

**SZENT GELLÉRT VÉRTANÚSÁGÁNAK
950. ÉVFORDULÓJÁN**

KK

SZENT GELLÉRT VÉRTANÚSÁGÁNAK
950. ÉVFORDULÓJÁN

BELVEDERE

KISKÖNYVTÁR 11.

SZENT GELLÉRT VÉRTANÚSÁGÁNAK 950. ÉVFORDULÓJÁN

KONFERENCIA
A SZEGEDI HITTUDOMÁNYI FŐISKOLÁN
ÉS
A JGYTF TÖRTÉNETTUDOMÁNYI TANSZÉKÉN
1996. SZEPTEMBER 19–20.

Szerkesztette

Döbör András
Jancsák Csaba
Kiss Gábor Ferenc
Nagy Tamás
Szegfű László

BELVEDERE
MERIDIONALE
Szeged, 1998

A kötet megjelenését támogatták

Bába és Társai Kft.

EMKE Kft.

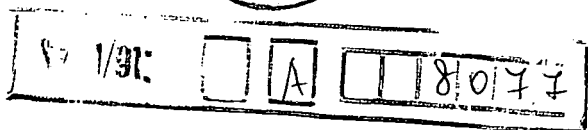
Főiskolások a Szegedi Universitasban Alapítvány

Gyermek és Ifjúsági Alapprogram

Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó

Szeged-Csanádi Püspökség

Szegedi Kulturális Alap

Két nap Szent Gellérttel

Az évfordulók segítenek bennünket, hogy ne feledkezzünk meg azokról, akik valóban megérdemlik e megemlékezést. Kilencszázötven évvel ezelőtt támadták meg a pogány magyarok Gellért csanádi püspököt. Vérént ontotta, életét adta a magyar népért, példájával bemutatta, milyen erőt ad a keresztény hit annak, aki valóban odaadta életét Krisztusnak.

Az ünnepség régóta meg nem történt szép eseménye volt Szegednek, ugyanis a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola és a Hittudományi Főiskola tanárai és növendékei együtt ünnepeltek. A közösen előkészített előadások segítették megismerni, megérteni jellemét, munkásságát, a magyarokért aggódó és dolgozó életét. Személye több okból fontos és „beszédese” ma is, nekünk is. Csak egy-kettőt emelek ki: fiataljaink elé olyan hiteles egyéniségeket kell állítanunk, akik életéből eszményt találhatnak. Gellért ilyen volt. Nem ingadozó, hanem valódi nemes jellem. Idejét kihasználta, még az utazásain is kocsin közlekedett, hogy tudjon útközben olvasni. Az ország ügyei épp úgy érdekelték, mint egyházmegyéje feladatai. Szent Istvánnak segítője volt, tudását nemcsak Imrének adta át, hanem István király munkásságát is készségesen segítette. De ha a haza azt kívánta, a méltatlan, gyilkos királynak is fejére olvasta az igazságot és megtérésre szólította! Oktatta nemcsak Imrét, hanem – később híres iskoláján keresztül – a jelentkező papnövendékeket is, a fiatalokat, akik a jövőben a megyék előljárói lehetnek. Szerette és megbecsülte az akkori magyar kultúra gyümölcseit. Legyen az a malmot hajtó asszony éneke, vagy a nép szokásai. Értéket meglátó és megbecsülő, erre nevelő ember volt. Mindez ma is az egyik legfontosabb kellene, hogy legyen kicsinyekben, nagyokban, vezetőknél és beosztottakban.

Eszményünk a kereszténység igaz élésében. Nem tett mást, mint amit tanított. Szava és élete összhangban volt és ennek a mércéje az evangélium, Krisztus tanítása. Kemény és határozott, ha az országról, közjóról, Krisztus ügyéről van szó. De irgalmas a botladozók felé, sőt könyörgőre is fogja a dolgot, a király előtt is, ha botladozó híveiről van szó. Az életét kioltó gyilkosoknak viszont maga bocsát meg, mint Krisz-

tus tette a kereszten. Jelleméhez, önformálásához az erőt az imádságból és a szentmiseáldozat Krisztusából meríti. Tiszta, büntelen, imádságos, önmegtagadó, fegyelmezett, szerető szívű. Nem ilyen jellemekre volna ma is szüksége nemzetnek, egyháznak egyaránt?!

Eszmény – gondolom – tudása értékesítésében. Tudományos felkészültsége vitán felül álló, de ezt értékesíti is. Nemcsak a király vagy a megyék vezetőnek nyújtott tanácsaival, hanem e tudásból fakadó és ezt átélte, gyakorolt igehirdetéseivel. Lelkes és tiszta hitet nyújtó beszédei hatására sokan térnek meg, keresztelkednek meg. Van azonban szélesebb körű felhasználása is tudásának: levelezés, méginkább könyve vagy könyvei. Egyet módunkban van ismerni, másokat csak töredékekben. A Három Ifjú Énekéhez írt „tanulmánya” jelzi, hogy az akkori „utazási”, „levelezési”, „könyvterjesztési” körülmények között is kora tudományának jó ismerőjével állunk szemben. Nemcsak ismeri, hanem a hit világának tiszta megőrzésében, s közben szinte misztikus megélésében járatos és erre segíti olvasóit is. Azt hiszem e tulajdonsága sem lebecsülendő ma, amikor annyi ál- vagy féltudományos mű jelenik meg akár a hittudomány, akár a világi tudományágak mindegyikén. Az alapos tudásra, a helyes megértésre, az erkölcsös hozzáállásra ezzel is lehetne valóban minden mai tudománnyal foglalkozó embernek példaképe.

Magyar, bár nem itt született. Szent, bár pogány világba jön, és nehéz az életszentségben előrehaladni közöttük, de neki sikerül. Tudós, bár nem könnyű a korszerű dolgokhoz hozzáférni, mégis kora tanult és tanító embere. Jellem, akkor is, amikor könnyebb lenne érvényesülnie „diplomatikus hajlékonysággal és hazugsággal”. Keresztény és így él, akkor is, ha ez életébe kerül.

Jubileumunk egyéniségére felhívta figyelmünket. Jó lenne tanulni tőle, eszményképünké választani és a magunk életében a mai körülmények és követelmények között élni azt, amit ő tanított és bemutatott életével.

Szeged, 1998. január 5.

Gyulay Endre
szeged-csanádi megyéspüspök

Tisztelet az Olvasónak,

akinek jó szívvel ajánlom a kötet írásait. E tanulmányok előadásként hangzottak el a Szent Gellért püspök vértanúságának 950. évfordulója alkalmából rendezett konferencián, ahol a majd ezeréves honi történekek tudományos vizsgálatával és méltatásával együtt két aktuális vonatkozás is felvillant egy másodpercre. Egyikként az, hogy a József Attila Tudományegyetemről, a Hittudományi Főiskoláról és a Juhász Gyula Tanárképző Főiskoláról résztvevő kutatók egyúttal a közös feladatra való közös vállalkozás természetességét is megjelenítették; lényegileg tehát azt, hogy az egységesülésre készülő szegedi felsőoktatásnak is a természetesen integráló tartalmi feladatokra célszerű építenie.

A konferencia másik aktuális értéke volt – miként e kötet anyagából is kitűnik – a tanítványok együttlészereplése a mesterekkel. Ez a helyzet minden témában ígéretes tény, Szent Gellért működése és maig ható példája kapcsán azonban még szembetűnőbb érték.

A jelen kiadvány is megérdemel néhány figyelemfelhívó szót. Mint konferenciakötet az azonos nevű lap Kiskönyvtárának 11. kötete. Maga a lap, a *Belvedere Meridionale* a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola történészhallgatóinak lapjaként 1989-ben indult, azzal a céllal, hogy a Történettudományi Tanszék hallgatóinak induló tudományos tevékenységükhöz publikációs lehetőséget teremtsen. 1992-ben a lap életében – szervezeti és szerkesztési elvekbeli – változások történtek, melyek eredményeképpen az olvasói létszám számottevően megnövekedett, s a szerzői gárda gazdagodott. Akadémikusok, professzorok, politikusok és fiatal történész-kutatók tanulmányait is közölni kezdte a *Belvedere Meridionale*: így többek között László Gyula, Benda Kálmán, Katona Tamás, Bakay Kornél, Eperjessy Kálmán, Blazovich László, Polányi Imre és Szegfű László munkáit. Mindezzel együtt a szerkesztőség megtartotta eredeti koncepcióját: továbbra is elsőbbséget adott a történészhallgatók érdekes tanulmányainak. A lap vissza-visszatérően foglalkozik a hazai kisebbségek üldöztetésével, külön rovatot szentelt a magyarországi Holocaustnak, az Amerikai Egyesült Államok és hazánk története kapcsolódási pontjainak, az 1956-os forradalomnak, a magyar vasút históriájának, Szeged és a dél-alföldi

régió helytörténetének, a szegedi Pedagógiai Főiskola történetének, és figyelemmel kíséri a határainkon túli magyarság kálváriáját.

A szerkesztőség 1990-től *Belvedere Meridionale* Könyvtár sorozatban adja ki a tanszék oktatói és hallgatói által szervezett tudományos konferenciák előadásait, a Szent Gellért-konferencia e sorozat 11. kötete. (Az előzmények a teljesség igénye nélkül: Mátyás király emlékére – halálának 500. évfordulóján; A tatárok kivonulásának 750. évfordulója; Széchenyi István emlékülés születésének 200. évfordulóján; „A tanítványait szerető, tisztelő, megbecsülő ember” – Emlékülés Eperjessy Kálmán születésének centenáriumán; Emléknapok történetünk utolsó fél századáról; Hónfoglalási Emléknapok.)

E kiadványok a terjesztés láncán keresztül – ingyenesen – eljutnak a magyarországi egyetemek és főiskolák történettudományi tanszékeire, a megyei és központi könyvtárakba. A lap szponzori és alapítványi támogatásokból tartja fenn magát.

A Szent Gellért-kötetet azzal a reménnyel nyújtjuk át a Tisztelt Olvasónak, hogy mind a lap, mind a sorozat jövőjét értékesnek, távlatosnak és pártfogolásra méltónak ítéli.

Szeged, 1997. december 22.

Békési Imre
a JGYTF főigazgatója

LOTZ ANTAL

Szent Gellért életének és halálának rövid ismertetése és kérdőjelei

Tisztelt Konferencia!*

Megnyitó előadásom címéül a Tisztelt Előkészítő-bizottság ugyanolyan alapot jelölt csak meg, hogy ha valaki a nullaponttól indul el, azaz soha életében Szent Gellértről nem hallott volna, akkor is legyen tisztában a most szőnyegen fekvő kérdések jelentőségével. Ám magyar embereknél Szent Gellértről elemi fokon beszélni éppolyan volna, mintha Szent Istvánról se hallott volna valaki semmit. Hát ha mást nem, akkor a millecenárius év folyamán igen sok előadás szólt a Pannónhalmával megkezdődött keresztény magyar középkorról is. Tehát föltételezhető, hogy a magyar falvakban a Marci bácsik és Julcsa nénik is tudják, hogy ki volt Gellért és miért halt meg. Ezért adtam a kijelölt címhez még egy plusz szót: kérdőjelei. Egy történelem szakos – mint akik most két napig többen is fognak szerepelni – milyen kérdésekkel találja magát szemben, amikor Gellértről oktat vagy kutat?!

Még az idei tavasz folyamán sok magyar iskola és intézmény kapott egy díszes meghívót: a tihanyi apátság rendez kiállításokat a monostorban – balatoni hajózásról, ottani halászati néprajzi szokásokról, helytörténetről. Ez rendben is volna, csak az kuriózum, hogy mindezt I. Endre király trónralépésének 950. évére kelezik. Mint ismeretes I. Endre 1046 kora őszén lett királyunk. Nem valószínű, hogy azon három hónap alatt, ami még azon év végéig tartott, máris kriptát és rajta szerzetestemplomot épített volna magának. A saját monostort volt még ideje a következő 14 év alatt is megalapítani. Például a legújabb nívós lexikon, a kora középkori lexikon, csak 9 évvel későbbre kelezi legalábbis az alapítólevelet (1055). – Bevezető példának hoztam ezt. Ha már valahol megünneplik I. Endre trónraléptét, akkor annál inkább meg kell ünnepelni, hogy ez a trónralépés egy véres áldozatba

* Lotz Antal felolvasása az 1996 őszi jubileumi napok tudományos konferenciájának bevezetőjeül.

került. Helyes, hogy megemlékezünk egy kereszténységet visszaállító királyról, még dicséretesebb, hogy temetkezési helyét tiszteletben tartjuk, és hogy egy újra egyházi kézen lévő objektum továbbra is kulturális célokat szolgál.

Adhatnám címül azt is, hogy: Gellért püspökünk élete – nyolc nagy kérdőjel között. Tehát nem bekezdések, pontok, paragrafusok – hanem kérdőjelek szerint nézzük ezt a szent életrajzot.

Első kérdés – vagy ?-jel: A források. Amit ma tudunk Szent Gellértről, azt a két legendából tudjuk. Juhász Kálmán, nagy történetíró elődöm, a Csanádi Püspökségtörténet I. kötetében rendkívül óvatosan fogalmaz, és kutatását csakis Karácsonyi Jánosra alapozza – a tíz öt megelőző historikussal szemben. A nagyobb legendát már a XV. században is másolták, és a bencés Wren adta ki. A kisebbet Lengyelországban nyomtatták ki legelőször. Karácsonyi maga is talált velencei könyvtárban másoktól még nem olvasott kódexet belőle. Mindenesetre Juhász nem tartja csak teljesen legendának, jámbor olvasmánynak, hanem hitelt érdemlő forrásnak a két mű 99%-át. És ezt nem csökkenti, hogy szintén pár részletben a két legenda nem egészen fűdi egymást. Íme egy szép feladat volna olaszul és latinul jól tudó fiatal kutatóknak megállapítani, hogy a nagy lett kisebb után (mint Karácsonyi állítja), vagy megfordítva: a legenda minor keletkezett a major után (mint kilenc másik mondja), vagy egy XII. század eleji őslegendából keletkezett mind a kettő??

Második kérdés – vagy ?-jel: Mai kutatók sohasem elégszenek meg az-
zal, hogy egy intézményt csupáncsak az alapításától vizsgálják. Egy templom történeténél: Milyen szentély, vagy kápolna létezett ott előtte régebben? Egy monostornál: Volt-e ott remetelak? Egy püspökségnél: Kiktől ismerte a szóban forgó terület az egyházmegye megalapítását megelőző időkben a kereszténységet? – Meg illik említenem Udvardy József püspök urat, aki nagyon kutatta, majd velem is keresette azon időszakot, amely a rómaiak kivonulásától a gepidákon, avarokon át a magyar honfoglalásig tartott. Ma ortodox és néha egyesült görögök részéről is némi szemrehányást kap Szent István, hogy megszüntette vagy átalakította az előtte magyar területen térítő keleti szertartású monostorokat. Juhász az egyházmegyénkben létezett haj-

dani monostorokból tizenkettőről nem tudta megállapítani, hogy mely szerzetesrend tulajdonai voltak. E tényből Dávid Katalin művészet-történész arra gyanakodott, hogy keleti bizánci szerzetesek lakták. Juhász az egy Oroszlámos kivételével ezt tagadta. Hogy a Dóm téren álló ősi Szent Demeter-torony is görög együttesnek lett volna része, azt a kérdés nagy helybeli régésze, Cs. Sebestyén Károly már 1925-ben cáfolta. Szerinte ezt a XII. század végén építették. Fehér Géza írja, hogy ha ugyan voltak itt keleti keresztények, akkor azok nem is bizánciak voltak, hanem bolgárok. — Ám ha keletiek egyáltalában nem is voltak, csak arrébb, Erdélyben, akkor is fennáll a kérdés: Kik voltak a titokzatos „fekete magyarok”, akiket Qverfurti Brúnó térített? A kabarok? Vagy a minden hétmagyar törzsből ellenálló pogányok? S hol volt a szállásuk, amit csak vízen lehetett megközelíteni? Az ő fenyítéssel való megkeresztelésük azonos volt az Ajtony leverése utáni Szent Gellért-i kereszteléssel?

Harmadik kérdés – vagy ?-jel: Gellért Velencében 980 körül született. Családja előkelő volt, lehet, hogy rokonságban a Sagredo-dózsékkal. Györgynek keresztelték, csak amikor Gerard nevű édesapja meghalt a Szentföldön, akkor vette föl az ő nevét. Ötéves korában súlyos beteg volt. Amikor felgyógyult, szülei hálából a külön szigeten lévő San Giorgio-kolostorba adták. Ott meg is kapta a bencés hivatást. Elég fiatalon perjel lett. Elöljárói a növendékek oktatójául szemelték őt ki. Ezért a már meglévő – de még nem egyetem (!) Bolognában képeztették. Szent Jeromos műveinek olvasása vezette őt arra a kérésre, hadd tanulmányozza ő is a Szentföldön Jézus életét. E zarándoklat közben, mely Pólaig szárazföldön, onnét Záraig hajón, majd újra málhás ösvérekkel Pécsig jutott. Innét már szinte magyarnak tarthatjuk, innen kísérték Szent István elé Székesfehérvárra, ahol ünnepi beszéde mindenkinnek megnyerte a tetszését. Egyes régi szentek életelbeszélései szerint Zárától is hajózni akart volna egészen Haifáig, de a dalmát partoknál hajótörést szenvedett. Ha elsüllyedt volna a hajó, nem ért volna rá kéziratokat, szent könyveket ösvérekre átpakolni. Ma ezt sokan tagadják. Nagyon szépen kutatható feladat volna, ha rábukkannánk az Ő máriás beszédeire. Vajon jogos-e Bálint Sándor föltételezése, hogy az ősmagyar különféle „Boldogasszony-istennőket” ő keresztelte meg,

és névben így jobban elfogadta a magyarság a kereszténységet, hogy a Szűzanya ünnepei mind egy-egy Boldogasszony nevét viselik.

Negyedik kérdés – vagy ?-jel: A legendák szerint, ha a magyar földre való megérkezést 1015-re datáljuk, akkor még 30 év állt Gellért rendelkezésére. Ezen idő alatt két ízben kapott külföldre szóló diplomáciai küldetést. Még tartott Imre herceg nevelése, amikor 1015–1022 között lehetett, amikor Szent István Franciaországba küldte. Erről maga emlékezi meg a *Deliberatio* művében, ámbár egyes elemzők arra gondoltak, hogy ez még szülőföldjén, tanulmányai között volt. Amikor 1030 után már fölszentelt püspök volt, akkor volt egy másik kiküldetése, amely Itáliába szolt. Egyikről sem tudjuk, hogy miért küldték, pontosan kihez kellett valami levelet vagy üzenetet tolmácsolnia, és amiért küldték, azt sikerrel intézte-e el? – Ha nem lett volna vasfüggöny az én fiatal koromban, akkor Juhász utasításai szerint elsősorban ezt kerestem volna, mert óriási feldolgozatlan levéltári anyagok vannak olasz levéltárakban, amelyeket kolostorokból államosítottak. Mégcsak korszerűen kartonozva sincsenek, nemhogy kiadva. – E pontban felsorolhatjuk, hogy a képzőművészet jeles ábrái Gellértnek épp ezen két korszakát mutatják be nekünk, országszerte, de legjobban Székesegyházunkban. Hogyan oktatja a kis Imre herceget Esztergomban és Veszprémben, és hogyan remetéskedik Bakonybélben egy szarvas és egy szelíd farkas társaságában. Némileg javítani kell azért a Patay-féle, Dómban látható képen. Mert volt rendház Bakonybélben, általában abban lakott pár bencés remetetárssal, s csak időnként, mai szóval lelkigyakorlat végzéséért ment följebb az erdőségben lévő kunyhóhoz.

Ötödik kérdés – vagy ?-jel: Vajon mikor volt az egyházmegyénk alapítási éve? Itt Juhász gyűjtése alapján több dátumot is föl lehet sorolni. De nem zárjuk le a kutatást.

Az 1004-es évre helyezi I történést,

1008-as évre helyezi megint I,

1030-ra 14 (ez a legvalószínűbb),

1035-re 10,

1036-ra újból 10,

1037-re 2,

1038 utánra 1.

Ez nem alkalmas hely, hogy egyenként cáfoljuk, vagy igazoljuk 39 historikus véleményeit, amiket az elmúlt 300 év alatt kiszámoltak. István még ifjú, 40 év alatti, Imre még „parvulus” 10 év alatti, amikor Gellért a nevelést átvette. Ha a 8 év nevelést és a 7 év remeteskédést hozzáadjuk az 1015-ös fehérvári beszéd időpontjához, akkor kijön 1030. Akkori politikai helyzet szerint se lehetett korábban Ajtonyt lebírni, amíg mögötte még állt a bolgár cárság. Akkor kell hadrakelni, ha kül-ellenség nincs. 1030 után már fenyegetett II. Konrád, akit még Szent Imre életében, az ő részleges vezetésével győzött le Szent István. Márpedig Imre 1031-ben meghalt. A bolgárokat pedig, Bizánccal szövetségben, még 1025-ben lebírták, s II. Vazul császár be is kebelezte országukat. Ha még ehhez hozzászámítjuk azt, hogy 1038-ig, István haláláig már száz templom felépült az egyházmegyénkben, erre a király 1500 márkát is adott, és Gellért már harminc magyar ifjút pappá is szentelt, akkor eleve kiesik, hogy csak 1035–36-ban alakult meg egyházmegyénk. (Bár sikerülne 8 év alatt 30 papi ordinálás ma is...)

Hatodik kérdés – vagy ?-jel: A marxista historikusok, például a Századok 50-es években írt számaiban is elismerték, hogy Imre herceg szűzi házasságban élt. Ámde azzal ütik el ennek értékét, hogy a velencei spion, Gellért azért beszélte rá, hogy ezzel elősegítse a Sagredoleszármazott Péter trónra jutását. Itt érdemes kikutatni, hogy Gellért eszményképei: Szent Egyed, Günther, András és Benedek mit oktattak? Milyen szerepe volt Gellértnek az Intelmek elkészítésében? Napjainkban adott ki Gerics József egy könyvet, amelyben nyomatékosan igazolja, hogy mennyire szemben állt Szent Gellért Péter királlyal. Támadás éri Szent Gellértet egy újabb oldalról is. Az Argentínában tanárkodó Badényi-Joós kétségkívül ért az ékírásos szövegekhez. De annyira beleszeretett a sumér nyelvbe, hogy újra elővette a 150 éve történetészekről kimosolygott elvet, hogy a magyar nem finnugor, hanem sumér származék. És hazaárulás volt az Árpád-ivadékoktól új vallást felvenni. A mai objektív történész előtt, ha jól látom, három feladat is van. Egyik nyelvész – ezt az 1996-ban lezajlott budapesti pesti finnugor konferencia is segítette, és Nanovszky *Finnugor világ* című könyve jól előkészítette. Ez a finn nyelvrokonság. Másik: miféle kereszténység az, ami „judeokeresztény”, és ami helyett valami más kereszténység

lett volna a választás István előtt? Nem elég a hun, az avar, a besenyő és más lovasnomád népek tanulsága? A harmadik: nyomatékosan bebizonyítani, hogy Berno reichenauai apát, az Altaichi-évkönyvek, s a magyarokról gúnyosan író más középkori szerzetesek, püspökök, például Freisingi Ottó egy típust használtak. Azt írták a kalandozó magyarokról, amit kimásoltak Jordanesnek a hunokról írt könyvéből, amaz pedig azt, amit még Hérodotosz írt a szkítákról. Millicentenáris évben hallunk egy-két nemzetiségtől olyan nevetséges vádakát, hogy ők volnának a művelt őslakók, és a magyarok voltak a barbár hódítók. Azt a barbárságot már a kereszténység második nemzedéke levetette, és a gellérti típusú hithirdetők tanítását utánozta.

Hetedik kérdés – vagy ?-jel: Szent Gellért irodalmi munkája. Az erdélyi püspök, Batthyány fedezte fel Bajorországban a *Deliberatio*-t. Ki is nyomtatta, majd napjainkban a nemzetközi *Continuatio Mediaevalis* (az ősegyházatyák középkori folytatása) sorozat újból kiadta. Artner professzor az 50-es években elmondta, hogy akkori kutatásai miatt élete folytán kétszer lapozta végig a nagy Migne-sorozat négyszáz kötetét. De sem a latin, sem a görög egyházatyák Biblia-kommentáiraiban nem talált egyet sem, aki Dániel próféta írásainál külön elmélkedett volna a három ifjú tüzes kemencében való énekéről. E hiányt pótolta ki Szent Gellért. Ezért volt, hogy bár tudott lovagolni, mégis inkább a lassúbb szekerezést vállalta utazásainál, hogy maradjon ideje az olvasásra, önképzésre. Mármost erről a műről: Fenczik könyvet írt Szent Gellért filozófiájáról. Silagi írt Gellért latin nyelvezetéről. Ijjas írt Gellért teológiájáról, ami nagy valószínűséggel a Damjáni Szent Péterrel kulmináló ún. antidialektikus iskolába sorolható, de még senkinek sem sikerült magyarra lefordítani. Pár latinul fennmaradt prédikációja is van Gellértnek. Azt mondanám: *Hic Rodus, hic salta* – restaurátorokból lesznek a legjobb képzőművészek, fordítással kezdőkből lesznek a legjobb történészek. Bárcsak sikerülne megtalálni a nyugat-európai levéltárakban Gellért többi művét is!

Nyolcadik kérdés – vagy ?-jel: a mártírhálál. Ami tulajdonképp már nem is kérdés, de a közvélemény tájékoztatásában elég elmaradott és téves. Mindkét legenda és a későbbi életrajzok is a vértanúságot úgy írják le, hogy Diósdon a Szent Szabina kápolnában misézett szeptember

24-én reggel. Utána indultak a király elé, Gellért megígérte, hogy a vértanúság elé. A mai Rudas-fürdő táján találkoztak össze azzal a pogány csapattal, akik felháborodva a külföldi Péter-uralmon minden külföldről jött papot kivégeztek. Gellértet a kocsijával együtt húzták fel a Kelenhegyre, s a szikláról letaszították. Mivel még volt benne élet, akkor szurkálták és kövezték halálra. Ennek ellenére nemzedékeken keresztül él a pesti emberek köztudatában az a téves állítás, hogy egy hor-dóban görgették le a hegyről. Mai formájában hordó akkor még Európában nem volt, a bort begyantázott kő- és cserépedényekben tartották, vagy nomád módra, tömlőkben.

Régésznemzedékek következő generációja lehet, hogy pontosabban rátalál a Sabina-kápolnára, továbbá a pest-budai rév helyére és a sziklára.

Záró kérdés – vagy ?jel; amely szintén inkább régészeti, mint oklevél-kutatói feladatot rejt. Megtalálható-e Ócsánadon a bencéseknek a bazilitáktól elhagyott Keresztelő Szent János temploma? Továbbá a Gellértől felépített székesegyháza, legalább földalatti romjaiban? Vajon az a Mária-kápolna, hol Gellért külön fogadott szolgával állandóan méceszt égettetett, egy különálló objektum volt-e, vagy csak a székesegyház egy oldalkápolnája? Nagyon nehéz ott ásatni, ahol későbbi lakott település keletkezett, és a fal köveit új építésre széthordták. Egy igen komoly, védhető várfallal körülvett város volt, ahol most két falucska összenőve három templommal, három nemzetiséggel terül el.

Napjainkban komoly visszaállítási kísérletek folynak. 45 év alatt idegen kezekbe került kolostorok, iskolák, sőt néhol templomok eredeti célokra való helyrehozása folyik. Sajtójelentésben olvashatjuk, hogy huszonhárom férfirend állt vissza, s ebből csak három működött államilag legálisan a pártállami korszakban. Ám a szakreferens némi szemrehányással nemrég azt is írja, hogy egyes rendek nem mérték fel képességeiket, mert ötben egyáltalán nem jelentkezett növendék, háromnál meg csak egyetlen egy van. Tehát nem elég, hogy egy visszaperelt kolostorba odarakunk öt öreg pátert – és máris magától jönnek a hivatások. Hogy lehet az, hogy Szent Gellért után egymásután, szinte 5–10 kilométer távolságokban a Maros mellett alakultak az apátságok és prépostságok? Nyilván más volt a korszellem is, mások voltak a

belépők kilátásai is. De az biztos, hogy nem lakajos paloták várták a fiatal hivatásokat, hanem főleg az elején sok szenvedés, böjt és virrasztás. S itt a történelem nagy mai tanulsága: a Sanguis Martyrumon kívül Semen lehet a *mortificatio sacerdotum*, *victima christianorum* is.

Felhasznált irodalom

- Borovszky Samu: *Csanád vármegye története 1715-ig*. I–II. Bp., 1896–97.
- Dávid Katalin: *Az Árpád-kori Csanád vármegye művészeti topográfiaja*. Bp., 1974.
- Gerhard der Heilige. München, 1930.
- Gerics József: *Egyház, állam és gondolkozás (a középkorban)*. 1996, METEM.
- Juhász Kálmán: *Csanádi püspökség története*. I. Makó, 1930.
- Juhász Kálmán: *Hajdani monostorok a Csanádi Egyházmegyében*. (Német kiadás, 1925.)
- Karácsonyi János: *Szent Gellért csanádi püspök és vértanú*. Bp., 1925.
- Ki írta meg, ki íratta meg a Gellért-legendát?* Egyházi körirat, 1946.
- Kristó Gyula (szerk.): *Korai magyar történeti lexikon*. Bp., 1994, Akadémiai Kiadó
- Marosszéki püspökség betöltése*. Aradi „vasárnap”, 1929. V.
- Szent Gellért*. 1930, Mária Kongregáció.

BLAZOVICH LÁSZLÓ

Az Alföld domborzati képe Szent Gellért korában

Az Alföld a Kárpát-medence közepén elhelyezkedő, mintegy 100 000 km² kiterjedésű síkság, amelyet az Északi-középhegység, az Északkeleti-Kárpátok, az Erdélyi-peremvidék, Déli-Kárpátok, a Dinári-hegység, a Dunántúli-dombság és a Dunántúli-középhegység határol. Feltöltéssel elegyengetett síkság, amelynek felszíne azonban nem egységes, közép és kisformái változatosak, máig magukon viselik a földtörténeti korok során bekövetkezett változások hatásait, a Föld belső, geológiai erőinek, valamint a külső erők geológiai, az éghajlati hatások valamint a vi-
zek és a szél munkájának nyomait, továbbá a növényzeti és az antropogén hatásokat.¹

Bár az Alföld természeti földrajzával foglalkozó szerzők, mivel a Duna völgyét tekintik a tájegység nyugati határának, a folyó jobb partján fekvő Mezőföld, valamint a Dráva menti síkság viszonyait is tárgyalják, magunk részéről mivel történeti földrajzi és településtörténeti leírást kívánunk adni, az általunk vizsgált terület nyugati határaként a Duna folyót tekintjük.²

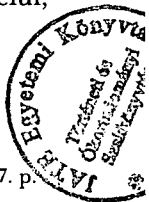
Az Alföld területe az emberi történelem korszakai során általában egyszerre több hatalom érdekszférájába tartozott. Ritkán fordult elő, hogy egy birodalom, például az avar majd pedig a középkori magyar állam egész területét fennhatósága alatt tartotta. Mivel az általunk tárgyalt időszak az önálló középkori magyar állam időszakára esik, a már említett és más Duna-jobbparti területek kivételével az Alföld egész területét vesszük vizsgálatunk alá. Egyúttal röviden áttekinjtük területünknek a földtörténeti harmad- és negyedkorban bekövetkezett változásait, hogy világosan lássuk: hogyan és miként befolyásolhatták a természetföldrajzi feltételek az Alföld településhálózatának és azon belül a városoknak a formálódását. A középkor során és azon belül,

¹ Cholnoky Jenő: *Az Alföld felszíne*. Földrajzi Közlemények, 1910.

² Cholnoky Jenő: *Magyarország földrajza*. Pécs, 1929, 16., 18–19. p.

Bulla Béla–Mendöl Tibor: *A Kárpát-medence földrajza*. Bp., 1947, 196–208. p.

Pécsi Márton (szerk.): *Magyarország tájföldrajza*. 1. *A dunai Alföld*. Bp., 1961, 11–17. p.

korszakunkban ugyanis a fennálló földrajzi viszonyok jelentős befolyást gyakoroltak a településrendszer kialakulására és a települések képeére.

A földtörténeti harmadkor miocén időszakában (24–17 millió éve) az Alföld legnagyobb része szárazulat volt, amelyet délnyugat felől lassan előtört a tenger, ennek következtében változatos szigetvilág alakult ki. A miocén kor ún. szarmata emeletének vége felé (12 millió éve) a Kárpát-medence erőteljesen süllyedni kezdett, a környező hegyláncok (Kárpátok, Dinaridák, Alpok) pedig emelkedtek, aminek következtében a szarmata beltenger elzáródott, és tóvá alakult. A medence további süllyedésével (11,5–8 millió éve) a pannóniai időszakban a Pannon-tó egyre kiterjedtebbé vált, ám megindult feltöltődése a hegyek felől, amely hosszú ideig tartott a medence folyamatos süllyedése miatt. Végül a tó feltöltődése a pliocén kor végére (5,5 – 2,5 millió éve) befejeződött, és az Alföld akkumulációs hordalékkúpsíksággá alakult. Kiformálódott vízhálózata is, amely azonban jelentősen különbözött a maitól.³

A földtörténeti negyedkorban, a holocénban az éghajlati tényezők közül, a szél munkája és az antropogén erők, továbbá a növényzet mellett a folyók építő munkája döntő befolyást gyakorolt az Alföld felszínére. Mivel a medence egyes területei kisebb-nagyobb mértékben tovább süllyedtek, a folyók hordalékuk lerakása által nagy hordalékúpokat alakítottak ki. Az általuk lerakott homokos, kavicsos réteg jó vízáteresztő képességével lehetővé teszi máig a hegységek felől érkező vizek felszín alatti áramlását a medence belseje felé és a talajvíz felszín közeli elhelyezkedését, amely a viszonylag csapadékszegény területen az itt élő ember és a növényzet számára sok esetben pótolja az elmáradó vízutánpótlást. Korszakunkban ez tette lehetővé, hogy a felszíni vízfolyásoktól távolabb egy-egy föld alatt húzódó érbe találva bővizű kutat ássanak, illetve a hátságokon, löszpuszta rétegeken csordogáló erek alját kimélyítve vizet nyerjenek.

³ Bulla Béla–Mendöl Tibor: i. m. 210–251. p.

Borsy Zoltán: Az alföldi táj átalakulása. In Rakonczai János–Szabó Ferenc (szerk): *A mi Alföldünk*. Békéscsaba, 1996, 5. p.

Az Alföldre érkező folyók közül nyugaton az Ős-Sárvíz a hordalékkúpját a Mezőföld felől egészen a Bácskáig terjesztette. A Duna ekkor ugyanis a visegrádi kaputól a mai Szeged irányába folyt. A Duna hatalmas hordalékkúpjának csúcsa a Pesti-síkságon helyezkedik el, és Kecskemét vidékén át Csongrád, Szeged irányába tart, ott ellaposodva átnyúlik a Tisza mai vonalán. Mivel a hordalékkúpba a Tisza mélyen bevágta medrét, lehetővé tette a város közvetlen Tisza-partra építését. Ugyancsak a Duna hordalékkúpján helyezkedik el a Bánátban a Duna, a Temes folyó, az egykori Alubunári- és az Illancsi-mocsár területe között fekvő Deliblat, középkori nevén Makszond-homokpuszta.

Az Északi-középhegységből a Zagyvatól a Hernádig lefutó folyók a Nagykunság területére benyúló és a Tisza vonalán átérő hordalékkúpot emeltek. Északkeleten a Tapolytól a Krasznáig a Kárpátokból lefutó folyók, továbbá a Tisza és a Szamos kiterjedt hordalékkúpot emeltek, amely ugyancsak messze behatolt az Alföld belsejébe. A Berettyó és a Körösök ugyancsak sok hordaléket raktak le, ám a terület erős süllyedése miatt a folyami kúpok meglehetősen alacsonyak maradtak. A Maros hordalékkúpja a Körösök vidékétől az Arankától délre fekvő területekig nyúlt el, alatta pedig a Béga és a Temes építették hordalékkúpjukat. A folyók a hegyekből kilépve és a síkságra érve lerakták durva szemű üledéküket, távolabbra a finomabb szemcséjű homokot, az iszapot és az agyagot szállították. Ez idő tájt a folyók bekalandozták hordalékkúpjukat. Vándorlásuk emlékét őrzi a sok elhagyott meder és fattyúág, mint a Maros esetében a Veker és Kórogy erek árka valamint a Szárazér, a folyótól délre pedig az Aranka medre. Amikor a folyó irányt változtatott, bejárta hordalékkúpja jelentős részét. A hordalékkúpok mellett azon helyeken, ahol a süllyedés nagyobb mértékű volt, mocsaras területek (Bodagköz, Ecsedi-láp, Alibunári-, Illancsi-mocsarak) alakultak ki.⁴

⁴ Borivoje Z. Milojević: *Lesne zaravni i pescare u Vojvodini*. In Matica srpska. Novi Sad, 1949.

Bulla Béla: *Magyarország természeti földrajza*. Bp., 1962, 46–57. p.

Pécsi Márton (szerk.): *Magyarország tájföldrajza*. 1. A dunai Alföld. Bp., 1961, 18–34., 165–293. p.

A Würm-jégkorszak elején (70 000 évvel ezelőtt) új korszak kezdődött a folyók életében. Megkezdődött bevágódásuk hordalékkúpjukba, amelynek következtében megszűnt vándorlásuk, medrüket a továbbiakban csak árterükön belül változtatták. A Duna fokozatosan délre vándorolt, és a korszak végére 20-30 km széles völgysíkot képezve kialakította a mai medervonalát. Hordalékkúpjának formálásában a továbbiakban a szél munkája játszott jelentős szerepet.

Ugyanekkor a Tisza és a Szamos is elhagyta folyásirányát, és a Nyírségből a mai Ér völgyébe tért át, majd 20-22 000 éve a Bodroghözbe vette irányát, ám innen a tokaji kaput elhagyva még nem a mai irányban haladt, hanem dél felé fordult. A Hajdúhát mellett kanyarogva dél, majd délnyugat felé vette útját.

Ezen mozgás következtében a Nyírség területe is folyóktól mentesé vált. Tehát egyrészt kialakultak az Alföld alapformái, másrészt megindult a folyók bevágódása hordalékkúpjukba, ami azt jelentette, hogy a továbbiakban csak árterükön belül változtatták medrüket. A Würm-korszak utolsó szakaszában bekövetkező lehűlés nyomán viszont a gyér növényzet nem tudta megkötni a homokot. A szél hatására elindult a futóhomok mozgása, amely a magasabb helyeken, ahol nem képződött löszös takaró, a későglaciális időszak végéig tarthatott, miközben ugyancsak a szél munkája nyomán egyes magasabb helyeken (pl. Hajdúhát) és az ártereken is a hullóporból jelentős löszmennyiség rakódott le.

A holocén korban, 10 200-tól napjainkig a természeti erők hatására az Alföld domborzati képében gyökeres változás nem következett be. Átalakítást e korban az ember hajtott végre környezete képén, amelynek java része azonban az általunk tárgyalt korszak után valósult meg. Ezen korban jelent meg viszont az a növénytakaró, amely az intenzív földművelés megjelenéséig jellemezte a tájegységet, amely ko-

Pécsi Márton (szerk.): *Magyarország tájföldrajza. 2. A tiszai Alföld.* Bp., 1991, 27–325. p.
Bukurov Branislav: *Sintetička razmatranja geomorfoloskih problema na teritoriji Vojvodine.* Novi Sad, 1982. VANU.
Borsy Zoltán: i. m. 5–8. p.

rábban a steppe, majd az erdős steppe és az erdős övezet része lett. Ez utóbbi alakításába azonban az ember már beavatkozott környezetalkító munkájával.⁵

Az általunk tárgyalt időszakra az Alföld alábbi domborzati típusai alakultak ki: medence-peremi hordalékkúp síkság (Pesti-síkság, az Északi-középhegység déli előtere), futóhomokkal borított hordalékkúp-síkságok (A Duna–Tisza közötti homokos hátság, amely Homok, Homokság néven a középkori forrásokban is előfordul;⁶ a Nyírség, amelynek neve ugyancsak középkori eredetű;⁷ továbbá a Delibláti-homokpuszta, amelyet a kortársak Makszondnak, vagy Makszond homokjának neveztek.)⁸

A lösszel, löszös köpennyel fedett homokbuckás hordalékkúp síkságnak mondható a Duna–Tisza köze délnyugati része, az Észak-Hajdúhát és a Nagyikunság északi fele. A magasabb fekvésű lösszel fedett síkságok sorába tartozik a Hajdúhát valamint a Telecska, amelynek keleti része, a Zenta és Ada között húzódó Orompartok, délen pedig a Duna árterébe futó lejtője. Eme tájformának a Tisza bal oldalára szakadt része a Titeli-plató.⁹

Az alacsonyabb fekvésű lösszel fedett síkságok sorában találjuk a Maros–Körös köze folyóktól távolabbi, belső területeit, a nagyikunsági löszös hátat, a Dél-Jászság és a Hajdúság löszös üledékkel fedett része-

⁵ Borsy Zoltán: i. m. 8–15. p.

⁶ Kósa L.–Filep A.: *A magyar nép tájérténeti tagolása*. Bp., 1978, 118. p.

Kristó Gyula (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)* 266. p. [továbbiakban: KMTL]

⁷ KMTL. 498. p.

⁸ Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. III. Bp., 1987, 306. p. [a továbbiakban TF]

⁹ Branislav Bukurov: *Geomorfoloski prikaz Vojvodine*. Zbornik Matice srpske. 4. Novi Sad, 5–39. p.

Fábri Nándor: *Zenta földrajza*. Zentai monográfia füzetek. Zenta, 1965.

Branislav Bukurov: *Fizickogeografski problemi Backe*. Beograd, 1975, Odeljenje prirodnomat. nauka Srpske akademije nauka i umetnosti, 43. p.

Kornel Djere–Pavle Tomić: *Opština Kanjiža Geografske monografije Vojvodjanskih opština*. Novi Sad, 1982, 12–54. p.

it továbbá a Temes síkságát.¹⁰ A folyóvízi ártéri síkságok – a folyók mellett néhány kilométernyi szélességű területektől a főfolyótól sokszor 10-20 km szélességben kiterjedő területekig, amelyeket mára a szabályozási munkálatokkal leszűkítettek és leginkább megváltoztattak, – korszakunkban eredeti állapotukban a településhálózat hangsúlyos részét adták.¹¹

A táj domborzati típusainak számbavételét azért végeztük el, mert a települések kialakulásában nagy szerepet játszottak. Nemcsak a hegyvidék és az Alföld találkozása mentén keletkeztek nagyobb települések, amelyek a helyi szerepükön túl közlekedési- és piacközpont szerepet tölthettek be, hanem az egyes domborzati típusok találkozásánál is jelentős települések jöttek létre. Debrecen a Nyírség és a Hajdúhát találkozásánál,¹² Szabadka a Homokság és a Telecska egymásba futása mentén keletkezett,¹³ Szeged a Duna törmelékkúpjának a Tisza árterébe benyúló löszháton, Hódmezővásárhely pedig a Tisza ártere és a löszsíkság találkozási vonalán egy Tisza-meder partján.¹⁴ Mivel korszakunkban a természeti földrajzi tényezők igen fontos szerepet játszottak a települések és a településhálózat kialakulásában, más módon alakult a településhálózat kialakulása. Más módon alakult a településhálózat a folyók mellett, a löszsíkságokon és a homokos területeken.

¹⁰ Blazovich László: *A Körös-Tisza-Maros-köz középkori településrendje*. Békéscsaba–Szeged, 1985, 17–30. p.
TF. III. 41-42. p.

Borsy Zoltán: i. m.. 16. p.

¹¹ TF. I–III.

Borsy Zoltán i. m. 16. p.

¹² Borsy Zoltán: Debrecen és környékének földrajzi viszonyai. In Szendrey István (szerk.): *Debrecen története 1693-ig*. I. Debrecen, 1984, 25–27. p.

¹³ Branko Djupurdija: *Subotica i okolina*. Novi Sad, 1987, 9–14. p.

¹⁴ Andó Mihály: A megtelepedés természeti körülményei. In Kristó Gyula (szerk.): *Szeged története*. I. *A kezdetektől 1686-ig*. 19–31. p.

Andó Mihály: Hódmezővásárhely természeti földrajza. In Nagy István (főszerk.): *Hódmezővásárhely története. A legrégibb időktől a polgári forradalomig*. I. Hódmezővásárhely, 1984, 55–80.

A hivatkozott földrajzi művek szerzői hangsúlyozzák, hogy a negyedkorban az Alföld felszínének alakításában a legnagyobb szerepet az antropogén erő, az ember játszotta. A mintegy 3000 földpiramist, azaz a vaskor nomádjai által emelt kurgánokat (halomsírokat) említik, és hozzátézik, hogy a magyar állam megalapításával elindult a rendszeres felszín-átalakító munka, ami azután különösen nagy lendületet vett a török hódoltság ideje után a 19. században. E megállapításokkal alapján egyetértve úgy érezzük, hogy árnyaltabbá kell tenni a képet.

Véleményünk szerint a középkor embere, azon belül korszakunké is, csak szerény, helyi beavatkozásokat hajtott végre felszínformáló munkája során. Mindenek előtt az árvizekkel szembeni védekezés vagy víznyerés céljából, továbbá gazdasági tevékenységével kapcsolatosan a halastavak és a malmok gátjainak kialakításakor fogott ásót és lapátot, hogy gátat emeljen, vagy árkot ásson. E munkák esetlegességét és meglehetősen ritka voltát példázza: a Körös-Tisza-Maros-közben a forrásokban előforduló 31 tó neve közül csak az egy, Szarvas melletti Ásványtó neve hordozza jelentésében emberi tevékenység nyomát,¹⁵ mindenesetre utal arra, hogy ilyen munkálatokat végeztek. A malomgátak és a hidak karbantartását mint kötelezettséget Corvin János előírta gyulai népei számára 1496-ban számukra kiadott privilégiumlevelében.¹⁶

Ez számunkra a kor emberének ugyancsak a helyi jelentőségű, tájat alakító munkájára utal, hiszen az elhanyagolt malomgátak miatt nagy területet boríthat el a víz, az utak, hidak karbantartása pedig ugyancsak földmunkával járt, mert nem egy esetben árokásást, töltést és a víz elvezetését jelentette. A nagyobb területekre kiható, a táj jellegét megváltoztató munkálatok a 18. században indultak el. Ilyen volt a Mirhó-fok elzárása Abádszalók mellett,¹⁷ amely a Nagykunság egy ré-

¹⁵ Blazovich László: i. m. 21. p.

¹⁶ Veress Endre (szerk): *Gyula város oklevéltára (1313–1800)*. Bp., 1938, 31–33. p.

¹⁷ Bellon Tibor: *A nagykunsági mezővárosok állattartó gazdálkodása a XVIII–XIX. században*. Karcag, 1996, 26–34. p.

szét mentesítette a Tisza kiöntésétől, és ezáltal egész évre állandó legelőt nyertek a gazdák.

Hasonló jellegű vállalkozásnak tekinthetjük a Makó melletti Maros-kanyar átvágását 1754-ben.¹⁸

A vízépítő munka kezdetlegességének bizonyítéka, hogy a Mirhó-foknál emelt gátat később áttörte a Tisza, a Maros pedig Makónál vízszatért az eredeti medrébe.¹⁹

A valóban tájat átformáló vízszabályozási munkálatok a Temesi bán-ságban kezdődtek meg, és Claudius Florimund Mercy tábornoknak, a tartomány katonai parancsnokának a nevéhez fűződik, aki a Bégát Temesvárig csatornáztatta 1728-ban, majd 1745-ben az Alibunári-mocsár lecsapolásához fogtak.²⁰ Mercy készítette azt a térképet, amely máig biztos támpontot nyújt számunkra a vízszabályozások előtti állapotok tanulmányozására. Mivel a munkálatokat nem akadályozták magánér-dekek, mintegy 100 évvel korábban sikerült azt megvalósítani, amit a Tisza völgyében majd csak a 19. század második felében értek el. A műtáj kialakítása, továbbá a telepések agrokultúrája és munkaerőkölcsé az alapját biztosította a Bánság 19. századi fellendülésének, amellyel megelőzte az Alföld többi területét. Számunkra a fentiekből azonban az fontos, hogy a felszín alakítására a 18–19. század előtti időben nem gyakorolt döntő befolyást az egyes korszakok embere. Ezért kellő óvatossággal a táj középkori állapotára nézve használhatók a vízszabályozások előtt készült leírások és térképek.

A 18. században készült térképek és a földleírások adta lehetőségek annál is inkább fontosak, mert a 15–16. századi országleírások szerzői:

¹⁸ Tóth Ferenc: Településtörténet – városkép. In Blazovich László (szerk.): *Makó története a kezdetektől 1848-ig*. Makó, 1993, 317–318. p.

¹⁹ Bellon Tibor: i. m. 27. p.

Tóth Ferenc: i. m. 318. p.

²⁰ Böhm Lénárt: *Dél-Magyarország vagy az úgynevezett Bánság külön története*. II. Pest, 1868, 25–26., 69., 84–87. p.

Griselini: *Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des Temesvarer Banats in Briefen an Standespersonen und Gelehrte*. 1–2. Wien, 1780, 147–162. p.

Bonfini, Ransanus és Oláh Miklós²¹ még nem tudhatták magukénak a később kialakult szemléletmódot. Ismeretlen volt előttük a bemutatásra kerülő vidék földrajzi formáinak pontos és rendszeres leírása. Mai szemmel nézve inkább ismeretterjesztő útikalauzokat készítettek, amelyekben az érdekességekre hívták fel a figyelmet, és egy-egy hely tárgyalása kapcsán nem mulasztották el, ha lehetségesnek bizonyult, az ókori szerzőkre hivatkozást. Talán fontosabb lehetett számukra, mint az aprólékos leírás. Az Alföldről egyébként rendkívül keveset jegyeztek fel, nem találtak rusztikus világában említésre méltó témát.

²¹ Antonio Bonfini: *A magyar történelem tízedei*. Bp., 1995, 11–45. p.

Petrus Ransanus: *Epithoma rerum Hungararum*. Bp., 1977, 54–73. p. [Magyar fordítása:

Petrus Ransanus: *A magyarok történetének rövid foglalata*. Bp., 1985, 58–79. p.]

Nicolaus Olahus: *Hungaria-Athila*. In *Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum*, XVI. Bp., 1938, 1–34. p. [Magyar fordítása: Oláh Miklós: *Hungária*. Bp., 1985.]

H. TÓTH IMRE

Szent Gellért és az orthodoxia

Mielőtt a címben említett kérdés vizsgálatát elkezdeném, két bevezető megjegyzést szeretnék tenni.

1. E sorok írója szlavista, akit elsősorban az ósláv nyelv, irodalom és kultúra emlékei érdekelnek. Joggal vetődhet fel a kérdés, mi köze lehet egy szlavistának Szent Gellért életének és tevékenységének kutatásához. A válasz egyszerű: Konstantin-Cirill és Metód életművének legfontosabb teljesítménye a sláv írásbeliség megteremtése és a sláv liturgikus nyelv elterjesztése volt. Hatásuk közvetve érvényesült azon a területeken, ahol sláv nyelvű, bizánci rítusú slávok (bolgár-szlávok) éltek. Ilyen slávok jelenléte bizonyítható Ajtony domíniumainak nagy részéről, amely később a marosvári (csanádi) püspökségbe tagolódott be. S így nem kerülhető meg az a kérdés, hogyan tekintett az első marosvári püspök a püspöksége területén található sláv liturgiára (illetve annak nyomaira) és az ortodoxiára általában.

2. Áttekintésünkben nem térünk ki Szent Gellért teológiai megnyilvánulásaira és ezeknek az ortodoxiával való kapcsolataira, mert ez a terület nem tartozik a szlavisztika kompetenciájába. E tekintetben a szakirodalomra (Karácsony J., G. Szilagi, Fencsik I. J., Szegfű L. műveire) utalhatjuk az érdeklődőket.

Ajtony, akinek birtokai a Körös-Maros köztől az Al-Dunáig, ill. a Tiszától az Erdélyi-középhegységig húzódó területen feküdtek, a Nagyobbik Gellért-legenda elmondása szerint Viddinben megkeresztelkedett a görögök rítusa szerint („secundum ritum Grecorum”). Ez nemcsak úgy érthető, hogy a keresztelezés az ortodox, bizánci rítus szerint ment végbe, de maga a görög egyház keresztelte meg. Ebből arra következtethetünk, hogy a magyar főúr megkeresztelésére 1002 után került sor, amikor Viddin ismét bizánci uralom alatt állott és a konstantinápolyi pátriárka jurisdictiója alá tartozott, sőt, a viddini püspöknek a bizánci egyházban kitüntetett helye volt. Ajtony viddini megkeresztelkedése egyúttal politikai aktus is volt, amelynek következtében hatalma a bizánci segítséggel megerősödött. Erre utal a legenda azzal

a megjegyzéssel, hogy a marosvári vezér hatalmát a görögöktől kapta („Accepit potestatem a Grecis...”).

Megkeresztelkedése után – bizánci szokás szerint – görög térítők (papok, szerzetesek) kíséretében tért vissza birtokai székhelyére, Marosvára. Itt Keresztelő Szent János tiszteletére kolostort emelt, ahová a kíséretében jött, vagy a később érkezett ortodox szerzeteseket letelepítette. Így Marosvár görög egyházi és kulturális központtá vált. A kolostor élén bizánci igumen állott, aki a konstantinápolyi rítus szerint végezte teendőit („iuxta ordinem et ritum istorum”). Van olyan vélemény, hogy a marosvári görög kolostorban szláv szerzetesek is voltak, akik szláv nyelven végezték a liturgikus cselekményeket. Erre a lehetőségre Melich János hívta fel a figyelmet. Az említett hipotézis felállítását az tette lehetővé, hogy Ajtony birtokain szláv nyelvű lakosság is élt. Erről tanúskodnak a szláv eredetű helynevek. Ilyenek a *Morotva*, *Polatpuszta*, *Rohonc*, *Kenéz* és *Kanizsa*, *Velnök* toponímák. E szláv települések fennmaradtak a XI. század elején is. A Kanizsa–Kenéz típusú helynevek kétségtelenül délszláv eredetre vallanak. Legkézenfekvőbb az a feltevés, hogy Erdélyhez hasonlóan ez a lakosság is bolgár-szláv jellegű. Megengedhető az, hogy a bolgár-szláv lakosság között a liturgia nyelve ószláv/egyházi szláv volt. Bolgár-szlávok szolgáltak Ajtony seregében is, akik 1018 után kerestek Marosvárott menedéket, miután II. Baszileiosz meghódította az ochridi bolgár fejedelemséget. Feltevésünket erről a bolgár-szláv jelenlétről Békés és Békéscsaba régészeti anyaga is dokumentálja.

A szláv liturgia meglétéről tanúskodik – meggyőződésünk szerint – Gellértnek Marosvárott írott *Deliberatio* című művének egy utalása. A *Deliberatio* elmélkedés-füzér Dániel próféta könyvének hat verséről. Ennek egyik helyén a következőket olvashatjuk: „Egyeseknek ugyanis, ha jól értelmezem, az a szándékuk, hogy a metodianisták segítségével az egyház ereje és tekintélye minálunk az eretnekek kénye-kedve szerint végül teljesen meggyengüljön” (Karácsonyi Béla és Szegfű László fordítása). A szakirodalomban több nézet terjedt el arra vonatkozólag kik is a „metodianisták”. A *Deliberatió*t kiadó Batthyány Ignác nem tudta kielégítően magyarázni ezt a helyet. 1910-ben D. G. Morin fran-

cia tudós vetette fel azt a megoldási javaslatot, hogy a „metodianisták” Szent Konstantin-Cirill és Metód tanítványai voltak, akik a liturgikus cselekményeket ószláv nyelven végezték a bolgár-szlávok között. Erre a ténykedésükre az adott jogot, hogy VIII. János engedélyezte Metódnak és tanítványainak a szláv liturgia ill. a szláv nyelvű könyvek használatát a szlávok (morvák) között. Morin megoldását elfogadta és továbbfejlesztette Szegfű László professzor is.

Az idézett helyből ugyan kiderül, hogy a „metodianisták” ugyan nem eretnekek, de népnyelvű liturgiát és igehirdetést az eretnekek felhasználhatják az egyház tekintélyének a lerombolására. Úgy tűnik Gellért nem a „metodianisták” hitelveit, hanem a térítési és pasztorációs gyakorlatát kifogásolta.

1030 után Gellért marosvári püspökként áttelepítette a görög szerzeteseket a Csanád által alapított oroszlámosi monostorba, ahol tovább folytatták tevékenységüket mindaddig, míg a görög kolostorok a Benedek-rend kezére nem kerültek. Itt jegyezzük meg, hogy az egykori Ajtony-domínium területéről ismerjük egy olyan kolostor romjait, amely a hagyomány szerint szláv rítusú volt. Mindez megengedi, hogy a „metodianistákban” a szláv liturgia követőit lássuk.

A marosvári görög szerzetesek kitelepítését az ebbe szükségessé, hogy a püspöknek szüksége volt a kolostor épületére székhelye megszervezéséhez. A Szent György-katedrális, ill. a Szent Szűz tiszteletére épített kolostor elkészültéig nem volt megfelelő hely sokoldalú teendői gyakorlására. Nem olvashatunk a forrásokban arról, hogy Gellért korlátozta volna a görög vagy szláv szerzeteseket tevékenységükben, bár a „metodianisták” gyakorlatát elítélte, nem üldözte őket sem.

Az ortodox kolostorok működéséhez 20-26 kódexre volt szükség. Feltehetően ez a kézíratos irodalom a marosvári görög barátoknak is a rendelkezésére állott. Itt talált rá Gellért a titokzatos *Dionisziosz Areopagita* műveire is, amelyekből gazdagon meríthetett a *Deliberatio* megírásánál. Dionisziosz Areopagita neve szorosan kapcsolódik a bizánci keresztény platonizmus újraéledéséhez. A *Deliberatio* misztikus elemeiben fellelhető Dionisziosz Areopagita tanítása az Istenhez való felemelkedésről, a megtisztulásról, a megvilágosodásról, amelyet Gel-

lért is elfogadott. A bizánci ortodoxia hatására vall *Epiphániosz* eretnek-ségről írott művének felhasználása a *Deliberatióban*. Idesorolható az Isten neveiről való fejtegetés is. Párhuzamként említjük meg, hogy e gondolatok megtalálhatók – több kevesebb megfeleléssel – Szent Konstantinnál is. Itt csak az Istenhez emelkedés ill. az Istenhez való hasonlóság gondolatát emeljük ki kettejük nézeteinek keresztény platonikus hagyományából.

Az elmondottak alapján megállapítható, hogy Gellért személyében nemcsak az első magyarországi író, filozófust, teológust tiszteljük, de a kritikus gondolkodót, aki az ortodoxiából átvette mindazt, amit a kő megengedhetőnek tartott. Így Kelet és Nyugat közötti szellemi közvetítő szerepe kétségtelen.

Irodalom

Karácsonyi János: *Szent Gellért csanádi püspök élete*. Bp., 1887.

Kristó Gyula: *Turcic–Bulgarian–Hungarian Relatives (VI.–XI. Centuries)*. In: *Studia Turco–Hungarica*. 5. 1981, 129–131. p.

Szegfű László: *Az Ajtony-monda*. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila Jozsef nominatae*. *Acta Historica* XL. 1972, 3–30. p.

Szegfű László: *Eretnekség és tirannizmus*. *Irodalomtörténeti Közlemények*. 72. 1968, 501–515. p.

T. HORVÁTH ÁGNES

Adalékok a korai magyar vonatkozású levelezéshez

A kialakuló magyar állam írásbelisége nem a honfoglalók magukkal hozott írásbeliségén, hanem a bevett európai formán, a latin írásbeli gyakorlat mintáin bontakozott ki. Ezen mintáknak a mindennapi életbe való átültetéséhez természetesen latinul tudó értelmiségiek kellettek, akik a korabeli körülményeket tekintve eleinte szükségszerűen külföldről jött, iskolázott személyek, a kor egészét tekintve pedig elsősorban egyházi férfiak voltak. Ez a tény már önmagában is megadja a XI. századi levelezési kapcsolatok egyik sajátos vonását: a kor arisztokráciája – eltekintve a gondos nevelésben részesült néhány uralkodótól és esetleg környezetétől – nem értett a betűvetés, különösképpen a latin betűvetés tudományához. Kapcsolattartásuk mindenképp a szóbeliségen alapult, s a szóbeliség dominanciája még a meginduló levelezéskor is megfigyelhető: a levél gyakran csupán igazolása, nagyobb nyomatékot képviselő hitelesítő pecsétje a szóbeli közlésnek.

A királyi hatalom világi ügyintézésében változatlanul a szóbeliség uralkodott, s ez különösen a joggyakorlatban érhető tetten. Szent László törvényeiben intézkedett a királyi és bírói perbehívó pecsétéről;¹ a nádornak megtiltotta, hogy saját birtokáról bárkinek pecsétet küldjön,² s ez az eljárás már arra is rávilágít, hogyan is történt a perbeidezés. Később hazánkban járva Otto Freisingensis is elbeszélte, hogy a király az udvarból a legelőkelőbbekre is ráküldheti akár a leghitványabb állapotú törvényszolgát is, s azok a király nevében jötnének engedelmeskedni tartoznak.³ Korunkra maradt I. András idéző ércbilloa is,⁴ de nem lehetetlen, hogy Péter király ma ismert ölombul-

¹ sigillum regis, iudicis sigillum; Závodszy L.: *A Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. Bp., 1904, 165. p. [továbbiakban: Závodszy 1904.]

² super neminem sigillum mittat; Závodszy: i. m. 174. p.

³ quilibet infamae condicionis lixa a curia missus (G. 1767.)

⁴ Kosáry Domokos (szerk.): *Magyarország története képekben*. Bp., 1985., 44. p. 2. kép

lája is hasonló szerepet töltött be.⁵ I. László⁶ és Kálmán⁷ egyaránt tiltotta, hogy egyházi férfiút világi bíró pecsétjével idézzenek meg. Aki nem engedelmeskedett a pecsétnek, súlyos büntetést mértek reá.⁸ Egyházi személyeket csak a püspök, az érsek vagy a főesperes⁹ pecsétjével lehetett megidézni. A pecsét tehát a pristaldusok, a törvényszolgák szóbeli közlését hitelesítették. Arra is van adatunk, hogy a királyi mandátumot is szóban közölték a hírvivők. Szent István király – legendája szerint – egy alkalommal Gyulafehérvárra futárt menesztett, s így utasította: „vidd el a parancsomat, mondd meg a hadnagynak (dic tribuno)”,¹⁰ azaz ő sem írásos utasítást küldött. Így hát ezekről – a sokszor biztosan nagyon fontos dolgokról szóló – üzenetekről ha tudomásunk is van, tartalmuk – néhány kivételtől eltekintve – a hírvivők halálával örökre elenyészett.

A királyi gyakorlathoz hasonlóan a XI. század elejének világi arisztokráciája is minden bizonnyal csak valamiféle pecsétet küldött a hírnök szavahihetőségének igazolására.¹¹

A királyi udvar és a magyar világi arisztokrácia csak a század vége felé tette meg az első komoly lépést a levelezésbe való bekapcsolódáshoz, de csak a XIII. századra vált számukra megszokott gyakorlattá a kapcsolattartás ilyen formája.

A latin írásbeliséget a Géza fejedelem korában Magyarországra érkező térítő papok hozták magukkal.¹² XI. századi levelezésünk tehát az uralkodók és az egyház privilégiuma volt.

⁵ Bartha A. (szerk.): *Magyarország története*. I/1. Bp., 1984, 174. kép

⁶ Závodszy: i. m. 179. p.

⁷ Závodszy: i. m. 185. p.

⁸ *sigillum iudicis negligens*; Závodszy: i. m. 179. p.

⁹ *per sigillum episcopi vel archiepiscopi*, illetve: *per sigillum episcopi vel archiepiscopi*; Závodszy: i. m. 184. p.

¹⁰ Szentpétery, Emericus (ed.): *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. I–II. Bp., 1937–1938, II. 397. p.

¹¹ Nem ritka diplomatikánkban az uralkodói pecsétet hitelesítő oklevél. vö.: Györffy György (ed.): *Diplomata Hungariae Antiquissima*. vol. I. Bp., 1992, Akadémiai kiadó, 134. p. [a továbbiakban DHA I.]

¹² Géza udvarában valószínűleg Radla-Sebestyén térítő barátjának volt a legnagyobb szerepe a levelezés tekintetében. Tudjuk, hogy Adalbert prágai püspök barátja volt, aki

Konkrét vizsgálódásaink előtt át kell tekintenünk a források azon körét, amely alkalmas lehet a levelezés feltárására. Konkrét formájában ránk maradt levél nagyon kevés van. Olyan csekély számú fennmaradt missilist találhatunk forráskiadványainkban, hogy pusztán ezek alapján elgondolkodtató: volt-e egyáltalán olyan mértékű a levelezési kapcsolat a XI. századi Magyarországon, hogy annak a kibontakozó irodalmi élet alakításában bármiféle szerepe lehetett volna? Megkerestem azon forráshelyeket is, amelyek valamilyen módon elküldött vagy kapott levélre utalnak. Vizsgáltam annak a lehetőségét is, hogy levél helyett esetleg nem találkozunk-e könyv elküldésére utaló adatra. A könyvet több szempontból is fontosnak tartottam a levelezés szempontjából. Először is azért, mert igen gyakori, hogy a levél szinonimájaként használták.¹³ Aztán az ókortól bevett gyakorlat levélben kérni egymástól könyveket,¹⁴ illetve levél kíséretében elküldeni valakinek valamilyen általuk írott művet.¹⁵ Ami a missiliseket illeti, ezen forráscsoportok állnak rendelkezésünkre. Azt, hogy ez a töredék mekkora hányada lehet az egésznek, nagyon nehéz megbecsülni. Leginkább a történelmi véletlenül múlik, hogy milyen források maradnak ránk. A fennmaradt rész és az egész viszonyáról antik párhuzamok alapján egyetlen, erősen hipotetikus becslést kockáztatnék meg. A klasszikus ókor legnagyobb levelezője, Cicero és baráti köre egyetlen fennmaradt levelére ezen levelekben fellelhető, más, elveszett levelekre vonatkozó 1–55-ig terjedő utalás jut. Ezt a fejlett levelezési gyakorlatot ter-

maga is szoros kapcsolatban állt a magyar fejedelmi párral, s lengyelországi missziója kezdetén levélbeli kísérletet tett Radla-Sebestyén magával csábítására. vő.: Györffy György: *István király és műve*. Bp., 1977, Gondolat, 266. p.

¹³ Gellért: *Deliberatio...* IV. 50r: „de quibus loquitur magnus in suis libris Paulus ad pontificem Timotheum”; V. 62r: „in optimis Pauli dictis, si utis meditari libros, quos ad Ephesios stilo Spiritus sancti scripsit” stb.

¹⁴ könyvkérés pl.: Cicero, ad Att. IV.6.; Sidonius, Ep. V.2.; VIII. 6.; IX. 13. stb.; Bonipertus, *DHA* I. 130. stb.

¹⁵ Egymás műveinek kölcsönös kicserélése: pl.: Horatius, Ep. I.4.; Cicero, ad Att. IV. 6.; Sidonius, Ep. V. 2.; VIII. 6.; IX. 13. stb.; Gellért püspök: *Deliberatio...* VIII. 165v.: „In libello autem, quem ad andream presbiterum diuine germanitatis uirum de diuino patrimonio experissimus, qui nunc apud abbatem ricardum incontaminatum christi famulum diuinitus eruditum esse.”

mészteresen nem érheti el a magyar, de 55 eredetiben fennmaradt¹⁶ forrásunkból további 63, mára már elveszett (vagy elő nem került) forrásra történik utalás, tehát minden egyes forrásra 1,3 más forrás jut. Ez az arány elhihető az antikkkal történő összevetésben is, s talán nem túl szerénytelen becslés a XI. század levelezési kapcsolatainak nagyságát a fennmaradt forrásoknak legalább a duplájára, másfélszeresére taksálni. Ennek alapján már jelentékenyebb írásbeliséggel, mondhatni nagyobb „litterális pezsgéssel” kell számolnunk, mértékét tekintve mindenképp nagyobb, mint amekkorát első pillantásra feltételeznénk.

A levelezés mértékének megállapításánál nem szabad megfélemlenünk arról a tényről sem, hogy a levelezésre történő utalások gyér száma semmiképp sem jelenti az írásbeli érintkezés hiányát. Ez a műfaj erősen szubjektív. Nem csak – és nem elsősorban a történelmi kortól, hanem annak szereplőitől függ. Természetesen vannak olyan történelmi körülmények, amelyek a magán- és hivatalos levelezés megélénkülését vonják maguk után – ezek általában válsággal terhes korszakok, mint Cicero és a római polgárháború vagy Sidonius Apollinaris és levelezőtársainak kora, a Nyugatrómai Birodalom bukása. De szinte kivétel nélkül igaz, hogy a kiugróan nagy számú levelek szerzői vagy a bürokratikus hajlamú nagy szervezők, mint pl. Traianus; vagy az egyébként is grafomán hajlamú értelmiségiek közül – mint pl. a szónok Cicero, a mindenről háklisan levelező ifj. Plinius, vagy a magát költőnek álmódó Sidonius – kerültek ki.

A levelezés mértékének és mibenlétének megállapításához speciális forráscsoportként az oklevelezési gyakorlatunk fennmaradt példányait is a levelezés körébe vontam. Több argumentum is szól amellett, hogy a valamely jogi döntés okait igazoló oklevelet levélnek tekintsük. Ezek közül az első, hogy az oklevél is az írásbeli kapcsolattartás egyik formája. Kiállítója és kedvezményezettje címzettként és feladóként is értelmezhető. Továbbá pedig a diploma, akár a missilis, személyhez szóló, kötött műfaj, és mindkettő ugyanonnan, az antik epistola-műfajból ered.

¹⁶ Forrásaink hitelessége dolgozatunk témáját illetően nem bír jelentőséggel.

Mindezek után lássuk konkrétan, hogy mit állapíthatunk meg a XI. század Magyarországnak levelezési kapcsolatairól!

Először tekintsük át a levelezés területi kiterjedését!

Térképre véve a XI. századi oklevelezési gyakorlatot és a misiliseket, két, egymástól erősen eltérő képet kapunk. Okleveleink kevés kivételtől eltekintve természetesen egyházszervezetünk kiépítésének XI. századi képi vetületét adják. Ez a három királyi központ – Esztergom, Székesfehérvár, Veszprém – centrumából kiinduló, s főként a Dunántúlt csillagszerűen behálózó kép rendkívül hasonlít a késő-római kortól megfigyelt püspöki levelezéshez. Esetünkben azonban nem magát a levelezést jelenti, hanem azoknak a központoknak a kiépítését, amelyek a később megélénkülő magyarországi írásbeliség – és ezen belül a levelezés bázisaivá lesznek. Ez a háromfázisú oklevélkiadási kép természetesen azon a feltételezésen alapul, hogy királyi okleveleink a királyi székváros(ok)ban keltek. Tekintve azonban, hogy a vizsgált oklevelek jó része csupán más forrásból rekonstruálható utalás útján következtethető ki, kiállítási helye természetesen nem állapítható meg nagy biztonsággal. Ha ehhez hozzáadjuk még a descensus szokását is, már el is mondtuk az általunk felvázolt kép jó néhány buktatóját.

Ezzel együtt mégis érdekes kép ez. Az antik Pannónia szemmel láthatóan sokat megőrzött városi kultúrájából és ezeken az alapokon könnyebben indulhatott a Nyugattal kapcsolatot kereső, a Dunántúlon megtelepült fejedelmi és később a királyi udvar urbanizációs politikája.

A Duna–Tisza közének, a Tiszántúl és Erdély urbanizációjának megindulása időben későbbre tehető. Az egyházszervezet magasabb szintű megjelenése (monostor, püspökség, érsekség) az urbanizáció legbiztosabb hatóereje volt. Eger püspöksége javára ugyan I. István már – Györffy György állítása szerint – 1009-ben oklevelet adott, de a többi, nem dunántúli település csak a XI. század második felének kedvezményezettjeként tűnik fel okleveleinkben (így Szentjobb 1084–1095; Kolozsmonostor 1061–1063; Erdély 1060–1063; Titel 1077–1095).

Diplomáink a helyi kapcsolatok tükörképei, csupán I. István, a ravennai Vasas Szent Péter-monostor, illetve a jeruzsálemi vendégház, valamint I. László a vallis flavianai Szent Egyed-apátság javára tett alapítványai,¹⁷ illetve VIII. Benedeknek a székesfehérvári királyi palástot koronázópalástartó elő kiváltságlevele¹⁸ jelenti a nemzetközi nyitást. Ezen a ponton ismét meg kell állapítanunk, hogy hiányosak okleveleink. Ismert történelmi tény, hogy jóval több nem magyarországi alapítványt hoztak létre uralkodóink.

Érdekes módon ez a nemzetközi nyitás vezet át bennünket a magánlevelezés vizsgálatához. Az előbb már említett jeruzsálemi zárándokúttal kapcsolatos levelezés már nem pusztán az uralkodók közötti, hanem az alacsonyabb rangú egyházi személyek és a magyar uralkodó közötti levelezés meglétét is jelzi.¹⁹

Meginduló magánlevelezésünk az oklevelek által adottól teljesen eltérő képet mutat. Ez a kép egy, a Nyugathoz intenzív kapcsolattartással viszonyuló Magyarország képét adja. A nagy királyi központok közül Esztergom Rómával, a pápai székvárossal, Carpinetóval, valamint Regensburggal tartott kapcsolatot. Ez egy olasz–német vonal. Fehérvár²⁰ Reichenauval, Clunyvel, Rómával, Monte Cassinóval, Velencével és Lotharingiával levelezett. Ez már az előbbinél szélesebb, a francia irányultsággal bővült kapcsolattartás. Ezt a hármas vonalat erősíti a többi város levelezése is: Veszprém Rómával, Pécs Chartres-ral, Csanád pedig Freiburggal, Lengyelországgal vagy Polával, Verdunnel tartott kapcsolatot.

A magánlevelezés ugyan már Géza fejedelem korában megindult,²¹ de csak a magyar állam hivatalos európai elismertetésével – István megkoronázásával vett nagyobb lendületet.²² Rendkívül szegényes for-

¹⁷ DHA I. 108. p.; DHA I. 121. p.; DHA I. 265. p.

¹⁸ DHA I. 93. p.

¹⁹ vö. Azecho wormsí püspök levele Egilbert freiburgi püspökhöz, amelyben kéri, hogy ajánlja I. István figyelmébe zárándokúttá zavartalanlansága érdekében. DHA I. 108. p.

²⁰ Feltételezve, hogy 1018-tól királyi székváros és az ezután kelt királyi levelek innen vagy ide érkeztek.

²¹ vö. 2. jegyzet

²² Kiindulása II. Sylvester levele I. Istvánhoz; 1001. április. DHA I. 22. p. stb.

rásbázisunk tanúsága szerint ekkor szinte kizárólagosan a pápa, az európai uralkodók és az egyházi arisztokrácia használta ezt a kapcsolattartási formát. Az írásbeli közlés gyakorlatában természetesen az ebben legnagyobb rutinnal bíró pápai udvar járt elől (11 missilis),²³ ezután következnek a fontos egyházi központok és a királyi udvar közötti levélváltások (13 missilis).²⁴ Ezekkel azonos nagyságrendűként jelentkezik az egyes egyházi központok közötti levélváltást reprezentáló Csanád a maga 10 missilisével.²⁵

Ha csupán ennyit, a levelezés területi elhelyezkedését vizsgáljuk, akkor az oklevelezés egy lázas belső szervezést mutat. Amikor a későantúk levelezéssel kerestem párhuzamot, nem járhattam messze az igazságtól, hiszen mindkét esetben csillagszerűen hálózák be a „levelek” azt a területet, ahol az egyházi szervezet fenntartásán, illetve kiépítésén alapuló adminisztráció jelenti az egyetlen lehetséges lépést a jövő felé. Esetünkben itt jött létre a magyar szellemi életnek az az alépitménye, amely alapokon a szellemi szükségletek kielégítésének igényét tükröző missilisek szorosabbra fonhatták kapcsolatunkat azzal a kultúrával, amelynek a magyar állam is a részesévé kívánt válni. S ez a kultúra külföldről jött, azon nagymúltú szellemi centrumokból – Monte Cassino, Gorze, Cluny –, amelyek a hozzájuk tartozó világi és szerzetes papságukkal nem csupán Európa szellemi életét befolyásolták, hanem modern igényességgel a század 30-as éveitől különösen megnövekvő mértékben a magyarországi egyházi levelezőink külföldi partnereit is jelentették.

A városok természetesen nem önmaguk, hanem lakóik által kapcsolódtak be a levelezésbe. Tekintsük át tehát a levelezés személyi oldalának legjelesebb képviselőit!

²³ DHA I. 17. p.; DHA I. 22. p.; DHA I. 93. p.; DHA I. 191.p.; DHA I. 192. p.; DHA I. 193. p.; DHA I. 194. p.; DHA I. 198. p.; DHA I. 200. p.; DHA I. 202. p.; DHA I. 223. p.; DHA I. 227. p.; DHA I. 241. p.;

²⁴ A szám ugyan látszólag nagyobb az előbbinél, de nem állandó, hanem változó partnerekről van szó, ami csökkenté némiképp jelentőségét. vö. függelék

²⁵ Itt nem is csak egyetlen központ, hanem lényegében egyetlen személy levelezéséről van szó, ami tovább növeli értékét.

Ha az okleveleket és a missiliseket homogén forráscsoportként kezeljük, azt találjuk, hogy csak kevés személy akad, aki csupán az okleveles források között tűnik fel, azaz az oklevelet adó személyek szinte mindegyike írt missilist is. A levelet látszólag nem írók között is akadnak olyanok, akikről nehezen feltételezhető, hogy más módon nem tartottak kapcsolatot szűkebb vagy tágabb környezetével. Itt elsősorban I. Andrásra, Dávid és Lampert hercegekre vagy Rado nádorra²⁶ gondolok, akikről nehezen feltételezhető, hogy legalább kívánságaiknak vagy akarataiknak ne adtak volna írásbeli nyomatékot. Mint már említettem, a világi arisztokrácia tagjai azok, akik csupán az oklevelekben tűnnek fel, akár mint adományozók (pl. Ottó és Péter ispán²⁷), akár mint kedvezményezettek (Woyk nemzetség²⁸), s ez egészen a XIII. századig nem is változik.

A magánlevelezésben is a legfejlettebb írásbeli ügyintézésrel dolgozó pápai udvar járt elől. Most mégsem kívánunk különösebben foglalkozni a pápai levelezéssel, hiszen ez a magyarországi levelezés szempontjából itt most csak másodlagos fontossággal bír.

Magyar levelezőink közül I. István emelkedik ki mint 15 diploma²⁹ és 2 missilis³⁰ „szerzője”, valamint 6 missilis címzettje. István okleveleinek száma Györffy György szerint³¹ még ennél is több kellett, hogy legyen, ő legalább 20-ra becsüli. A többi levelezőtől abban is különbözik, hogy nem csupán 1-1 levél köthető hozzá, mint a vizsgált személyek többségéhez, hanem jóval több. A feltárt adatok arra is engednek következtetni, hogy levelezése nem volt egyoldalú. Nagy bizonyossággal

²⁶ DHA I. 145. p.; DHA I. 160. p.; DHA I. 264. p.; DHA I. 309. p.

Kissé elgondolkodtató Otto ispán (DHA I. 169. p.) és Péter ispán (DHA I. 182. p.) esete, ha oklevelük mellett bizonyíthatnánk levelezési kapcsolatot is, akkor újabb adalékunk lenne a világi értelmiségnek a levelezésbe a század közepén történő bekapcsolódására. Azt azonban nehéz megítélni, hogy az ispánok milyen háttérrel rendelkezettek a levelezés lebonyolításához.

²⁷ DHA I. 169. p.; DHA I. 182. p.

²⁸ DHA I. 126. p.; DHA I. 174. p.

²⁹ Itt természetesen nem feladatunk egyes okleveleink hitelességének vizsgálata. ld. 3. jegyzet

³⁰ DHA I. 22. p.; DHA I. 109 p.

³¹ Györffy: i. m. 1977, 268. p.

megállapítható, hogy II. Sylvester pápával és Odilo clunyi apáttal kölcsönös levelezésben állott.³² Erre utal az Odilo apáttal váltott fennmaradt leveleinek még gyér forrásanyagunkhoz mérten is kiemelkedő aránya: 3 Istvánhoz címzett és 1 Odilóhoz küldött levél, amely a válaszkat is feltételezve már csupán önmagában is 8 levél megszületésére utal. István más leveleinek tartalma alapján³³ hasonlóan aktív levelezést kell feltételeznünk István és Egilbert freiburgi, valamint Berno reichenauai apát esetében is. A fentiek szerint István személyes külföldi kapcsolattartásai vonatkozásában – mint már a térképek esetében is felvázoltam –, három fő irány bontakozik ki: a német (Freiburg, Reichenau); a francia (Cluny) és az olasz (Róma). Erről dolgozatom végén még ejtenék néhány szót.

István után nagyságrendben I. László következik, akinek 11 oklevele mellett mindössze 3 missilisére találunk utalást.³⁴ I. László külkapcsolatai levelei alapján egyetlen irányba, Itália felé mutatnak. Itt a legtermészetesebb partner maga a pápa, és bár forrásaink csak a pápai leveleket őrizték meg, nehezen képzelhető el, hogy válasz nélkül hagyták volna azokat. Ezzel szemben Oderisius Monte Cassinói apáttal többrendbeli levélváltással kell számolnunk. Ez hasonló I. István freiburgi, reichenauai és clunyi levelezéséhez.

A kölcsönös kapcsolattartás tehát ha csupán utalások alapján is, de mindenképp kimutatható, okkal feltételezhetünk hasonlóan a XI. század többi uralkodójáról is, akiknek esetében ugyan csak egyoldalú levelezésre utaló forrásanyag áll rendelkezésünkre. Állíthatjuk ezt Kálmán esetében is, aki Godefridus lotharingiai herceggel és Vitalis Mihály velencei dogéval állt kapcsolatban. Fennmaradt forrásaink fájóan töredékes voltát mi sem bizonyíthatná jobban, mint Könyves Kálmán írásos megnyilvánulásainak csekély számú fennmaradt tanúja,

³² DHA I. 109. p.; DHA I. 110. p.; DHA I. 113. p.;

³³ vö. DHA I. 108. p.; DHA I. 112. p.

³⁴ DHA I. 223. p.; DHA I. 241. p.; DHA I. 261. p.; DHA I. 265. p.; DHA I. 266. p.; DHA I. 271. p.; DHA I. 274. p.; DHA I. 302. p.; DHA I. 304. p.; DHA I. 306. p.; DHA I. 307. p.; DHA I. 308. p.; DHA I. 309. p.; DHA I. 312. p.;

hiszen kortársai közül kitől várhatnánk intenzívebb írásbeliséget, ha nem tőle, Magyarország tudós királyától.³⁵

A XI. század többi uralkodójának nem maradt igazán jelentékeny levelezést mutató forrásanyaga, bár találhatunk olyan nyomokat, amelyek kölcsönös levelezési kapcsolatokra utalnak, pl. Salamon esetében, mikor is tőle származó levélről ugyan nincs tudomásunk, de VII. Gergely pápa, IV. Henrik német-római császár, Romanus Diogenes és I. Géza leveleinek címzettjeként szerepel.³⁶ Salamon esetében így az is kimutatható, hogy a királyi család tagjai minden bizonnyal írásban is érintkeztek egymással. Erre a tényre már a X. századból is van adatunk, ahol is Querfurti Brúnó Adalbert életrajzában utal egy Géza által Sarolthoz írott levélre.³⁷ Ezen túlmenően Willermus apát II. Gézához és Salamonhoz írt levelei arra engednek következtetni, hogy a század derekára a korábban erősen domináló szóbeliség, a szóbeli üzenetek és parancsok, illetve az ezeknek nyomatékot adó pecsétek és bullák korát az írásbeliség kora, a leveleken keresztüli kommunikáció korszaka kezdi felváltani.

Szinte valamennyi előbb elmondott állítás összefoglalásának is lehet tekinteni a levelezésben nagyságrendileg és kapcsolatainak színes-ségét tekintve is kiemelkedő, de nem uralkodó résztvevőjét, Gellért csanádi püspököt. Egyetlen levele sem maradt ugyan ránk eredeti formájában, de a „*Deliberatio...*” tanúsága szerint Gellért kölcsönös és intenzív levelezésben állt Isingrimus freiburgi püspökkel,³⁸ valamint András presbyterrel. Partnerei közül Isingrimus a legfontosabb, nem csak azért, mert a „*Deliberatio...*”-t is neki ajánlotta, hanem azért is, mert vele nem csupán közvetlenül, hanem közvetítőn, Dodo

³⁵ *Képes Krónika*. Bp., 1971, Magyar Helikon, 106. p.

³⁶ DHA I. 178. p.; DHA I. 181. p.; DHA I. 194. p.; DHA I. 219. p.;

³⁷ Györffy: i. m. 1977, 266. p.

³⁸ Isingrimus címe kissé bizonytalan. A „*Deliberatio...*” 24r alapján („etiam nostro in fratre divini collegi isingrino”) feltételezhetjük azt is, hogy a bencés rendre, de azt is, hogy a püspöki karra gondol. Így „Isingrimusunk” vagy bencés (apát?), vagy a püspöki kar tagja.

presbyteren³⁹ keresztül is tartotta a kapcsolatot.⁴⁰ Hasonlóan összetett viszony volt Gellért és András presbyter között, akin keresztül Ricardus⁴¹ verduni apáttal folytatott levelezést. Ezek a „többlépcsős”, vagy többszemélyű kapcsolatok a korábbi levelezési kapcsolatokban nem találhatók meg. Pedig ezek jelentik az igazán sokoldalú és élénk levelezést. Ez a forma a mindennapok természetes formája, s Gellért előtt csupán külföldi nyomát találjuk.⁴² A levelezési kapcsolat ilyen megjelenése mindenképp arra utal, hogy résztvevője magától értetődő kommunikációs formának, a kapcsolatok ápolásának és további kiépítési módjának tekinti az írásbeli üzenetváltást, mint gondolatainak, érzéseinek, kívánságainak természetes közvetítőjét. Gellért személyes kapcsolatai – levelezése alapján – erős francia irányultságot mutatnak, hiszen mindkét fő partnere a kor egyik meghatározó egyházi reformirányzatának, a clunynek a vonzáskörzetébe tartozott. Ezt az állítást támasztja alá az a tény, hogy Gellért maga is járt Franciaországban.⁴³

András és Dodo presbyterek megjelenése a levelezésben szintén új vonással gazdagítja ismereteinket. Kétségtelen bizonyítéku szolgálnak az alacsonyabb rangú egyházi személyeknek a levelezésbe történő bekapcsolódására. Ez jelzi a műveltség, az írásbeli kultúra kiteljesedését, az iskolázottság szélesebb körű meglétét is.⁴⁴ Így a század második felére a legmagasabb méltóságokon túl a szerényebb állású egyházi személyek felé nyílik a levelezés, szaporodnak annak résztvevői, s válik egyre hétköznapiabbá és ezzel együtt egyre intenzívebbé ez a forma.

³⁹ Kiléte máshonnan ismeretlen.

⁴⁰ vö. „Deliberatio...” 29r

⁴¹ „Deliberatio...” VIII. 165r „In libello autem, quem ad andream presbiterum diuine germanitatis uirum de diuino patrimonio expressimus, qui nunc apud abbatem ricardum incontaminatum christi famulum diuinitus eruditum est...”

⁴² DHA I. 108. p.

⁴³ „Deliberatio...” 37v: „In platone quippe disputationes quondam apud galliam constitutus quasdam de deo hebreorum confidenter fater me legisse et (de) cylestibris animis”

⁴⁴ Az iskolák megszervezéséről ld. DHA I. 103. p.; Érszegi Géza (szerk.): *Árpád-kori legendák és intelmek*. Bp., 1983, Szépirodalmi, 84. p.

Magánlevelezésünk tehát jórészt külföldi irányultságú. Egyházi férfiúink őrzik korábbi kapcsolataikat. Esztergom és Regensburg,⁴⁵ valamint István és Kálmán német kapcsolatai⁴⁶ más, ismert tényekkel is alátámaszthatók: pl. azzal, hogy a magyar egyházi liturgia a Rajna vidékéről, Lotharingiából (a kölni és a trieri érsek fennhatósága alá tartozó területről) származik. Ugyancsak részben német közvetítésen keresztül hatott az antik írásbeliség hagyományait őrző olasz és francia kolostori kultúra is.⁴⁷ Ennek a kultúrának a kezdete a Monte Cassinói, melynek közvetlen hatása I. László levelezésével; kiteljesedése a cluny, amely pedig levelezésünk Istvánnal kezdődő és Gellért püspökkel folytatódó vonalával is igazolható.

A korabeli egyházi műveltség tehát négypólusú: az olasz – melynek kultúrtörténeti bizonyítéka pl. a pápai levelezés, a pápai vezetéshez kötött keresztelőegyház, vagy a Monte Cassinói kiváltságok dominanciája a pannonthalmi apátság esetében; német – amely a levelezésen túl oklevelezési gyakorlatunk közvetlen mintáival igazolható; lotharingiai – ennek bizonyítékai szertartáskönyveink, s végül a francia (Cluny) vonalat követi.

Levelezésünkben ki nem mutatható, de meglévő külföldi kapcsolat akadhat bőven, ám egyetlen irányba mindenképp feltételezhetünk legalább legfelsőbb szintű diplomáciai levelezést: Bizánc felé.

A bizánci udvarral folytatott élénk diplomácia más vonatkozásban kétségbevonhatatlan tény,⁴⁸ de a vele folytatott levelezést sajnos adatokkal nem tudjuk alátámasztani.⁴⁹

Végezetül a levelezés kiterjedése és személyi feltételeinek vizsgálata után vessünk egy pillantást magukra a levelekre is. Megállapíthatjuk, hogy nem véletlenül vontam már korábban párhuzamot antik előképével. Ezek a levelek ugyanazokat a témákat érintik, mint a klasszikus

⁴⁵ vö. Koszta László: *A keresztény egyházszerkezet kialakulása*. Szeged, 1996. június, 9. p.

⁴⁶ DHA I. 108. p.; DHA I. 112. p.; DHA I. 319. p.; DHA I. 320. p.;

⁴⁷ vö. Makkay L.-Mezey L. (szerk.): *Árpád-kori és Anjou-kori levelek*. Bp., 1960, Gondolat, 81. p.

⁴⁸ vö. pl. Vita Irenae. In *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Bp., 1984, Akadémiai Kiadó, 113–121 p.

⁴⁹ vö. *Árpád-kori és Anjou-kori...* 30. p.

levelek. Kérnek könyvet (Cicero, Sidonius – Bonipert püspök),⁵⁰ kicserélik vagy elküldik egymásnak műveiket (Horatius, Cicero, Atticus, Sidonius – Gellért),⁵¹ hatalmas műgonddal egyházat és birodalmat szerveznek (Traianus, Plinius, Sidonius – István),⁵² korholják egymást (Cicero, Sidonius – VII. Gergely Salamon királyt),⁵³ ajánlólevelet adnak vagy kérnek (Cicero, Sidonius – Azecho püspök),⁵⁴ tehát témájuk alapján íródhattak volna a klasszikus ókorban is.

Mindebből tehát megállapíthatjuk, hogy a XI. századi magyarországi levelezés már indulása pillanatában sem volt elhanyagolható. A század születésétől aktív szervezőtevékenységet tükröz, melyhez intenzív európai kapcsolattartás járult. Szellemi életünk – akár az uralkodói, de különösen ha Gellért püspök példáját tekintjük, egyenrangú félként illeszkedett be a nagyobb hagyományú európai kultúrkörbe.

⁵⁰ ld. 4. jegyzet

⁵¹ ld. 5. jegyzet

⁵² Egyház és birodalomszervezés: pl.: Traianus: Plin. Ep. X. 91, 109. stb; Plinius, Ep. X. 90, 108. stb. ; Sidonius, Ep. VII.6.;

⁵³ Korholják egymást: Cicero, ad Quint. I. 3.; Sidonius, Ep II.2., V. 4. stb.; VII. Gergely Salamon királyt: DHA I. 194. p.

⁵⁴ Ajánlólevél: Cicero, ad fam. III. 7.; Plinius, Ep. X. 4.; Sidonius, Ep. I. 10.; VII. 4.; VII. 10. stb.

KI.	KINEK	HONNAN	HOVÁ	MIKÖR	FOR- MA*	DHA
I. István		Esztergom (?)	Pécsvárad	1000 cr.	D	DHA I. 19.
II. Sylvester	I. István	Róma	Esztergom (?)	1000 ex.	M	DHA I. 17.
I. István		Esztergom (?)	Pannonhalma – Szent Márton-monostor	1001	D	DHA I. 26.
I. István		Esztergom (?)	Tihany – Szent Miklós-kápolna	1001 – 1038	D	DHA I. 127.
I. István	Woyk nemzetség	Esztergom (?)		1001 – 1038	D	DHA I. 126.
I. István	II. Sylvester	Esztergom	Róma	1001. ápr.	M(?)	DHA I. 22.
I. István		Esztergom (?)	Pannonhalma – Szt. Márton-monostor	1002. júl. 1. – szept. 1.	D	DHA I. 25.
I. István		Esztergom (?)	Eger – Szent János evangélista püspökség	1009	D	DHA I. 60.
I. István		Sóly	Veszprém – a püspökség	1009	D	DHA I. 49.
Fulbertus	Bonipertus	Chartres	Pécs	1009 – 1028	M	DHA I. 103.
Bonifatius (Querfurti Bruno)	II. Henrik	Lengyel- ország (?)	Németország (?) Aachen (?)	1009. ante marc. 9.	M	DHA I. 44.
I. István		Győr	Pécs (?) – a püspökség	1009. aug. 23.	D	DHA I. 54.
I. István		Esztergom	Pécsvárad – Szent Benedek-monostor	1015	D	DHA I. 63.
I. István		Székes- fehérvár (?)	Veszprémvölgy – a monostor	1018 cr. aut post a.	D	DHA I. 81.
VIII. Benedek		Róma	Székesfehérvár – a koronázópalást kiváltságai	1018 – 1024	D	DHA I. 93.
I. István		Esztergom	Székesfehérvár – Szűz Maria-egyház	1018 – 1038	D	DHA I. 95.
I. István		Székes- fehérvár (?)	Zalavár – Szent Adorján-monostor	1019	D	DHA I. 86.

* D=diploma, M=missilis

A MAGYARORSZÁGI LEVELEZÉS 1.

KI	KINEK	HONNAN	HOVA	MIKOR	FORMA	DHA
Cisella királyné		Veszprém	(Bakony)Bél – monostor	1023 – 1038	D	DHA I. 120.
I. István		Székes- fehérvár(?)	Zala(vár) – Szent Adorján-monostor	1024	D	DHA I. 98.
Azecho püspök	Egilbert	Worms	Freiburg	1025 – 1038	M	DHA I. 108.
Egilbert	I. István	Freiburg	Székesfehérvár (?)	1025 – 1038	M	
I. István		Székes- fehérvár(?)	Ravenna – Vasas Szent Péter- monostor		D	DHA I. 121.
Berno apát	I. István	Reichenau	Székesfehérvár (?)	1031 – 1038	M	DHA I. 112.
Berno apát	Gizella királyné	Reichenau	Székesfehérvár (?)	1031 – 1038	M	DHA I. 112.
Odilo apát	I. István	Cluny	Székesfehérvár (?)	1031 – 1038	M	DHA I. 109.
Odilo apát	I. István	Cluny	Székesfehérvár (?)	1031 – 1038	M	DHA I. 110.
Odilo apát	I. István	Cluny	Székesfehérvár (?)	1031 – 1038	M	DHA I. 110.
I. István	Odilo apát	Székes- fehérvár(?)	Cluny	1031 – 1038	M	DHA I. 109.
I. István		Esztergom	(Bakony)Bél – Szent Mór-monostor	1037	D	DHA I. 113.
Berno apát	Orseolo Péter	Reichenau	?	1042 – 1044. júl. 5.	M	DHA I. 130.
Bernulpus	Aba Sámuel	Regensburg	Esztergom	1044 in	M	DHA I. 129.
Machthunus	Aba Sámuel	Regensburg	Esztergom	1044 in	M	
Gellért püspök	Isingrimus	Csanád	Németország, Freiburg (?)	1046 cr.	M	lv
Gellért püspök	Isingrimus	Csanád	Németország, Freiburg (?)	1046 cr.	M	
Gellért püspök	Dodo presbyter	Csanád		1046 cr.	M	29r
Gellért püspök	Dodo presbyter	Csanád		1046 cr.	M	56r

KI	KINEK	HONNAN	HOVA	MIKOR	FORMA	DHA
Dodo presbyter	Isingrimus		Németország, Freiburg (?)	1046 cr.	M	56r
András presbyter	Gellért püspök	Lengyelország vagy Pola	Csanád	1046 cr.	M	130v
Gellért püspök	András presbyter	Csanád	Lengyelország vagy Pola	1046 cr.	M	130v
Isingrimus	Gellért püspök	Németország, Freiburg (?)	Csanád	1046 cr.	M	138r
Gellért püspök	András presbyter	Csanád	Lengyelország vagy Pola	1046 cr.	M	142v – 143r
Gellért püspök	András presbyter	Csanád	Lengyelország vagy Pola	1046 cr.	M	165v
András presbyter	Ricardus apát	Lengyelország vagy Pola	Verdun	1046 cr.	M	165v
Gebhard ratisburgi püspök	III. Henrik német császár	Győr		1051	M	DHA I. 140
Nicolaus püspök	Gebhard püspök	?	Győr	1051. szept.	M	DHA I. 141.
I. András		Székes- fehérvár(?)	Tihany – apátság	1055	D	DHA I. 145.
Rado nádor		Székesfehérvár	Pécs – érsekség és a Szent Demeter- monostor	1057. jún. 4.	D	DHA I. 160.
I. Béla	Woyk fiai	Székes- fehérvár(?)		1060 – 1063	D	DHA I. 174.
I. Béla	Csák fia György	Esztergom (?)	Erdély (?)	1060 – 1063	D	DHA I. 175.

A MAGYARORSZÁGI LEVELEZÉS 3.

KI	KINEK	HONNAN	HOVÁ	MIKOR	FORMA	DHA
I. Béla		Székes- fehérvár(?)	Tihany – monostor	1061 ?	D	DHA I. 164.
I. Béla		Székes- fehérvár(?)	Szekszárd – monostor	1061	D	DHA I. 166.
I. Béla		Esztergom (?)	Kolozsmonostor – Boldogasszony-templom	1061 – 1063	D	DHA I. 176.
Otto ispán		Zselic	Zselic – Szent Jakab-monostor	1061. post szept. 1.	D	DHA I. 169.
IV. Henrik	Salamon király		Székesfehérvár (?)	1064	M	DHA I. 178.
Romanus Diogenes	Salamon király, Géza és László hercegek	Sophiae (?)		1066 ex.–1067 in.	M	DHA I. 181.
Péter ispán			Százd – monostor	1067 cr.	D	DHA I. 182.
Willermus apát	Géza	Szekszárd	Székesfehérvár (?)	1074	M	DHA I. 191.
VII. Gergely	Géza	Róma	Esztergom (?)	1074. márc. 17.	M	DHA I. 192.
Géza	VII. Gergely pápa	Székes- fehérvár(?)	Róma	1074. márc. 17. előtt	M	DHA I. 191.
VII. Gergely	Salamon	Róma	Székesfehérvár (?)	1074. okt. 28.	M	DHA I. 194.
Salamon	VII. Gergely	Esztergom (?)	Róma	1074. okt. 28. előtt	M	DHA I. 193.
Géza		Székes- fehérvár(?)	Garamszentbenedek – monostor	1075	D	DHA I. 204.
VII. Gergely	Géza	Róma	Székesfehérvár (?)	1075. ápr. 17.	M	DHA I. 202.
VII. Gergely	Judit királyné	Róma	Veszprém (?)	1075. jan. 10.	M	DHA I. 198.

KI	KINEK	HONNAN	HOVÁ	MIKOR	FORMA	DHA
VII. Gergely	Géza	Róma	Székesfehérvár (?)	1075. márc. 23.	M	DHA I. 200.
VII. Gergely	Géza	Róma	Székesfehérvár (?)	1075. márc. 23. előtt	M	DHA I. 200.
I. László		Székes- fehérvár(?)	Pécsvárad – Szent Benedek-monostor	1077 – 1095	D	DHA I. 306.
I. László		Székes- fehérvár(?)	Eger – püspökség	1077 – 1095	D	DHA I. 307.
I. László		Székes- fehérvár(?)	Buda – St. Peter de Vetere-közösségi egyház	1077 – 1095	D	DHA I. 308.
I. László és Lampert herceg			Titel – Szent Bölcsesség egyházközség	1077 – 1095	D	DHA I. 309.
I. László		Székes- fehérvár(?)	Kolozsmonostor – Boldogasszony-monostor	1077 – 1095	D	DHA I. 310.
I. László		Székes- fehérvár(?)	Zala(vár) – Szent Adorján-monostor	1077 – 1095	D	DHA I. 312.
Géza	Salamon			1077 in	M	DHA I. 219.
VII. Gergely	Nehemiás érsek	Carpineto	Esztergom	1077. június 9.	M	DHA I. 220.
Guden, serviens Ladislai			Veszprém – káptalan	1079	D	DHA I. 225.
VII. Gergely	I. László	Róma	Székesfehérvár (?)	1079. márc. 21.	M	DHA I. 223.
I. László			Spalato, Tragurio, Jadera	1081	D	DHA I. 274.
VII. Gergely	Adelheid királyné	Róma	Veszprém (?)	1081. post. mart. 15.	M	DHA I. 227.
VII. Gergely	I. László (?)	Róma		1083. jan.–jún.	M	DHA I. 241.

KI	MIKOR	HONNAN	HOVA	MIKOR	FORMA	DHA
I. László		Székes- fehérvár(?)	Szentjobb (Bihar) – monostor	1084 – 1095	D	DHA I. 302.
I. László		Esztergom (?)	Zágráb – Szent István-püspökség	1087 – 1090	D	DHA I. 261.
Dávid herceg			Tihany – Szent Ányos-monostor	1089 – 1090	D	DHA I. 264.
I. László		Székes- fehérvár(?)	Vallis Flaviana (Burgundia) – Szent Egyed-apátság	1090ex – 1091 in	D	DHA I. 265.
I. László		Székes- fehérvár(?)	Somogy – Szent Egyed-monostor	1091	D	DHA I. 266.
I. László	Oderisius apát	Székes- fehérvár(?)	Monte Cassino	1091	M	DHA I. 271.
I. László		Székes- fehérvár(?)	Hahold – Szent Margit-monostor	1091 – 1095	D	DHA I. 304.
IV. Henrik császár	Álmos herceg	Németország		1096 post aug.	M	DHA I. 322.
Godefridus lotharingiai herceg	Kálmán király	Lotharingia	Székesfehérvár (?)	1096. szept. ex	M	DHA I. 319.
Kálmán király	Godefridus lotharingiai herceg	Székes- fehérvár(?)	Lotharingia	1096. szept. ex	M	DHA I. 320.
Kálmán király	Vitalis Mihály doge	Székes- fehérvár(?)	Velence	1097	M	DHA I. 325.
Kálmán király	Vitalis Mihály doge	Székes- fehérvár(?)	Velence	1097	M	DHA I. 327.
Vitalis Mihály doge	Kálmán király	Velence	Székesfehérvár(?)	1097 in	M	DHA I. 324.

VÁRKUTI-WEIBEL JÁNOS

Liliom vagy pálmaág?

Milyen Szent Gellért tanítványa, Árpád-házi Imre herceg?

„Gerle búgja:
Meg-ööööl-ték
Szent-Iüm-rét!”

(Saját dunántúli és
partiumi gyűjtés)

A gyerekfővel hallott mondókát – nagyanyám magyarázatát – felnőtt fejjel sokáig feledtem. Szerencsés kegyelmi véletlenek egybeesése idézte föl újra: Boldog Gizella királyné ereklyéinek Veszprémbe kerülése körüli munkálkodásom közben olvastam Árpás Károly *Hajtóvadász* (Szeged, 1994, Agapé) című regényét. A szépírói elképzelés a korabeli történelem tanulmányozására készített; ebbéli kutatásaim összegzését kívánom közreadni.

Köztudomású: Imre herceget 1083-ban szentté avatták. A szentté avatás indoklása azonban homályos, alig tudunk meg valamit Szent Imre életéről és haláláról. A legendája ugyanis későbbi: ebben a szüzi tisztasága került előtérbe – így lesz jele, jelképe a liliom. Nem kívánok a legenda koncepciózusságának kérdésébe belebocsátkozni, viszont figyelemre méltónak tartom, hogy a kanonizáció *István*nal és *Gellért*tel együtt, pontosabban István és Gellért fölemelése után történt! Mi köthette össze őket? A szent ifjú miséjének szövegében a „hitvalló” jelző szerepel, akárcsak Istvánéban vagy Gellértében, Gellértnél felsőfokban mint vértanú. Jól tudjuk, a liturgia szövege korábbi hagyományokat őrizhetett meg, mint a későbbi legenda – hogyan értelmezzük ezt a jelzőt?

Miért lehetett szent Imréből? Hogyan fér össze a hitvalló minősítés a liliommal? Ebben az időben csupán a szüzi tisztaságért nem avattak senkit sem szentté – lásd KRISTÓ 1975/1983., illetve GORSKI 1969. adatait! A világiak számára a szűz Imre életében sem, de talán László király korában sem lehetett példa; megkockáztatjuk, a világi herceg a klerikusoknak sem az. Emellett a trón, a dinasztia, az ország, sőt az egy-

ház szempontjából Imre hercegnek, az egyetlen fiúörökösnek nem lett volna szabad szűznek lennie, pontosabban gyermektelennek maradnia – a föltételezett következmények miatt. A korabeli „gyakorlatban” a világi uralkodó szerzetesi hajlandósága élete végén jelentkezhetett, mintegy a biztonságos hatalomváltást megkönnyítendő: pl. II. Szent Henrik német-római császár vagy Simeon bolgár cár élete. Nem állítom, hogy csak a racionalitást kell az eseményeken számon kérni, de éppen ez a korszak, István kora az, amelyben egy ország, egy nép vagy az egyház életében jelentős szerepet kap a tudatosan munkálkodó államférfi, olyan, aki például éppen Szent István Intelmeiben is megrajzolódik.

Sajnos a források nem segítenek. A szentté avatási eljárás jegyzőkönyvei és egyéb írásos anyagai – amelyekre történik utalás – hiányoznak. Magyarországi példányai megsemmisülhettek, s ráadásul hírünk sincs arról, hogy amíg megvoltak, addig hol voltak. A szentszéki másolatról nem tudunk, s nem is tartjuk valószínűnek a meglétét, bár teljességgel kizárni ezt a lehetőséget nem lehet. Ezért a tárgyyszerű és bizonyító erejű dokumentáció helyett szórt adatokra támaszkodhatunk csupán.

VII. Szent Gergely pápa szavai szerint az 1083-as nagybőjti zsinaton az életrajzot nem olvashatták föl (GYÖRFFY, 1977. 388. p.), viszont ugyanebben az évben egy levelet adott ki, amelyben nem személyre szólóan, hanem általánosságban engedélyezte, hogy „emeljék fel azok testét, akik Pannóniában a hit magvát elvetették, s az országot prédikálással vagy intézkedéssel Istenhez térítették.” (GYÖRFFY, 1977. 389. p.) „Mivel VII. Gergely kanonizációs levele nem személyre szólt, hanem általánosságban a magyarországi térítés *mártírjait és hitvallóit* (kiemelés tőlem – V.-W. J.) illette, további szentté avatások lehetősége rejlett benne.” (GYÖRFFY, 1977. 392. p.)

A szentség egyik ismérve a szent élet. Fussuk át címszavakban, hogy ez a követelmény hogyan teljesül Imre herceg esetében. Kiválasztottságát már a születés és a családi származás is mutatja: nagybátyja, II. Henrik, szent; anyja, Gizella, boldog; anyja nevelője, Wolfgang, szent; apja, István, szent; apja keresztfője, Adalbert, szent. Nevelője, Gellért szent;

az általa kijelölt (csók) Mórt is szentté avatták. Sőt nevének jelentésébe az archaikus „élet”, „gabonaszem” jelentés is belefoglalódik.

Imre másodszülött volt Ottó mellett, ezért az alaposabb lelki-szellemi neveltetés, amely kellően fölkészíthette későbbi tevékenységére. Alig felnőttként válik politikai szereplővé: tetteit a visszafogottság, a megértés, a felebaráti szeretet, az érzékenység és a türelem jellemezte – az Intelmek és a legenda adatai szerint. A feltételezett egyházszervezői munkája: a bihari püspökség létrehozása (GYÖRFFY, 1977. 327. p., 375. p.). Világi, közeleti működését általában három tárgykörhöz kapcsolják: házasságához, testörparancsnoki-trónörökösi funkciójához és az 1030-as hadjáráshoz – itt katonai és államférfiúi tulajdonságait mutatta-mutathatta meg. (KRISTÓ 1975/1983. 365–366. p.; SZEGFÜ 1982.).

A szentség másik ismérve a szentséghez kapcsolódó halál. Erről a források keveset mondanak. A Hildesheimi Évkönyv szerint vadászaton, vadkantól szerzett sebeibe halt bele. A Lengyel–Magyar Krónika szerint: sértetlen/érintetlen – inviolata – felesége is követte a 8 napos gyengélkedésébe, bágyadozásába belehaló herceget. E „gyengélkedésről” Petrus Ransanus is tudósít. Ami azonban zavarba ejtő: a magyar krónikák – kivétel nélkül – nem közlik a halál okát és körülményeit. S nem tud erről a legendaíró sem. Egyéb bizonyítékunk nincs. Vajon miért ez a nagy hallgatás?

Bizonyosak vagyunk abban, Imre herceg nem természetes halállal halt meg! Fivérének, Ottónak a haláláról nem értesítenek az egyébként István Magyarországra figyelő német források (a király a császár sógora, a gyermek a császár unokaöccse!) – Imrééről igen, viszont adatokat nem lehet ellenőrizni. A lengyel forrás is bizonytalan. A magyar krónikáink etikai alapon manipuláltak, még ha jó céllal is történt ez a manipulálás. (Ennek okáról lásd Kristó Gyula vonatkozó írásait bibliográfiájában.) Az ún. „ős-geszta” nem maradt fenn. Mivel a koronát a Vazul-ág vitte tovább, ezért nemcsak az istváni döntést kellett elmismásolni, hanem az esetleges vazuli lépéseket is – Vazult nem avatták szentté, Istvánt igen! S a legendakép is nyilvánvalóan későbbi. Hogyan tekintsük az esetleges mártírhálal lehetőségét?

Igen fontos jelnek tekintjük, hogy Imrét nemcsak a mártírságra vágyó (Adalbert-epizód) Gellért nevelte, hanem szentté is a mártír marosvári–csanádi püspökkel együtt avatták. I. Szent László királynak Imre nem lehetett trónörökösként „elégséges” példa – lásd GORSKI 1969. és KRISTÓ 1975/1983. kritériumait. A nem természetes halál nem igazolható vadászbalesetként, legfőképpen azért nem, mert csak egy tanúvallomásra támaszkodik, és az is inkább szimbolikusnak tűnik. Fel-tétlenül figyelembe veendő a miniátor „vallomása”: Imre temetése, Vazul megvakítása és a Vazul-fiak menekülése között oksági összefü-gés kell hogy legyen – BERKOVITS 1953., SZEGFÜ 1974., 1982. A króni-kák és a krónikások hallgatását magyarázza a tudatos szerkesztés, a di-nasztia őséne, Vazulnak – vagy körének – nem lehetett köze a szent király örökösének halálához. Logikus kímélet tehát.

Ismét fölteszük a kérdést: miért pont Istvánnal és Gellérttel együtt avattatta László Imrét szentté? A *hitvalló* jelző archaikus, liturgikus jel-zője nemcsak a köztudottan mártír Gellértével azonos, hanem „vissza-megy” az első István vértanú idejéhez is. A hit megvallása esetenként felsőfokban, a vértanúságban a nem-keresztény, pogány evilág helyett a keresztény túlvilág tudatos választását is jelentette a halál vállalásával. Imre halálával kapcsolatban föltehetjük a kérdést: cui bono, cui prodest?

Lehet-e köze hozzá Konrád és/vagy III. Henrik német-római császárnak? Konrád európai vonatkozású nagyhatalmi tervei vagy az ún. bajor örökség körüli bonyodalmak föltételeznék az esetleges kap-csolatot. Ráadásul a III. Henrikhez közelálló pápák hallgatása vagy ténykedése is kellően indokolt magyarázat lehetne. Viszont a tény nem igazolható pusztán a hallgatással, mert a VII. Szent Gergellyel in-duló investitúra-konfliktusban egyszer sem használták föl a pápai ér-tesüléseket példaként a német törekvések megbélyegzésére.

Lehet-e köze hozzá a Vazul-ágnak? Az adatok itt is hiányosak. Nem tudjuk, hogy István mit tekintett „ifjúkori könnyelműségnek és meg-gondolatlanságnak”, de azt igen, hogy még Imre életében (!) záratta Nyitra várába a nevében is merész törekvést hordozó herceget. A Va-zul név nemcsak Nagy Szent Bazilioszhoz kapcsolódik, hanem a görög

bazileusz „király, hadvezér” szóhoz is – s akkor a Vászoly lehetséges jelentéseit nem is hoztuk föl. Nem lehet véletlen a Vazul-ellenes megtorlás jellege sem. Ám bizonyosságot itt sem találunk.

Lehet-e köze hozzá a pogány magyarságnak? Tudjuk, a térítés nem volt zökkenőmentes, hiszen nemcsak a 997-es, hanem mind az 1046-os, mind az 1060-as népmozgalmakról hírt adó forrásokból értesülünk arról, hogy a pogányság nemcsak a köznép, de az előkelők körében is kedvelt volt. Erre engednek következtetni István és László törvénykönyvei is, lásd a vonatkozó cikkelyeket.

Azt se felejtsük el – nagyon érdekes párhuzam –, hogy már a kereszténységet választó István elsőszülöttségi jogon történő uralkodóvá emelése ellen is föllépett egy pogány ideológiával operáló személy (Koppány – nevében ott rejtőzik a kaban „disznó” jelentés), s nem sok híja volt annak, hogy Szent Adalbert keresztfia, nevéhez méltón, ifjúsága virágában, szűzen elnyerje a mártíromság koronáját.

E párhuzamhoz illeszkedik az a figyelemreméltó értelmezés is, amely a halált merénylettel magyarázza. Szegfű László idézett tanulmányaiban összeköti a Vazul-szálat a besenyő pogány Thonuzoba vezér alakjával, az ő élve történő eltemetetésével fejezi be Anonymus A magyarok cselekedeteit. Így a német forrás vadkanja – aper – jelképes név lehet. A totemisztikus és szimbolikus névadás a kaban „disznó”, a magló „süldő disznó”, a tacun „mag”, a thonuz „vaddisznó”, az aba „családfő, nemzetségfő”) és a nyilvánvalóan torzított krónikaszövegek rekonstrukciós kísérletével támasztja alá hipotézisét. Eszerint Vazul egyik asszonya Thonuzoba családjához tartozott volna, s ezt a családi kapcsolatot kívánta a trónra a levíratus jogán pályázó herceg az uralkodó családjá ellenében fölhasználni. Nincs kizárva, hogy ez(eke)t a merénylete(ke)t akár külpolitikai értelemben is egyeztették Kelettel vagy Nyugattal, ám bizonyos, hogy a magyarországi pogányság aktív közreműködésével hajtották végre. Csak így magyarázhatók logikus uralkodói válaszoknak István cselekedetei: Vazul alkalmatlanná tétele az idoneitás elvén kiválasztott Péterrel szemben, az udvar „megszűrése”, a Vazul-fiak száműzése, az új trónörökös állami funkciókkal való megerősítése és Thonuzoba, a vadkan elleni megtorlás. A kiváltó ok el-

süllyedhetett a krónikák pragmatikus hallgatásában, de a közvetett tények hálója fölemelheti ezt.

Ha I. Szent László következetes egyház- és államszervezői munkásságát tekintjük, akkor föl kell tételeznünk: István és Gellért fölemeltése csak úgy lehet logikus, ha példaadói törekvését Imrével koronázza meg. Imre életével is, halálával is jelképezheti Nyugat-Európa és a római katolikus kereszténység életben és halálban fölmutatható egységét. Véleményünk szerint Árpád-házi Szent Imre nemcsak életszentségével érdemelte ki fölmagasztalását – s különösen nemcsak (nem egyedül) szüzi tisztaságával –, hanem példamutató halálával is. A források szövege szerint türelemmel, megadással, krisztusian viselte el sorsát, a föltételezett merénylet fájdalmait és a halált, ezért a lilium mellé megilletné őt *a mártíromság pálmaúga is*.

Bár a vértanúságára nem áll rendelkezésünkre közvetlen bizonyíték – ez érthető és magyarázható az Árpád-ház iránti kímélettel –, de a történelmi adatok közvetetten arra engednek következtetni, hogy a Géza–István–Imre névvel jegyzett politikai vonal (nyugati kereszténység, nyugati típusú állam és társadalom) érvényesülését az ezzel szemben álló politikai, ideológiai erők (vallási, dinasztiai, társadalmi stb.) fizikailag, erőszakkal is meg akarták gátolni. Erre enged következtetni az István elleni merénylet és hozzá kapcsolódva Imre hirtelen halála. Nézetünk szerint a mártírhalálra bizonyíték Szent István erőszakosnak tűnő döntése a trónutódlásban (jogi értelemben – szeniorátus és primogenitás helyett az idoneitás – és személyében egyaránt) arra mutat, hogy a hitvalló kifejezés mögött a mártír jelentést is föltételezzük. Szent Imre vértanúsága nélkül Szent István cselekedeteit sem érthetjük meg.

Ez a mártíromság csak látszólag föltételezett! Ha a „nemleges” adatokat rendezzük, akkor nyilvánvalóvá válik, miért avathatták „hitvallóként” szentté azt az Imre herceget, aki összekötő lehetett az államalapító, egyházszervező és hitvalló István király és az egyházszervező, hitvédő és mártír Gellért csanádi püspök között! S akarva-nem akarva, a szentté avató, később szentté avatott I. László király Magyarországa között is.

Szent Imrének emberi joga, hogy igazsága kiderüljön – és ez nekünk is emberi kötelességünk. Az „igazság szabaddá tesz titeket” fogalmazza meg Jézus (János 8, 32.) – bennünket pedig, hasonlóan a hitbélihez, megtisztíthat és fölemelhet a történelmi igazság is. Kérem a hallgatóságot, a történészeket, az egyháziakat és a világiakat egyaránt, hogy kezdeményezzük Szent Imre szentségének „átminősítését”, azaz mártíromságának elfogadtatását! A bajor kiadású Szentek élete gyűjteményben Szent Imre haláláról írják, hogy ennek körülményei tisztázatlanok: sind ungeklart. Kérdem, kik tisztázhatják, ha nem a magyar történészek?

Ha ez teljesülne, akkor a keresztény Európa új példákkal kapcsolódhatna össze. Nemcsak a magyar-bajor „szent család” (István–Gizella–Imre családi párhuzama) különlegességére gondolok itt, hanem a hitvalló és mártír Szent Imre életének és halálának példává magasodására! Új „vita/legenda” kelletik – s a szent új alakjának megismertetése.

Szentatyánk hitvallóként állította cserkészeink elé példaképnek 1995. november 5-én Rómában tartott beszédében. A hitvalló Szent Imre vértanú is. A vértanúság a krisztusi szeretet abszolút erőszakmentessége, amely életének odaadásáig terjed. A „minden hatalom birtokosa égen és földön” Krisztus és a minden hatalom birtokosa az akkori Magyarországon Imre herceg, az első magyar trónörökös inkább az erőszakosság áldozata akart lenni, semmint hogy maga erőszakos legyen! Mi így kapcsolódtunk a keresztény Európához már ezer éve, és úgy kapcsolódhatunk az egyesült, a megújuló keresztény Európához.

Felhasznált irodalom

Berkovits Ilona: *A magyar feudális társadalom tükröződése a Képes Krónikában.*

Századok 87., 1953., 72–107. p.

Diós István (szerk.): *A szentek élete.* Bp., 1984.

Gorski, Karol: *Le roi-saint: Un problème d'idéologie féodale.* Annales. Économies, Sociétés, Civilisations. 24e Année No 2., Mars–Avril 1969.

Györffy György: *István király és műve.* Bp., 1977.

Halmos Ferenc (szerk.): *Száz rejtély a magyar történelemből.* Bp., 1994. Különös tekintettel Kristó Gyula 26–27. p.; Szegfű László 28–29.; 30–31. p.

- Kristó Gyula szakirodalmi munkássága. In *Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére*. Szeged, 1995., 505–521. p.
- Kristó Gyula: Az Árpád-dinasztia szentjei és legendáik [1975]. In *Tanulmányok az Árpád-kor történetéből* Bp., 1983., 359–368. p.
- Szegfű László: *A Thonuzoba-monda (Interpretációs kísérlet Janus Pannonius két sorához)*. A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, 1974., 275–285. p.
- Szegfű László: *Megjegyzések Thonuzoba históriájához*. Századok, 1982/5., 1060–1078. p.
- Szentpétery, Emericus: *Scriptores rerum Hungaricarum*. I–II. Budapestini, 1937–1938.
- Tóth Sarolta: *Magyar és lengyel Imre-legendák*. Acta Historica Szeged XI., 1962., 3–57. p.

SZEGFŰ LÁSZLÓ

Szent Gellért vilásképeről

Kétszáz év alatt sokan kísérelték meg Gellért püspök egyetlen, korunkra maradt művének, a *Deliberatio supra hymnum trium puerorum*-nak értelmezését (Batthyányi Ignác, Karácsonyi János, Hajdú Tibor, Joseph Endres, Ferenczik István, Max Manitus, Ibrányi Ferenc, Ivánka Endre, Bodor András, Rónai György, Redl Károly, Gabriel Silagi és mások), mégis azzal kell indítanunk ezt az előadást, hogy meglehetősen nehéz feladat egy olyan zseniális személyiség viláképét bemutatni, mint amilyen Gellért püspök volt, aki óriási tudását megkísérelte ugyan beleépíteni egy-egy teológiai munkájába, más jellegű műveibe, de ezek a kísérletek nem igazán sikerültek, ugyanis fennmaradt munkáját olvasva lépten-nyomon úgy érezzük, hogy ez a tudásanyag szétfeszíti az adott mű kereteit, hogy a szerző sokkal többet tud, és többet szeretne elmondani, mint amennyire idejéből és lehetőségeiből futja. Bizonyosan így volt ez azokban a munkáiban is, amelyek az elmúlt évezredben elkallódtak vagy valamelyik könyvtárban, könyvgyűjteményben lapanganak felismeretlenül. Nehézzé teszi ezt a próbálkozást a szerző rendkívül csapongó stílusa, hirtelen gondolatváltásai, az anyaga, mondanivalója bőségéből eredő zavara, a vissza-visszatérés a már megkezdett gondolatokhoz, majd újabb elkalandozásai.

Mégis, ha Gellért viláképeről egy mondatban kellene nyilatkozni, azt mondhatnám, hogy vilásképe hagyományos vagy konzervatív. A korábbi szerzők, a patrisztika nagyjai szellemében halad, alig hoz valami újszerűt vagy ad szokatlan interpretációt. Biztonsággal elmondható viláképeről, hogy az mindenek előtt a Szentírás oda vonható okfejtésin és Isidorus Hispalensis *„Etymologiae libri XX”* című művének vonatkozó helyein, egyszer-egyszer Beda Venerabilis, Cassiodorus vagy Hieronymus fejtegetésein alapszik. Gellért maga is bevallja: „nem a természettudomány, hanem a jelképek alapján akarunk szólni” (20^v).

Bár ő maga is érzékeli, hogy kortársai „inkább akarják a fülüknek újszerű dolgokat meghallani, semmint a hasonlatokból eredő magyarázatokat befogadni (40^v), mégis az utóbbi mellett dönt. Sok helyütt kifejtettem már, és ismétlésekbe bocsátkozni nem szándékozván itt

csak érintőlegesen jegyzem meg: Gellért konzervativizmusának nagyon is nyomós oka, ha úgy tetszik hitvédő szerepe volt, ugyanis a világról szóló hivatalos egyházi tanításokat egy – hazánkba éppen az ő egyházmegyéjén keresztül beszivárgó – dualista eretnokség, a balkáni bogumilizmus, amely minden materiálisan létezőt az ördög elátkozott művének tekint, támadása érte. Mint kiváló teológus, Gellért azonnal felismerte, hogy ez egy manicheus jellegű eretnokség (2^r, 123^v–124^r), amellyel szemben a hagyományos értékrendet kell felvonultatni.

Nézzük ezek előrebocsátása után, hogyan is festenek a gellérti világkép elemei!

Nos, erről is elmondhatjuk, hogy – ugyanúgy, mint kortársai világképét – a geocentrizmus jellemzi. „E világ filozófusai, mint ezt kiválóan tudod, azt tanították, hogy hét ég, azaz zenélő mozgású gömbhéjakon hét bolygó van; továbbá azt állították, hogy az ég forog és izzik; és azért nevezik így, mert mint valami vésett edény, hordozza a csillagok beléje vésett jeleit. Az ég szférája gömb alakra van kiképezve, s középpontja a Föld, amelyet minden irányban egyforma távolságra zár körül. A tudósok szerint ennek a gömbhéjnak se eleje se vége nincs.” (16^v, 17^v, 19^v–20^r). Ezek az éggömbök alkotják a szilárd firmamentumot, azaz az égboltot (20^v–21^r), amelyekből mi voltaképpen égfélgömböket (*hemisphaerium*) láthatunk (70^r), és amelyet két oszlop tart (98^r), alatta a tiszta éter (*aether*) helyezkedik el (82^r), ez alatt a levegő-ég (20^v), gyakran felhőkkel borítva (19^v); magassága pedig elképzelhetetlen (89^v, 91^v). A mű szerzője valószínűleg gyakran feledkezett ennek a „kimondhatatlan szépségű fényességek sokaságával felékesített” (81^r) égnek szemlélésébe és csodálásába.

Gellért azonban sohasem konkrét kozmológiai leírást ad, hanem az általa elmondottakat azonnal jelképesen értelmezi: előbb Jézus Krisztusra vonatkoztatja, majd így folytatja: „Égen itt a teológia értendő az egyháztanítók tiszteletreméltó hagyománya szerint, amely teológia fül-siketítően harsog és cikázó villámokat szór, és mennydörög a fellegekben.” (19^v) Ha tehát bizonyoságnak vesszük, hogy egyes személyekről Gellért valóban hiszi, hogy megjárták az eget, lehet, hogy tévedünk. Nem kételkedik abban, hiszen a Szentírásból meríti, hogy Krisztus fel-

ment a mennyekbe (107^v, 151^v), Szent Pál apostol pedig a harmadik égis ragadtatott (103^r), de amikor János evangélistáról beszél, a „mennyei filozófusok egyikéről”, „aki nem akárki, hanem bejárta a mennyek egész magasságát”, bizonyosak lehetünk abban, hogy itt már az egekkel szimbolizált teológiáról van szó, amelyben János „a lélek szavával és látóképességével filozofál.” (18^r)

Nem firtatja, bár biblikus alapon is megtehetné, hogy mi tartja az eget, a földet, s vele a mindenséget. Megelégszik annyival, hogy az ég Isten hatalmas teremtménye (80^v), az égbolt Istennel alapszik, aki a semmiből teremtette a világot (99^v). Éppen teremtett anyagi mivoltuk miatt az ún. középső jelenségek (időben teremtett, de Isten által örökkelvőnek szántak) körébe tartoznak „az egek és az összes csillagok, mivel ezek is testek.” (96^v–97^v)

Sokkal otthonosabban mozog saját szimbólum-rendszerében: körüljárva témáit, az eget gyakran az egyházra vonatkoztatja allegorikusan (17^v, 21^r, 75^r, 82^v, 83^v, 96^r, 97^v, 99^v, 163^r etc.), máskor a teremtő Isten jele (80^v, 99^v, 111^r) vagy Krisztusé (20^v, 83^v). Az egyházatyákra hivatkozva megint másutt az apostolokat tartja égnek (20^r, 31^v, 83^r) – így hallgatólagosan tizenkettőre emeli az egek számát –, sőt az is előfordul, hogy az összes prófétát, pátriárkát, egyháztanítót értve rajtuk, számukat végtelennek (*innumerabiles*) veszi (20^r, 113^v, 146^r). Aztán megint máskor – mint már idéztük – az ég azonos a teológiával (19^v). Kezdetben csupán az ég (*caelum*) volt, amely a rosszá vált angyalok letaszítása után vált szilárd firmamentummá (20^v–21^r, 89^v), amelynek két tartóoszlopa a két testamentum (98^r). Az égben nyertek dicsőséget az apostolok (103^r), sőt az üdvözültek is a legmagasabb régiókba kerülnek (74^r), ide szállnak imádságaink is (123^r). Gellért – ahogyan ez legendáiból is kiderül – nagy tisztelője volt Szent Jeromosnak, aki – szerinte – „legjobban világít be a mennyekbe.” (122^v)

A föld, a világ – melynek isteni teremtményét csakúgy hangsúlyozza (52^r, 80^v–81^r), mint isteni irányítottságát (138^v) – fogalma kettős értelemben fordul elő nála: egyrészt jelöli azt a földrajzi totalitást, amely az emberiség életének a színtere (15^v), máskor – és írása jellegéből következően ez a gyakoribb – az emberi társadalom egészére, az em-

berek összességére céloz (118^R, 133^V, 146^V etc.) Olyan esetekre gondolok, amikor elmondja, „az egész világ a gonoszok szájától visszhangzik” (46^R), vagy: „az egész világ zúgolódik a világ teremője ellen.” (110^V), ebben „a hitvány földi világban” (4^V) bűnt bűnre halmoznak (101^V, 161^V). Hasonló értelemben állítja, hogy az apostoli térítés kiterjedt „az egész világra” (82^R, 102^R, 109^V, 117^R, 133^R), amely a földi zárandoklat színtere (87^R), ugyanakkor az emberiség, a hívők számára a tanulás tere is (142^R–143^V). Krisztus a világmindenség legfőbb oltalmazója (133^R) igéivel oktatja a földieket (141^R), beragyogja az egész világot (93^V), amelyet végül hívei népesítenek be (109^V) és a földieknek meg kell hajolniuk Krisztus előtt (121^V). Állítja, hogy sokszor (de nem mindig) a föld a Bibliában az egyházat jelképezi (113^{R-V}), amely egyház „nagyobb az egész világnál” (83^V), sőt ennek akárcsak egy-egy szolgája is nagyobb (84^R), ezért az egyház „a földről az égbe emelkedik” (103^R); ilyen értelemben „a föld szülte a szabadítót” (113^V) azaz az Istenembert, „aki csak teste által vált láthatóvá a világ számára” (118^R). Az isteni bölcsesség szemléletében élő hívő elkülönül „a világ forgatagától” (164^V), Isten pedig bosszút áll majd mártírjaiért a föld lakóin (123^R). A föld tehát, mint szimbólum jelképezhet jót is, rosszat is. (109^R)

Elfogadja a tudósok azon vélekedését, hogy a világot azért nevezik így, mert állandó mozgásban van (80^V), vagy mert: „felékesített”, ugyanis – természetszeretettől áthatva állítja – „a szem számára nincsen semmi ékeesebb a világnál” (81^R). Úgy gondolja, hogy a föld kiterjedését emberi képzelőerővel nem lehet felmérni (80^V–81^R), bár kisebb a Napnál (62^R, 84^R), a csillagok pedig különböző távolságra vannak tőle (81^V, 85^V), és körülötte keringenek (94^V), valamennyi égitest a föld megvilágítását szolgálja (100^R), négy fő égtáj van (165^R), és tizenkét szél fúj a földkerekségen (162^{R-V}). A megművelt föld dúsan termő (74^V, 103^R, 112^V, 114^R, 115^R), termékenységét a víz biztosítja (94^R, 104^R, 109^R, 113^{R-V}, 117^V), a gyom is erősen belegyökerезik a földbe (116^R), amelytől táplálékunkat reméljük (163^R). Földrengésről csak Krisztus halála kapcsán tesz említést (118^V). Azokkal már vitába száll, akik azt állították, hogy ez a világ pusztán atomokból áll (45^R), bár a világ alapprincípiumai között elfogadja az atomokat is (24^R), cáfolja,

hogyan ezekben „isteni erő rejlik” (154^R). Hasonlóképpen elveti azt az elképzelést is, hogy a látható világ négy elemből tevődik össze (45^R), amelyek az istenséget és a világot önmaguk isteni erejéből alkotják (154^R). Azokkal sem ért egyet, akik az anyag örök voltát tételezve beszélnék a Föld keletkezéséről és ennek következtében pusztulásáról is (69^V, 154^R). Gellért kategorikusan kijelenti, hogy a föld – bár teremtett – örök. Biblikus alapokon állítja, hogy „az ég és föld átalakul majd, de nem azért, hogy elpusztuljon, hanem inkább azért, hogy jobbra változzék. Azaz: egy szebb állapotba fog átváltozni, nem pedig megsemmisül valami pusztulás folytán” (69^R). Itt akarátán kívül önellentmondásba kerül, ugyanis ténylegesen létező régióknak tekinti a mennyet és a poklot. Nyilvánvaló, hogy az utolsó ítélet után a jók az egyik, míg a gonoszok a másik helyszínre fognak kerülni, tehát a Föld – legalábbis az ember, a teremtés koronája számára – felesleges színtérré válik. Ezt a problémát úgy hidalja át, hogy – szerinte – a Földet a gonoszságoktól, szennytől és mocsoktól előbb tűz tisztítja meg, majd pedig víz, s így megtisztulva marad az idők végezetéig (70^V).

A látható világ égre, földre és tengerre tagolódik (163^R): alkotórészeit Isten így határozta meg: „az eget az angyaloknak, a levegőt a madaraknak, a tengert a halaknak, a földet az embernek és a többi lelkes lénynek adta.” (22^V)

A levegőt egy másik helyen két régióra osztja, s amíg az alsót a légkörrel azonosítja, a légkör és a Nap között feltételez egy bizonyos teret, ahol a mennyből letaszított gonosz lelkek „a fent és lent között középen, a homályos légben, mint valami forró börtönben az ítélet napjáig” tartózkodnak (42^V).

Ugyanakkor megtartja a vallási világfelosztást is ég, föld, pokol tagolásban (109^R, 122^V, 123^R, 138^V). A poklot a hagyományos felfogásnak megfelelően a föld alatt és a vizek alatt képzelel el (45^R), ahol örök tűz ég (10^R), amely a Sátánból ered. „A Sátán úgy ég – mondja –, hogy a pokol átterjesztve róla a kínzást valamennyiükre, mindnyájuk kínkamrájává válik; másrészt övéi is úgy felizzítják a Sátánt, hogy az egész pokol gyeheennának tekinthető.” (91^R) Természetesen – bár több egy-

házatya gondolatát is felidézi – e témában is iránymutató tudósnek Szent Jeromost tekinti (90^v, 122^v–123^r).

Társadalmi jellegű összefüggésekről igen ritkán szól: elmondja egy bedai hasonlat nyomán, hogy a földkerekség (totus orbis) részei az országok (provinciae), azoknak pedig részei a városok (civitates) (28^r), másutt utal a világ hat korszakára, és arra a hetedikre, amely majd a végítélet után következik el végtelenül (86^r) az ember számára, aki „földből van és a földbe tér meg” (109^v).

A teremtő által az égre helyezett lumináriákról, világítótestekről tudja, hogy a Nap óriási fényessége miatt látszik egyedül az égen, a „Holdat pedig látszólagos fényt adónak hívják azért, mert magától a Naptól nyeri fényét” (56^r, 61^v). A Nap a nagyobb, a fényét tőle nyerő Hold a kisebb, de párosan alkotnak egy közösséget (61^v). Másutt pedig azt – az azóta már közismert tény – állítja, hogy a Nap nagyobb a Földnél is (62^r, 84^r). Természetesen a Nap keleten kel fel és nyugaton nyugszik le, majd ismeretlen föld alatti utakon jut el ismét keletre (57^r–58^r), hogy újra felkeljen. Fénye – rendeltetésszerűen (56^r) – beborítja a világot (48^r), amely nélküle vak lenne (56^r). Nevét onnan nyerte, hogy „egyedül (solus)” van (56^r); olykor csak tányérja látható, máskor sugarai is (71^r), belseje kemény (156^v), csak külsőleg világít (58^r); fényforrás (68^r, 80^r) és fényárasztó (71^r), a vízen megtörik fénye (95^r). Fogatkozását az okozza, hogy a Hold a Nap és a Föld közé kerül mozgása közben (71^r), a csillagok pedig azért nem látszanak nappal, mert a Nap fénye elhomályosítja őket (69^r). A Nap mozgása vezet a kikelethez (96^v). „E világ filozófusai azt állítják – idézi fel tanulmányait –, hogy a víz táplálja a Nap tüzeit, és ettől az ellentétes elemtől kapja a Nap fényének és hevének erejét” (25^v). De meggyőződése, hogy Isten helyezte az égre legnagyobb fényforrásként a Napot (97^v), tőle nyeri a Nap fényességét is (74^r, 80^v, 83^{r-v}), s feladata, hogy az általa megszabott törvények szerint működjék (56^r), amíg a végső időkben majd el nem sötétül (96^v).

Gellért jelképrendszerében a Nap elsősorban a megváltó Krisztust jelenti (51^v, 56^{r-v}, 75^r, 87^r, 92^v, 101^r etc.), máskor az apostolokra (17^v, 56^r, 62^r), igehirdetőkre (69^r, 71^v) vagy az igehirdetésre (48^r, 56^r, 57^r,

62^R etc.) értelmezi. Azon Napnál, amelyet a világban látunk (48^R), sokkal fénylőbb az egyház (96^R). A napsugarak allegorikusan Krisztus arcának ragyogása (94^R), de Szent Pál is napragyogású (82^V, 83^V). Máskor a napsugarakról a példabeszédekre asszociál (125^V). Csak érintőlegesen említi meg, hogy bizonyos filozófusok szerint a lelkek a Napban vannak (57^V).

A Hold a második legnagyobb világítótest (55^V, 61^V, 68^R, 80^R etc.). Isten azért helyezte az égre, hogy éjjel világítson (56^R, 97^V), olykor látható, máskor nem (83^R), végezetül majd örök fogyatkozás lesz a sorsa (96^R). A Hold fényváltozásait – hetet különböztet meg (62^V) – is érinti egy allegorikus értelmezés kapcsán: „a Hold tányérja hol sarló alakú, hol körszelet, hol félhold, hol telihold és ez újra és újra ismétlődik (62^R). Más helyen így ír: „akkor van holdfogyatkozás, valahányszor a Hold befut a Föld árnyékába. Ugyanis nincs saját fénye, hanem a Nap világosítja meg, ezért elfogy, ha közé és a Nap közé beékelődik a Föld árnyéka” (62^V).

Egy Maximus Confessorra visszavezethető filozofikus gondolatot is felidéz a hármass felosztású szubsztanciák anyagi vetületeit illetően: a finomságot vagy sűrűséget tekintve döntő ismérvnek sűrű dolgoknak azokat tekintí, amelyek sűrűbbek a Holdnál (98^V–99^R). Ebben a rendszerben tehát a Hold a „mérték”. (Nem térünk itt ki olyan fogalmakra mint a substantia, essentia etc., amelyek már Gellért teológiai és filozófiai nézeteinek taglalását jelentenék.)

Mivel a két nagy égitest közül a Napot legtöbbször Krisztusra értelmezi, magától értetődően a Hold az egyház – Krisztus „földi jegyese” – lesz, amely fényét a megváltótól nyeri; a Hold fényváltozásai pedig az egyház mindenkori állapotát tükröztetik (51^V, 62^{R-V}, 69^R, 96^R etc.).

Semmi különöset nem lát abban, hogy ezt a törvényszerű mozgást, amely a világmindenség működésének összehangoltságából, harmóniájából ered, akár emberi erővel is befolyásolni lehet. Pillanatig sem kételkedik abban, hogy Jozsue, mivel már közeledett a napnyugta, megparancsolta a Napnak, hogy ne nyugodjék le, amíg diadalt nem arat ellensége felett. Izajás próféta pedig napórán is pontosan mérhetően visszafordította a Nap járását (83^V). Gellért tehát hívó ember, aki

nemcsak hogy nem kételkedik a csodákban, de eleve feltételezi azoknak a természetet is befolyásoló tényét, létjogosultságát. Így nem természetbeli különlegességeként tálalja ezeket a biblikus történeteket, hanem azért, hogy az emberek figyelmét Isten mérhetetlen nagyságára és a hit óriási erejére felhívja. „Ő, nagynak és felfoghatatlannak kell mondanunk az emberekben Isten erejét és hatalmát – írja –, amikor a halandók törékeny és nyomorúságos természete parancsol a Napnak, amely megáll az ember parancsára, holott nagyobb az egész Földnél, bevilágítja a keleti és a nyugati világot, és nagyságát Istenen kívül senki nem képes felmérni” (84^R).

Hasonlóképpen elfogadja kora tudományos ismereteit a csillagok és a bolygók mozgásáról. Különösen ez utóbbiak, ha középpontnak a Földet tekintjük, igen bonyolult pályákon mozognak, amelyek kiszámításához komoly csillagászati ismeretek voltak szükségesek. Gellért is úgy látja, hogy a csillagok egymástól különböző távolságokra vannak (74^V), nincs saját fényük (75^R), bár tündöklenek és ragyognak (99^R), fényüket a Naptól nyerik (74^V), az éghez vannak rögzítve (20^V), így futásuk meghatározott (22^V), egyesek szabályos pályán mozognak, mások „szabálytalanul haladók, visszafelé mozgók vagy állók” (74^V). Más felosztási alapon pedig megkülönbözteti az álló csillagokat (*stella*), a csillagképeket (*sidus*), mint amilyen a Bika vagy a Fiastyúk, és az erősfényű csillagokat (*astra*), mint az Orion vagy az Ökörpásztor (Bootész) is (74^V, 81^V, 82^V, 85^V–87^R etc.) Tudja, hogy nappal a csillagok a Nap fényárnyékában vannak (69^R), és arról is van tudomása, hogy a csillagok fénye a Földtől mérhető távolságuk növekedésével csökken (81^V, 84^V). Az sem ismeretlen előtte, hogy „a halandók tizenkét csillagképet különböztetnek meg” (91^V, 92^R, 96^R) és mérhetetlennek tartja a pogányok ostobaságát, „akik h^ualak^ut, kosokat, bakokat, bikákat, medvéket, kutyákat, rákokat és skorpiókat változtattak át csillagokká” (76^V), sőt még kitalált, hamis isteneik (Mars, Jupiter, Venus etc.) neveit is csillagokra ruházták és „ezekről mindenféle ostoba meséket költöttek” (76^V–77^R). Szerinte a csillagok, jöllehet az ég drágakövei (94^V), valójában anyagi testek (97^R, 99^R), olyanok mint a felhők vagy a fák (96^V), sugárzásuk korlátozott (83^V), időben és térben léteznek csak, végül le-

hullanak majd (74^R). Meghatározott rendeltetésük van, pl. „az Esthajnalcsillag hozza az éjszakát” (87^V). Érdekes megjegyzése, hogy vannak sötét és homályos csillagok is (75^R), persze csak akkor, ha ebben a kijelentésben nem csupán a szentírás-magyarázó hajlandóság mutatkozik meg.

Valószínűleg elmélkedései közepette gyakran rácsodálkozott a csillagos égre: „szépen látszik északon a Göncölszekér hatalmas csillagképét követő Ökörpásztor (hasonlitanak is nevükre)” – írja. Hasonlóan vélekedik a Hüadeszről, a Pleiadeszről és a többi csillagzatról is. Szent hasonlataiban pedig teljességgel feloldja a pogány csillagnevek és a keresztény teológiai elmélkedés allegorizáló magyarázatában várható ellentmondásokat (86^R–96^R). (Meg kell azonban jegyeznünk zárójelben, hogy valamennyi csillag, csillagkép, amelyet Gellért megnevez, kivétel nélkül a kaldeus csillagászat görög és római átültetéseiből eredeztethető, egyetlen olyan csillagot sem említ, amely valamilyen módon a pogány magyarság hiedelmeihez kapcsolható lenne. Ennek valószínűleg nyomós oka lehet, de erre most, az idő rövidsége miatt nem térhetünk ki.)

Természettudományos ismereteit hozzáigazítja misztikus mondanivalójához. Talán itt érhető tetten legszembetűnőbben Gellért allegorikus értelmezéseinek legszebb példája, amely megmagyarázhatja, miért olyan nehéz művének értelmezése, gondolatmenetének követése. A bolygókról írja, hogy a tévtanítókat jelképezik (96^V), ugyanakkor más megvilágításban azokat jelentik, akik bűneik miatt „vezeklő zarándoklatra ítéltettek” (87^R), tehát megtérők. Megint másutt a bolygókat az apostolokra vonatkoztatja, akiknek az Úr ezt az utasítást adta: „Elmenvén az egész világra, tanítsatok minden népet, megkeresztelvén őket az Atya, Fiú, Szentlélek nevében.” Mivel itt az apostolokról van szó, nem „bolygók”, hanem „szétfutó csillagok” a megnevezésük, ugyanis „szétszéledve” hajtották végre Krisztus szándékát. Szimbólumaiban szárnyaló: az állócsillagok az apostolok (82^R, 88^R, 96^R), máskor a szentek (94^V); a leggyakrabban az egyháztanítók a csillagok (17^V, 75^R, 83^R, 97^V, 99^V, 146^R etc.), akik között a legragyogóbb csillag Szent Jeromos (46^R), de csillag az egyház minden hú fia (69^R, 80^R, 82^V, 84^R, 95^R). Nem

kételkedik abban, hogy a mennyei égre „bennünket is csillagnak szánt az Isten” (74^R), s Krisztus a szajhákat, bűnösöket, „a legsötétebbeket is az ég csillagaivá” teheti (85^R).

Gellért szerint mindazon teremtmények, amelyek nem rendelkeznek szabad akarattal, tehát az egész természeti környezet is, Isten alkotása (56^R): nemcsak az a makrokozmosz, amelynek vázlatos bemutatását most megkíséreltük, hanem mindaz, ami ebben létezik, megjelenik, lejátszódik, él, mozog. Hosszasan lehetne még fejtegetni mindent, amit a fény, árnyék és sötétség, a szárazság – nedvesség, a hideg – meleg, a nappal és éjszaka stb. változásáról és váltakozásáról leír; azt, hogy szinte eljut az ellentétek egységének és harcának filozófiai konzekvenciájáig is (161^R). Beszél terepalakulatokról (hegy, völgy, sziklaszirt, szakadék, pusztaság stb.), föld minőségről (föveny, termőföld, por, sár stb.), ásványokról (arany, vas, ezüst, drágakövek stb.), különféle ég feletti (25^V) és ég alatti (31^V) vizekről (tenger, öböl, tó, folyó, patak, záporpatak, mocsár, forrás stb.), légköri alakulatokról (felhők, köd, páráadás) és légköri jelenségekről (zivatar, eső, jégeső, csepegés, villámlás, mennydörgés stb.). Mint említettem, szól a négy fő szélről és a nyolc „mellékszélről”, de külön minőségükről is (szellő, fuvallat, vihar, forgószele, szélvész stb.), igaz, mindjárt az erényekre értelmezi ezeket (158^V, 162^{R-V}). Számos madarat (holló, eszterág, strucc, galamb, sólyom, gerle, veréb stb.), csúszómászót (kígyó), rovar (sáska, szúnyog stb.) és emlőállatot (kos, bak, disznó, kutya, sün stb.) is felvonultat művében, amelyek szintén a szerző teológiai, vallási, morális, az egyházra vonatkozó mondanivalójának allegóriáiként jelennek meg, legtöbbször a hagyományokhoz igazodva, de néha különleges, gellérti interpretációban.

Végso konklúzióképpen azt emelhetjük ki, hogy Gellért szerint Isten a semmiből teremtette meg a látható és láthatatlan világot (12^R, 44^R), s mert a világ teremtés által jött létre, értelemszerűen elveti azt a nézetet, hogy az Istentől eredő világ vele egykorú lenne (98^V), feltételezi a világ időbeliségét és elfogadja az egyházatyák világkorszakolásait, véleményüket a világ berendezkedéséről, működéséről (86^R, 100^V) és Isten szerepéről a világ fenntartásában is.

Bár a hit és vallás dolgait messze minden más elé helyezi, nem nézi le a világi tudományt, sőt állítja, hogy a tudatlanság szenvedés (7^R), tudományok nélkül a világ kormányozhatatlan (24^R), a világi tudósok és pogány bölcselők is Istentől nyerték tehetségüket csakúgy, mint a kortársak (24^V, 36^R). Ám a tudományok elsajátításának azt a célt kell szolgálnia, hogy az ember lélekben kiművelődjék, hogy helyesen tudja értelmezni, egyáltalában megérteni Isten igéit (144^R). A Bölcsesség könyvéből (Sap.) két citátumot is felhoz arra, hogy még a tudatlanok is felismerhetik Istent tökéletes alkotásaiból (74^{R-V}). Ha a teremtet világot szemléli valaki, annak nagyszerűségével, hatalmasságával, mérhetetlenségével, és „ha nem képes őket felmérni semmiféle képzelőerő segítségével, akkor elképzelheti ezek felfoghatatlan teremtetőjének végtelenségét.” (80^V) Gellért szerint a természet nyitott könyv, amelynek minden sora Isten végtelen tökéletességét sugallja. „Tehát, hogy egy tanulatlan ember se mondhasa: nem tudom, ki teremtetett, hiszen nem ismerem a betűt, Isten okulásul adta az eget a nyelvtan, a földet az ékesszólás, a Napot, Holdat és csillagokat a dialektika, a többit pedig a többi tudományok helyett, hogy ezen szép tudományok révén minden teremtmény felismerje az ő teremtetőjét.” (80–81^R)

Gellért püspök természetesen megkülönbözteti az embert körülvevő világot, a makrokozmoszt, amelyet bemutattunk, az ember belső, lélekhez kötött világától, a mikrokozmosztól (*mundus interior ac spiritui mancipatus*), de ez utóbbi már egy másik dolgozat témája.

A téma irodalma

Bathyan, Ignotius de (ed.): *Sancti Gerardi episcopi Chanadiensis scripta et acta.*

Albo–Carolinae, 1790.

Bodor András: *Szent Gellért Deliberatio-jának fő forrása.* Századok. 77. 1943, 172–227. p.

Endres, J. A.: *Studien zur Geschichte der Frühscholastik: Gerard von Czanad.*

Philosophisches Jahrbuch. 29. 1913, 349–359. p.

Fenczik István: *Szent Gellért helye a filozófia történelmében.* Bp., 1918.

Hajdu Tibor: Sz. Gellért „Deliberatio” cz. művének méltatása. In *A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története.* I. Bp., 1902, 381–397. p.

Ibrányi Ferenc: Szent Gellért teológiája. In *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján.* I. Bp., 1938, 495–556. p.

- Ivánka Endre: *Szent Gellért Deliberatio*-ja. Problémák és feladatok. Századok, 76. 1942, 497–500. p.
- Karácsonyi Béla–Szegfű László (ed. et transl. Hung.): *Deliberatio Gerardi Moresenae Aecclesiae Episcopi Supra Hymnum Trium Puerorum Ad Isingrimum Liberalem*. [Kézirat, nyomdában]
- Karácsonyi János: *Szent-Gellért csanádi püspök élete és művei*. Bp., 1887.
- Manitus, Max: *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*. Bd. 2. München, 1923.
- Redl Károly: *Problémák Gellért püspök Deliberatiójában*. Irodalomtörténeti Közlemények. 69. 1965, 211–217. p.
- Rónai György: *Bogumilizmus Magyarországon a XI. század elején, Gellért püspök „Deliberatio”-jának tükrében*. Irodalomtörténeti Közlemények. 60. 1956, 471–474. p.
- Silagi, Gabriel (ed. crit.): *Gerardi Moresenae Aecclesiae Sev Csanadiensis Episcopi Deliberatio Supra Hymnum Trium Puerorum*. Tvrüholti, 1978.
- Silagi, Gabriel: *Untersuchungen zur „Deliberatio supra hymnum trium puerorum” des Gerhard von Csanád*. München, 1967.
- Szegfű László: *Eretnekség és tirannizmus*. Irodalomtörténeti Közlemények. 72. 1968, 501–516. p.
- Szegfű László: *La missione politica ed ideologica di San Gerardo in Ungheria*. In BRANCA, V. (ed.): *Venezia e Ungheria nel Rinascimento*. Firenze, 1973, 23–36. p.

SULYOK HEDVIG:

Magyar szentek és mártírok a kijevi kereszténység hajnalán

Bő évtizeddel ezelőtt a Dél-Alföld szláv eredetű helyneveit kutatva arra a meggyőződésre jutottam, hogy a toponímáknak egy olyan korai rétegével is számolni kell, amely a magyar honfoglalást megelőzően keletkezett, vagy legalábbis egykorú vele. Innen már természetesen jött a kíváncsiság, az óhaj: megtudni, kik lehettek a névadók, s mi történt azokkal, akik a helynévanyagot tovább örökítették, milyen típusú és milyen rítusú szláv lakossággal számolhatunk az adott területen, mely patrocíniumok a gyakoriak – avagy épp ellenkezőleg – melyek hiányoznak feltűnően. Ennek kapcsán jutottam el Szent György kultuszához és olyan személyekhez, akik a X–XI. században e név hordozói, vagy legalább éltetői voltak. Akkor elsősorban a kijevi Barlangkolostori paterikonban „magyar születésűnek”, a későbbi átírásokban azonban már csak „magyar származású”-nak, vagy *Ugrin* („Magyar”) -nak mondott *György* személye ragadott meg a még *Mózes*ből és *Jefremből* álló testvérhármasból.

Kutatásaimat 1989-ben illetve 1990-ben tanulmányban publikáltam. Évekkel később Váczy Péter professzor úrtól kaptam egy kedves lapot: „... a témája érdekel [...], folytatását várom.” E biztatásra az anyaggyűjtést – lehetőségeim függvényében – folytattam, de – őszintén meg kell mondanom – ezzel csak a téma körüli bizonytalanságok körét sikerült szaporítanom. Azt hiszem azonban, hogy egy tudományos előadásnak – amely jelen esetben inkább munkahipotézis – nem csupán az a szerepe, hogy végérvényesen lezárt eredményeket, véleményeket fogalmazzon meg, hanem feladata lehet problémák felvetése, alternatívák vázolása is. A természettudományok körében elfogadott a negatív eredmények közzététele, a humán szférában kevésbé. Engedjék meg azért mégis nekem, hogy most ne elsősorban eredményekről számoljak be, hanem – László Gyula professzor után szabadon – „a termékeny bizonytalanság” szavaival éljek.

A legendás történetek közismertek. Három magyar származású testvér élt a Kijevi Ruszban a XI. század elején. Mindhárman kereszté-

nyek voltak és I. Vlagyimir kijevi fejedelem fiainak, Borisznak és Glebnek a szolgálatában álltak – mint egyikük (Jefrem) életírása közli – bojári rangban. Jefrem ifjúkoráról vajmi keveset tudunk, de Mózes és György – Ferincz István kutatásai szerint – *tiunként*, azaz lovászmeszterként szolgáltak, az adott korban tehát privilegizált, magas funkciót töltöttek be. Amikor Szent Vlagyimir meghalt (1015) Szvjatopolk, a legidősebb (ám a krónikák szerint nem édes) fia foglalta el a trónt, s a rivalizálást eleve kivédendő – bérgyilkosokat küldött testvéreire. A *Poveszty vremennih let* így beszéli el a történeteket: „Amikor Vlagyimir megbetegedett, Borisz nevű fia volt mellette. Közben a polovecek hadal vonultak az orosz földre, Vlagyimir meg ellenük küldte Boriszt. Apja halála után Szvjatopolk elfoglalta a kijevi trónt, s azt mondta a novgorodi bojároknak: – Menjetek, s öljétek meg Borisz bátyámat. Szvjatopolk emberei éjszaka értek az Altához, hallották hogyan éneklí Borisz reggeli imáját, mivel hírül vette, hogy elpusztítására készülnek. [...] Ekkor rárontottak, mint a vadállatok, a sátor mögül, beledöfték kopjájukat, s vele együtt leszúrták szolgáját is, aki saját testével eltakarva próbálta megvédeni gazdáját. Ez a szolga (*otrok*) Borisz kedvence volt, *fiatal magyar vitéz, név szerint György*. Borisz nagyon szerette, s egy nagy arany nyakéket (*grivna*) függesztett a nyakába, s György ezt viselve szolgáltá urát. Erről a Györgyről nem tudták hirtelenjében leszedni a nyakéket, ezért fejét levágták és így szerezték meg az ékszer, a fejet pedig eldobták, s ezért később nem is leltek rá a tetemek között.” Borisznak a polovecek elleni hadjáratból visszatérő seregében ott volt Mózes is, akinek sikerült a vérengzésből megmenekülnie, de amikor Vitéz Boleszláv lengyel király, Szvjatoszláv apósa, vőjét támogatva 1018-ban elfoglalta Kijevet, az őt onnan végül elűző Jaroszláv számos bojárát (köztük Mózes is vasra verve) és Jaroszláv húgait is magával hurcolta. Mózes a fogságban igen sokat szenvedett, megpróbáltatásai közé tartozott egy Putifárné módjára viselkedő fiatal lengyel özvegy megújuló ostromainak visszaverése is, aki, vágyai visszaautasíttatván, többször megkínóztatta, végül megcsonkíttatta őt. Csak jó évtized múltán került vissza Mózes Kijevbe, ahol a *Pecszerszkaja Lavra* szerzetese lett, s kiállt szenvedéseieért, állhatatosságáért, jóstehetségéért már életében

szenként tisztelték. Az Orosz Ortodox Egyház is kanonizálta – ahogy V. Lepahin írja – négyféle rangra is emelve: *szent életű* (prepodobnij), *vértanú*, *boldog* és *hitvalló*.

Jeffrem nem volt jelen Borisz táborában. Amikor oda visszatért, csak György testvére levágott fejét találta meg. Szakított az udvari élettel, a Volga egyik mellékfolyója (a Tverca) vidékére, *Torzsok* városa közelébe telepedett le, zárandokházat, ispotályt alapított, s abban a reményben gondozta, ápolta az idevetődő vándorokat, hogy talán majd hírt kap eltűnt testvéréről, Mózesről is. Szerzetesi fogadalmat tett, s amikor feltették egykori urainak, Borisznak és Glebnek földi maradványait, az említett folyó mellett a novgorodi érsek engedélyével templomot és kolostort emelt e szent mártírok tiszteletére. Hajlott korában jámborran tért meg Istenhez.

Talán kicsit sokat időztem a legendák szűzséjének bemutatásánál, de szükségesnek éreztem ezt azért, hogy érzékeltessem: a szent életű testvéreket csupán származásuk szerint veszik magyarnak, vagy magyar eredetűnek, semmilyen más *biztos nyom* nem utal itteni kötődésükre. Azok a szálak, amelyek korábbi kutatásokra, elsősorban Györffy György eredményeire épültek, s közvetetten szolgálták a bizonyítást, az utóbbi években meggyengültek.

a) Kiderült, hogy Géza fejedelem testvérének, Mihálynak a lánya – ha létezett volna is – nem lehetett Szent Szvjatoszláv (derevi) fejedelemnek a felesége, egyrészt mert Szvjatoszláv nem volt soha derevi fejedelem, másrészt hívei nem a Kárpátok, azaz Magyarország felé próbálták menekíteni, hanem az *Ugorszkaja Goran* emelt erődítményben próbálták (sikertelenül) megvédelmezni. Ezzel tehát az a lehetőség, hogy az Árpád-dinasztia Mihály-ágának egyik leánya kíséretében kerültek volna Kijevbe a testvérek, (Vajay Szabolcs szerint) megdőlni látszik.

b) A Maros-vidéki Szent György-kultuszról időközben beigazolódott, hogy nem lehet annyira korai eredetű, ugyanis a csanádi egyházmegye eredendő patrónusa Keresztelő Szent János volt, s ezt a titulust Szent Gellért – aki csak 1030-ban került e vidékre – sem változtatta meg. Tehát a György név sem jöhet analógiás bizonyítékként *döntően* számításba.

c) A kijevi–magyar kapcsolatokban egyébként is egy éppen ellenkező irányú mozgás észlelhető. A királyi testőrség részben rusz–varég csapatokból került ki. Szent Imre herceget a hildesheimi évkönyvek, „dux Ruizorum”-nak titulálják, míg halála után az ugyanezt a pozíciót betöltő Orseolo Pétert, „dux exercitus regis”-nek nevezik.

d) Az is valószínűsíthető, hogy a Gyula vezér fennhatósága alá eső országrészben a hatalomváltás nem úgy zajlott le, hogy István elfoglalta Gyula területét, hanem a törzs belső viszályába beavatkozva Gyulát elfogta, s ellenlábasát, Ajtonyt (akit a krónika szláv eredetű névvariációval Zoltánnak nevez, s így talán egy párhuzamos török–szláv névadással állunk szemben) ültette helyébe. Vagyis a hatalomváltás nem járt olyan ideológiai váltással is, amely a bizánci rítusú keresztények feltétlen elvándorlását eredményezte volna – hisz tudjuk, hogy Ajtony is bizánci rítus szerint keresztelkedett meg, szállásközpontjában bazilita monostort építtetett stb.

1) Mindez persze nem jelenti azt, hogy a szent életű ifjak – akik, ismételtén, nevük után ítélve keleti rítusú keresztények lakta területről származhattak – nem a Kárpát-medencéből (Dél-Magyarország, Erdély, Szerémség) kerülhettek Kijevbe; hisz az is az utóbbi időben vált nyilvánvalóvá, hogy a Szentszék Pannónia érsekségét megalapítva a 9. században (Szent Metód szirmiumi püspököt helyezve bele) a magyar honfoglalás után sem adta fel elképzelését az önálló, csak a Szentszektől függő egyházmegye létrehozására, bizonyára mert a magyarok (közismert) vallási türelme a helyi őslakosságot meghagyta hitében, s így a Szent István-i egyházalapítás már jó nyomokon haladt. A régészeti emlékek sorában előkerült számos X. századi kereszt is bizonyítja, hogy részint az itt élők révén, részint Hierotheosz püspök és utódai tevékenysége, másrészt Sarolt, István anyja irányításával már ekkor terjedőben volt a bizánci orientációjú térítés és hitélet. Származhattak tehát valóban innen is a Kijevben szentté lett magyar testvérek. Ez tűnik természetesen a legvalószínűbbnek – mégis csupán egy a lehetőségek közül. Miért? Mert ebben az időben még Európa (Dél- és Kelet-Európa) más pontjain is éltek jelentős magyar népcsoportok.

2) Azt hiszem számolnunk kell még ekkor azzal a magyar néprésszel is, amely valamikor a VI–IX. században (kutatónként más és más dátummal) szakadt el a magyarságtól, s valahol „Perzsia felé” a Kaukázus vidékén telepedett meg. Ezt írja róluk Konsztantinosz Porfirorogennétosz: „Amikor a türkök és az akkor kangarnak nevezett besenyők között háború ütött ki, a türkök hadserege vereséget szenvedett és két részre szakadt. Az egyik rész kelet felé Perzsia vidékén telepedett le, s ezeket a türköket régi nevén mostanáig *szávártü aszfalínek* hívják, a másik rész pedig vajdájukkal és vezérükkel, Levedivel nyugatra ment lakni ... A türkök amaz előbb említett népéhez, amely Perzsia vidékén telepedett le, ezek a nyugati vidéken lakó, előbb említett türkök *mostanáig* küldenek ügynököket, és meglátogatják őket és gyakran hoznak választ tőlük ezeknek.” Vagyis a X. század közepén még e jelentős néprész – melynek nyilván külső elnevezése volt a *szavartoi aszfaloí* – még létezet Tbiliszitől másfél száz kilométerre (ahogy egy neves orientalista fogalmazott), minden valószínűség szerint a keleti kereszténység hatása alá kerülve. Az ószövetségi próféták szentként való tisztelete hazánkban nem gyakori, de magától értetődő a keleti egyházakban, így a görög egyházban is. Szent György tisztelete pedig a Kaukázusban olyanira elterjedt, hogy a grúzok országuk védőszentjének tartják a mai napig. Amikor Szvjatoszláv 965-ben megsemmisítette a Kazár Birodalmat, gyakorlatilag kapcsolatot teremtett a Kaukázus előterével is, *elvi leg* nem zárható ki annak lehetősége sem, hogy az említett ifjak innen származnának.

3) Harmadjára Anonymus tudósít egy magyar néprész, az ún. *Soba mogera* – azaz Csaba magyarja csoport leszakadásáról és balkáni megtelepedéséről. Azt a történettudomány már valószínűsítette, hogy Csaba nevű vezér nemcsak a hun történetben szerepel, hanem a X. században valójában is létezett. Az anonymusi híradás tehát Szavárd és Kadosa vezérek népéről (itt is visszaköszön a *szavárd* népnév) általánosan elfogadottnak mondható. Ők lehetnek azok, akiket más források a Vardar folyó melléki szállásaikról *vardarióta türköknek* neveznek, bár lehet, ezeket sokan besenyőnek, mások avarnak tartják. Ezeket bolgár vagy bizánci térítők bizonyosan már a X. század folyamán a keresztény

hitre fordították. (Elvileg) ők sem zárhatók ki a számításba vehető lehetőségek közül.

4) Fel lehetne vetni még a magna hungariabeli magyarság számbavételét is, de őket már aligha sorolhatjuk ide. Igaz, Jefrem olyan területre vonul, amerre finnugor népek is éltek, de a finnugor rokonság tudata ekkor már régen nem élő, másrészt Jefrem nem a Volga-könyök felé megy (amerre magyarok éltek akkor), hanem épp ellenkező irányba; másrészt Julianus nyomán tudjuk, hogy az általa fellelt magyarok még a XIII. század elején is pogányok voltak. Csak nagy fantáziával képzelhető el, hogy esetleg innen származtak volna a fivérek (és talán Kijevben lettek kereszténnyé, mint I. Endre királyunk).

Nem tudjuk tehát pontosan honnan és milyen sors vezérelte Borisz és Gleb környezetébe Magyar Györgyöt, Szentéletű Magyar Mózeszt és a remetéskedési helyéről Novotorzsokinak hívott Szent Jefremet. Az orosz ortodox egyház az utóbbi kettőt kanonizálta, nagy tiszteletnek örvendenek, de Szentnek nevezik a nem kanonizált Györgyöt is, sőt ünnepükről nemcsak az orosz, hanem a görög ortodox egyház is megemlékezik. A XI. század elején, az 1054-es egyházszakadás előtt, de még utána is egy jó ideig nem az volt a lényeg, hogy valaki keleti vagy nyugati rítusú keresztény volt (ez a különbség talán nem is nagyon hatolt be az egyszerűbb nép tudatába); különbség, ellentét legfeljebb pogány–keresztény vonalon húzódott.

Semmi sem lehetetlen, de azt hiszem, nem kapunk már egzakt választ arra, hogy kerültek Györgyék Kijevbe. Bármely magyar közösségből is származtak, elmondhatjuk, hogy olyan magyarok voltak, akik híven teljesítették vállalt feladataikat; hitük, hűségük, állhatatosságuk révén egy másik egyház nagyon tisztelt szentjeinek sorába emelkedtek. (Ilyen megtiszteltetésben még Szent László királyunk lánya, Piroska részesült, aki II. Komnemosz János feleségeként Bizáncban az Iréné nevet kapta, s a bizánci egyház Szent Irénéjévé vált.) György, Mózes, Jefrem életükkel is, halálukkal is példát mutattak a keresztényi élet kiteljesítésére, az odaadásra, a másokért való élésre.

Irodalom

- H. Tóth Imre (szerk): *Az ortodoxia története Magyarországon a XVIII. századig*. Szeged, 1995. [a továbbiakban OTM.]
- Baán István: „Turkia metropóliája”. Kísérlet a Szent István-kori magyarországi ortodox egyházszerkezet rekonstrukciójára. In *OTM.* 19–26. p.
- Ferincz István: Magyar Mózes és Efrém – az ortodox egyház szentjei. In *OTM.* 37–44. p.
- Gombos, Albinus Franciscus: *Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descenduntium ab anno Christi DCCCusque ad annum MCCC.* Budapest, 1937–1938. p.
- Györffy György: *István király és műve*. Budapest, 1983.
- Hodinka Antal: *Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai*. Budapest, 1916. 51–56. p.
- H. Tóth Imre: A magyarság korai kapcsolatai az ortodox szlávokkal. In *OTM.* 27–35. p.
- H. Tóth Imre: *Konstantin-Cirill és Metód élete és működése*. Budapest, 1981.
- Iglói Endre: *Magyar Mózes legendája*. Filológiai Közöny 1962/1–2. 1–16. p.
- Kristó Gyula: *A magyar állam születése*. Szeged, 1995.
- Kristó Gyula: *Az alföldi bolgár uralom kérdéséhez a IX. században*. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Dissertationes Slavicae XIV. Szeged, 1983, 27–37. p.
- Kristó Gyula: Oroszok az Árpád-kori Magyarországon. In *Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, 1983, 191–207. p.
- Lepahin, Valerij: *Szentéletű Magyar Mózes – a Második József* In *OTM* 45–54. p.
- Lihacsev, D. Sz. (ed.): *Povesť vremennyh let*. (red.: Adrianova-Peretc, V. P.) Moszkva-Leningrád, 1950.
- Makk Ferenc: *A magyar külpolitika (896–1196)*. Szeged, 1993.
- Moravcsik Gyula: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest, 1984.
- Moravcsik Gyula: Görögnyelvű monostorok Szent István korában. In *Emlékkönyv Szent István király halálának 900. évfordulóján*. I. Budapest, 1938, 387–422. p.
- Ruzsa György: *Borisz és Gleb ikonográfiájának néhány kérdése, különös tekintettel a magyar vonatkozásokra*. Ars Hungarica 1974/2, 409–422. p.
- Sulyok, Hedvig: *Zur Frage der Geschichte der früh-russisch-ungarischen Beziehungen*. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Dissertationes Slavicae XXI. Szeged, 1990, 91–99. p.
- Szegfű László: *Ajtony – marosi vezér*. [Kézirat, megjelenés alatt.]
- Szegfű László: Gondolatok a Kárpát-medence IX–XI. századi kereszténységéről. In *Honfoglalási emléknepok*. Belvedere Meridionale Kiskönyvár 9. Szeged, 1996, 29–46. p.
- Szegfű László: *Pannónia első mártíja*. História, 2. 1980, 3. sz. 15–16. p.
- Szentpétery, Emericus (ed.): *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Budapest, 1937–38.

Váczy Péter: Magyarország kereszténysége a honfoglalás korában. In *Emlékkönyv Szent István király halálának 900. évfordulóján*. Budapest, 1938.

Vajay Szabolcs: Géza nagyfejedelem és családja. In *Székesfehérvár évszázadai*. I. Székesfehérvár, 1967, 63–100. p.

Zitija svjatyh na russkom jazyke, izlozennyja po rukovodstvu cetjih–minej su. Dimitrija Rostovskago.

– Kniga pjataja, cast' vtoraja. Moskva, 1904.

– Kniga devjataja. Moskva, 1908.

– Kniga odinnadcataja. Moskva, 1910.

MAKK FERENC:

Megjegyzések a Kalocsai Érsekség korai történetéhez

A kalocsai egyházmegye korai históriájával kapcsolatban számos fontos kérdés nyert megfogalmazást. Így a vitatott problémák közé tartozik, hogy mikor jött létre az egyházmegye; vajon eredetileg püspökségként avagy érsekségként szerveződött-e meg; s ha kezdetben püspökség volt, miért és mikor lett érsekséggé; ha viszont már alapításakor érsekségként működött, akkor mivel magyarázható az, hogy – más népektől országoktól eltérően – magyar földön már az egyházszervezés *kezdeti* időszakában nem egy, hanem két érsekséget állítottak fel? Hasonlóan a vitás kérdések közé tartozik az, hogy *mikor és miért* került át az egyházmegye székhelye Kalocsáról a Duna–Tisza közének délebbi részére, Bács településre. Rövid előadásunkban mindössze *ezzel* az utóbbi kérdéssel kívánunk foglalkozni.

A szakirodalomban ma már általánosan elfogadott az a felfogás, amely szerint a kalocsai érsekség székhelyének Bácsra történő áthelyezése Szent László nevéhez fűződik, s az esemény uralkodásának végére tehető. Előadásunk során a későbbiekben kiderül, hogy – bizonyos kronológiai pontosítást alkalmazva – mi is lényegében ezen a véleményen vagyunk. Az eddigi nézetektől lényegesen eltérő, *más* elképzelésünk van azonban azt a kérdést vizsgálva, hogy *miért* került át Szent László döntése következtében az érsekségi központ Kalocsáról Bácsra. Meg kell jegyezni: arról van szó, hogy az áthelyezés ellenére Kalocsa továbbra is megmaradt az érsekség *egyik* székhelyének. Nagyon sajátos – teljesen kivételes – módon a XI. század végétől egészen a XV. századig a kalocsai érseki egyházmegyének két központja volt: Kalocsa és Bács település Dél-Magyarországon.

Nézzük meg mindenekelőtt azt, hogy az áthelyezéssel kapcsolatban milyen nézetek fogalmazódtak meg eddig.

1. Van olyan vélemény, miszerint az érsekség központjának áttétele Bácsra a Szerémség területének magyar részről történő, XI. századi elfoglalásával, illetve a szerémségi vidékeknek Kalocsához való csatolásával függ össze. Ezzel szemben az vethető fel, hogy egyrészt a Szerémség már a honfoglalástól kezdve – miként ezt Bíborbanszületett Konstan-

tin császár műve tanúsítja – magyar uralom alatt állott, s így nem kellett azt a XI. század második felében elfoglalni. Másrészt pedig a legújabb kutatások szerint a szerémségi területek Kalocsa alapítása (azaz a XI. század eleje) óta a kalocsai egyházmegye részét képezték. Ily módon tehát nem lehet a XI. század végi székhelyváltást magyarázni.

2. Más kutatói felfogás úgy fogalmaz, hogy a központ áthelyezése azért vált szükségessé, mert a váci egyházmegye létesítése nyomán a kalocsai érsekség északon komoly területi veszteségeket szenvedett el, emiatt székhelye az északi *határszélre* került, ez viszont az érsekség igazgatása szempontjából nagyon kedvezőtlennek bizonyult, s ezért azt délre, Bácsra helyezték át. Ezzel a nézettel viszont az a probléma, hogy egyrészt a váci püspökség létesítési ideje szerfelett bizonytalan, egyaránt tették azt Szent István, Péter király és I. Géza korára. Ennek következtében pedig rendkívül bizonytalan a váci püspökség alapítását kapcsolatba hozni a Kalocsa–Bács székhelyváltással. Másrészt *több* egyházmegye esetében is kimutatható, hogy a székhely az egyházmegye szélén volt (pl. Győr, Vác, Csanád), mégsem helyezték át a székhelyet az illető püspökség egyik központibb fekvésű helyére.

3. Egy harmadik, igen elterjedt koncepció szerint 1071/72. évi magyar elfoglalása következtében a szerémi ortodox püspökség Magyarországra került, majd hamarosan a határvárból (Szerémvárból) ezt a görög püspökséget Bácsra helyezték át. Végül Szent László az 1089-i amalfi zsinat nyomán – a keleti és a nyugati egyházak közötti *uniós* törekvések jegyében, mintegy elősegítve a római és a konstantinápolyi egyházak békés közeledését – egyesítette a *latin* rítusú kalocsai érsekséget a *görög* rítusú bácsi püspökséggel, s ennek révén került át az érsekségi központ Bácsra.

Ezzel az elmélettel kapcsolatban is számos kifogás emelhető. Egyrészt bizonytalan az, hogy 1071 táján Szerémvárban ortodox püspökség létezett volna, másrészt semmi sem igazolja azt, hogy Bácsott valaha is (így pl. 1071/72 *után*) görög püspökség működött volna. Így viszont nem lehet uniós programról beszélni. Sőt, majd látni fogjuk, hogy szerintünk békés uniós program helyett annak éppen ellentéte:

határozott – ortodoxellenes – latinizációs törekvés adja magyarázatát Szent László lépésének.

Ezek után felvázoljuk azt, hogy miként látjuk mi a Kalocsa–Bács székhelyváltás kérdését. Előrebocsátjuk azt, hogy mi úgy véljük: a kalocsai központ Bácsra helyezése szoros kapcsolatban áll az ún. *keleti angolok* történetével.

Nézzük meg tehát először azt, hogy kik voltak ezek a *keleti angolok*?

Egy XIV. századi izlandi saga (legenda) elbeszélése nyomán 1937-ben figyelt fel a magyar történetírás a *rejtélyes* „keleti angolok” históriájára. A Hitvalló Edward angol király (1042–1066) életéről szóló saga elmondja, hogy nagyszámú angol lovag – Hódító Vilmos uralma (1066–1087) elől menekülve – többszáz hajóval a Földközi-tengeren keresztül Konstantinápoly alá érkezett. Itt a bizánci uralkodó segítségére siettek a lovagok, és megszabadították a várost a pogányok ostromától. A basileus jutalmul az angolok egy csapatát testőrségébe fogadta, a többieknek pedig kérésükre birodalma északi részén területet jelölt ki letelepedés céljára. Ezt a földet azonban előbb a pogányoktól vissza kellett foglalniuk. Miután ez megtörtént, a lovagok a megszerzett földön letelepedtek, azt Új-Angliának nevezték el, és számos várost alapítottak rajta (pl. New York stb.). Új hazájukban az angol lovagok nem kívánták a *görög* vallást követni, ezért a maguk számára Magyarországról kértek *papokat és püspököket*.

Mivel mindezt egy izlandi saga mesélte el, ezért a magyar történettudomány – nem adván hitelt az elbeszélésnek – érdemben nem foglalkozott Új-Anglia történetével. 1974-ben azonban külföldön közétettek egy olyan francia forrásrészletet, amely a saga által elmondottakat kétségbenvonhatatlan módon igazolta. A laoni névtelen – XIII. század elejéről való és *vitathatatlan* hitelű – krónikája teljes terjedelmében tartalmazza a „keleti angolok” históriáját. Ezáltal bizonyosságot nyert az, hogy az egész eseménysor nem a mondák világába tartozik, hanem a XI. század vége történeti valóságának része volt. Így tehát történeti ténynek kell tekintenünk azt is, hogy a – francia Anonymus által „keleti angolok” kifejezéssel illetett – lovagok és a magyarok között kapcsolat jött létre. Erről egyébként a latin nyelvű francia forrás a kö-

vetkezőket mondja: „*Angli orientales nolentes Grecorum patriarche subesse, miserunt clericos suos ad Hungariam in episcopos consecrandos, qui sunt sub iurisdicione Romani pontificis...*” Azaz a *keleti angolok*, mivel nem óhajtottak a konstantinápolyi pátriárka egyházi fennhatósága alá kerülni, vagyis nem kívántak a bizánci egyházhoz csatlakozni, papjaikat püspökké szentelés céljából a magyarokhoz küldték, mert azok a római pápa egyházfősége alatt álltak.

Az egész eseménysorral kapcsolatban egyébként számos kérdés nyert megfogalmazást. Mivel azokkal értünk egyet, akik az angol lovagok Bizáncba érkezését 1075-re datálják, az általuk elfoglalt területet (Új-Anglia földjét) a bizánci Paristrion-thema (provincia) határai között az Al-Duna vidékére, a Duna Fekete-tengeri deltájához közeli részre (a mai Bulgária északi részére) helyezzük. Ez az a terület, amelyet Bizáncban Paristrionnak, ill. római példa nyomán Moesiának neveztek. A *Moesia* elnevezés a későbbiekben még fontos lesz számunkra. Nagy valószínűséggel északra érkezésük I. Alexios császár (1081–1118) uralkodásának elejére, közelebbről 1083-ra tehető!

1083-as „honfoglalásuk” után vették fel a „keleti angolok” az érintkezést a magyarokkal. Az a tény, hogy egyházjogilag nem akartak Konstantinápolyhoz tartozni, összefüggött azzal, hogy *teljes mértékben* függetlenedni szerettek volna Bizánctól. Egyértelműen erre vall az, hogy megölték a bizánci adószedőket, akiket a császár küldött hozzájuk. Véleményünk szerint az angolok a pogány besenyőktől megszerzett észak-balkáni hazájukban olyan külön állam (fejedelemség) megszervezésére, kiépítésére törekedtek, mint amilyeneket – részben éppen Bizánc rovására – alig másfél évtized múlva a Szentföldön létesítettek a „pogányoktól” elragadott területeken a keresztes vitézek. Ebbéli szándékuk megvalósításában számítottak a magyar király támogatására. Ezért közeledtek hozzá.

Valószínűleg először csak felszentelt papokat kértek a magyaroktól vagy pedig saját embereik pappá szentelését. A kapcsolatfelvétel – az 1080-as évtized közepe táján – természetesen olyan magyar püspökséggel, ill. egyházmegyével történt meg részükről, amelyik területileg hozzájuk a legközelebb esett. Az erdélyi, a csanádi, a bihari és a

kalocsai egyházmegye jöhetett szóba. Később – az 1080-as évek második felében – merült fel az igény arra vonatkozólag, hogy az angoloknak saját püspökeik legyenek. A püspökszenteléshez pedig már *érsekre* volt szükség. Előző kapcsolataik alapján püspökeik felszentelésére nyilvánvalóan az egyházjogilag illetékes *kalocsai érsek* vállalkozhatott.

Valószínű, hogy az angolok kérése nyomán rövidesen Kalocsához tartozó suffraganeus püspökök kezdték meg működésüket Új-Angliában, bár tevékenységükre vonatkozó konkrét adataink nincsenek.

A keleti angol–magyar egyházi kapcsolat rendkívüli mértékben megnövelte a kalocsai metropolita *földrajzi* hatáskörét az 1080-as évek végére. Véleményünk szerint elsősorban ezzel függhetett össze a *kalocsai érsekség központjának Bácsra helyezése* Szent László király intézkedésére!

A fő cél Szent László részéről az volt, hogy – földrajzilag közelebb, mintegy 150 km-rel közelebb víve a magyar érsekség központját az angol lovagok területéhez – *szorosabbná fűzze* és könnyebbé tegye a magyar érsekség és az Új-Anglia közötti együttműködést és ezáltal a római rítust tegye uralkodóvá olyan vidéken, amely korábban Konstantinápolyhoz tartozott. De emellett az is célja volt a királynak, hogy az országa *déli részén* nagy számban élő görög hitű lakosság és ortodox papság a szkizma (1054) után a római egyház hatékonyabb ellenőrzése és erőteljesebb befolyása alá kerüljön. Ismeretes, hogy Szerémségben és a Duna–Tisza közének déli részén bizánci forrás szerint még a XII. század közepén is jelentős számú ortodox hitű lakosság élt papjai vezetésével. Ez az a *latinizációs program*, amire az előbb már utaltunk. Az érseki központ áthelyezésének pontos ideje nem határozható meg. Nagy valószínűséggel az 1080-as évek második felére, az évtized legvégére tehető. Ekkor kezdhette meg működését Fábián, az *első bácsi érsek*, aki minden bizonnyal Dezső (Desiderius) kalocsai érseket váltotta fel a főpapi székben.

A magyar egyház és az angol lovagok közötti kapcsolat csak I. László egyetértésével valósulhatott meg. A király nemcsak a kalocsai érsekség – s rajta keresztül a magyar egyház – befolyási területének növekedése céljából, hanem saját politikai-hatalmi érdekszférájának

gyarapodása érdekében is támogatta az egyházi-vallási érintkezéseket. Mindezzel tisztában voltak Konstantinápolyban, ezt jelzi a francia forrás azon kitétele, miszerint az egyházi kérdésben az angol lovagok magatartása *nagyon nem tetszett* a bizánci császárnak.

A basileus (I. Alexios) aggodalma egyáltalán nem volt indokolatlan. Ezt bizonyítja, hogy Szent Lászlónak Új-Angliával kapcsolatban egészen messzemenő, nagyszabású politikai koncepciója támadt. Erre utal szerintünk az, hogy a magyar király 1091 nyarán – egyik levelének tanúsága szerint – felvette és használta a *rex Moesiae* (Moesia királya). Ezzel Szent László azt kívánta kifejezésre juttatni, hogy Bizánccal szemben igényt tart a keleti angolok által lakott moesia területek feletti uralomra is.

A körülmények kedvezőtlen alakulása miatt azonban László király ambiciózus, *moesia terjeszkedő politikája* kudarcot vallott. Ennek oka az volt, hogy az angol lovagok – a francia forrás szerint nagyjából ugyanabban az időben – kibékültek a bizánci császárral, miután a basileus – a besenyők 1091-es legyőzését követően – a bizánci uralmat a Paristrion egész területén helyreállította. A lovagok és a bizánciak viszonyának normalizálása egyúttal véget vetett a Magyarország és Új-Anglia közötti érintkezésnek, beleértve a Kalocsához fűződő egyházi kapcsolatokat is. Nincsenek adataink a keleti angolok további történetére vonatkozóan sem. Későbbi históriájuk a Balkánon ma is rejtély számunkra.

Tájékoztató irodalom

Ciggaar, K. N.: *L'émigration anglaise à Byzance après 1066. Un nouveau texte en latin sur les Varangues à Constantinople*. *Revue de études Byzantines* 32. (1974), 301–342. p.

Diaconu, P.: *Les Petchénegues au Bas-Danube*. Bucarest, 1970.

Fest S.: *Adalékok az angol-magyar érintkezések történetéhez az Árpád-házi királyok korában*. *Századok* 61.(1937.) 122–126. p.

Gyóni M.: *A paristrioni „államalakulatok” etnikai jellege*. *A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve*. Bp., 1942, 89–177. p.

Györffy Gy.: *A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása*. *Az MTA II. Osztályának Közleményei* II. 1952, 325–362. p.; III. 1953. 69–104. p.

Kristó Gy.–Makk F.: *Az Árpád-ház uralkodói*. Bp., 1995.

- Kristó Gy.: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Bp., 1988.
- Laszlovszky J.: *Angol–magyar kapcsolatok Szent Istvántól a 13. század elejéig*. (Kézírtatos kandidátusi értekezés) Bp., 1991.
- Makk F.: *Magyar külpolitika (896–1196)*. Szeged, 1993.
- Makk F.: *Megjegyzések a Szent László korabeli magyar–bizánci kapcsolatok történetéhez*. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica 96. (1992), 13–24. p.
- Makk F.: *Saint Ladislas et les Balkans. Byzance et ses voisins*. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Opuscula Byzantina IX. Szeged, 1994, 59–67. p.
- Nicol, D. M.: *Byzantium and England*. Balkan Studies 1974, 179–203. p.
- Shepard, J.: *Another New England-Anglo-Saxons Settlement on the Black Sea*. Byzantines Studies 1 (1974), 18–39. p.
- Theodorescu, R.: *Marginalia to 11th Century Anglo-Saxons in the Pontic Area*. Roumaine d'histoire 20 (1981), 637–645. p.
- Udvardy J.: *A kalocsai érsekek életrajza (1000–1526)*. Köln, 1991.

MAROSSY ALFONZ OFM

Cluny szerzetesi élete Szent Gellért korában

Vilmos, Aquitánia hercege 909-ben vagy 910-ben¹ a burgundiai Clunyben jelentős birtokot ajánlott fel Berno apát (910–927) és tizenkét szerzetese számára. Az új alapítás nem az akkoriban szokásos szellemet kívánta képviselni, hanem azt megreformálva az eredeti benedeki regulához akartak itt visszatérni. A réform központi gondolata, hogy a monasztérium a világi hatalomtól független legyen, szorosan kapcsolódjon Szent Péter trónjához, a mindenkori pápához. 927-ben, Odo (927–942) apátságának első évében² szentelte fel a templomot (Cluny I.) – melyet Szent Péter és Pál apostolok oltalmába ajánlották – a mâconi püspök, azonban mind ez, mind pedig a monostor hamarosan kicsinek bizonyult.³ A véglegesnek szánt építkezést 948-ban kezdték meg az újabb templommal, majd 955-től a monostor kialakításával folytatták. A templom felszentelésére 981. február 14-én került sor, a rendház pedig Szent Odilo apát⁴ idejében 1040-ben készült el. Ezt az állapotot Cluny II. néven jelzik.

Szent Odilo hosszú apátsága (994–1048) alatt a clunyi monostor folyamatosan gyarapodott. Az apát tekintélyét Európa-szerte elismerték. Császárok és királyok fordultak hozzá, különösen diplomáciai ügyekben kérték közvetítésre. Szent István király is kapcsolatban állt vele. Ismert a levél, melyben Odilo választ küld István királynak, a kért ereklyék ügyében.⁵ Bár az irodalom kiemeli Szent István buzgó ereklyetiszteletét, de joggal feltételezhetjük, hogy nemcsak saját magá-

¹ Cluny alapításának hagyományos dátuma 910. Guy de Valous 1953-ban 909. szeptember 11-re datálta. A különböző dátumokról és számításokról ld. Conant 34., 57. jegyzet. A *Szentek élete* 2. kötetében (főszerk. Diós István, Bp., 1988.) Szent Odo apát életrajzában (592) 909. szeptember 2-a szerepel.

² Conant 52. Életrajzát ld. *Szentek élete* 2. 592–594. p.

³ A templom alapterülete kb. 10×35 m volt.

⁴ Életrajzát ld. *Szentek élete* 2. 18–19. p. Halálának napjaként itt 1049. január 1. szerepel, Conant 135. szerint 1048. december 31.

⁵ Ijjas Antal: *Szentek élete* 2. Bp., 1968, 21–22. p.

nak, hanem a Magyarországon épülő templomok javára is kérte az ereklyét. Cluny szerepét tekintve, feltételezhető, hogy Szent Gellért is ellátogatott Clunybe mint bencés szerzetes s mint István tanácsadója, bár források erről nem állnak rendelkezésünkre.

A következő apátot, Szent Hugót⁶ (1049–1109) fiatalon, 25 éves korában választották meg. Apátsága alatt teljesedett ki a clunyi kongregáció hierarchikus szervezete, melyhez nagyszámú monostor tartozott. Hugó az 1070-es évek végétől mind a kolostort, mind pedig a templomot átépíttette és megnagyobbíttatta.⁷

Cluny liturgikus tere

1040-re elkészült a monasztérium, vagyis Cluny II. A méretek megragadásában sokat segít, hogy már Szent Gellért idejében több száz szerzetes élt itt. Az itt látható egységes épületrendszer jól elhatárolható részekre osztható. Külön területe van a monachusoknak, vagyis a pappá szentelt szerzeteseknek, akik minden napja a liturgia gyakorlatára és a kolostor-szövetség irányítására koncentrálnak, ők közvetlenül a templomhoz kapcsolódva élnek. Származás tekintetében főleg nemesi családokból kerülnek ki.

Külön területe van a noviciátusnak, saját kerengővel és épületrendszerrel. Saját élettere van a laikus testvéreknek is, hogy ne zavarják a többieket. Kiemelt szerepük van a rend építkezéseiben, a szerzetesek kiszolgálásában és a szegények ellátásában, minden munkát ők végeznek. Egyszerűbb kézműves, paraszti családokból származnak. Munkájuk miatt részleges felmentést kaptak az officium végzése alól. Figyelemre méltó, hogy a laikus és pap szerzeteseket külön temetőben temették el.

Az ideérkező magas rangú vendégek számára a kerengőhöz kapcsolva alakítottak ki szállásokat. Cluny azonban a zarándokok és szegé-

⁶ Életrajzát ld. Szentek élete 2. (főszerk. Diós István) Bp., 1988, 241-242. p.

⁷ Dolgozatomban csak Szent Gellért korával foglalkozom, ezért Cluny III. elemzésére nem térek ki. A hatalmas templom egyébként teljesen csak 1131-re készült el. Hosszú ideig Európa legnagyobb temploma volt: kb. 77×187 m.

nyek számára is mindig nyitva állt. Ispotályt kínáltak a betegeknek, klauzúrán kívül negyven férfi és harminc női szállást tudtak biztosítani három napra. A szegényekkel való törődést mutatja az 1033-ban felépő éhínség enyhítése, amikor Odilo apát elrendeli kincseik értékesítését.⁸

Jelentős változásokon megy át a templom belső tere és elrendezése Cluny I.-hez képest. Cluny II. 60 méter hosszú és 23 méter széles háromhajós, három apszisos, keresztházas, nyugati előcsarnokos templom. Déli oldalán helyezkednek el a kolostorépületek összefüggő szárnyai, kelet felé pedig a Mária-kápolna. A templom belső tere jól elhatárolt részekre osztja a liturgiában résztvevő, vagy azt szemlélő személyeket.

Az előcsarnok, melyet Cluny-ben galileának neveznek, kialakításában követi az ókeresztény idők térképezését. Itt helyezkednek el a világi hívek – hogy ne is zavarják a templomban végzett liturgiát –, akik megfelelő alkalmakkor a hosszházba is bejuthatnak. Ekkor még nem alakítottak ki ülőhelyeket, hanem állva vagy térdelve vettek részt a hívek a liturgián.

A templomhajó a laikus testvérek és egyes alkalmakkor a nép elhelyezésére szolgál. A nyilvános szentmiséket a népoltáron (Szent Kereszt-oltáron), a fogadalmi vagy szándék miséket a mellékoltárokon végezték. A hajó egyúttal a Róma városi liturgiára jellemzően stációs misék végzésére is alkalmas volt, melyet a Kereszt-oltáron kezdtek, majd körmenetben átvonultak a káptalani főoltárhoz és ott folytatták a felajánlást. A szerzetesek egyéb liturgikus mozgásokra is használták ezen területeket.

A papi kórus a hajóból egészen az apszisig nyúlik. A négyzetben helyezkedtek el a szerzetesek, tőlük nyugatra az öregek és betegek.⁹ A kórus körülhatároltsága és elszigeteltsége egyre jobban nő és ezt a formát megőrzi Cluny harmadik templomában is, ahol kb. 2-3 méter

⁸ Heinrich J. B.: *Kolostorok a történelemben.* (Ford: Karcsú Antal Arzén) Vác, 1866, 111. p.

⁹ *Lexikon des Mittelalters.* II. München–Zürich, 1983, 2192. p.

magas fal veszi körül, amely U alakban nyitott a szentélyre, s a népol-tár felé egy kapuval rendelkezik. A hívek már nem láthatják a szerzeteseket, csak a dicséret hangját hallhatják. Itt helyezkedik a káptalani főoltár is, mely baldachinnal van lefedve. Az apszis kialakítására jellemző, hogy a főoltáron kívül több mellékkoltárt is elhelyeztek benne. Ezeknek az oltároknak speciális liturgikus szerepük volt a *missa matutina* végzése során.¹⁰ A főapszis mennyezetén az Ítéző Krisztus ábrázolása volt látható, angyalok és kerubok körében. Az északi oldalon elhelyezett kápolnában őrizték az Oltáriszentséget. Ebben a korban még nem terjedt el a tabernákulum használata.

Bár a templom díszítettségéről nem maradtak fent emlékek, de feltehetően erre is helytállóak Szent Bernát korholó szavai: „Szép festmények, különféle domborművek, mindegyike arannyal díszítve, szép és értékes palástok, tarkán hímzett szép szőnyegek, szép és értékes ablakok, zafírral díszített üvegedények, arannyal hímzett csuklyás köpenyek és miseruhák, drágaköves aranykelyhek, a könyvekben arany-betűk. Mindezeket nem nélkülözhetetlen szükséglet igényli, hanem a szemek kívánsága.”¹¹

Cluny liturgikus gyakorlata

Liturgia alatt értjük az istentisztelet, az Opus Dei gyakorlatát, amely a belső tisztelet külső cselekvésben legtöbbször közösségben megnyilvánuló formája. Célja Isten dicsőítése és imádása mellett a másik ember megszentelése is. A liturgia gyakorlatának nemcsak az imádságok, hanem a liturgikus tér díszítése, kialakítása és az abban végzett mozgások is részei. Azonban ki kell emelni, hogy a külső és belső istentiszteletnek összhangot kell találni minden hívő ember életében.¹² A középkori ember életét teljességgel átszötte a liturgia, a munkát megszentelő imádságban, az új vetés megáldásában erre figyelhetünk fel. Így nem csak a szerzetesek sajátja a liturgiába foglalt élet.¹³ A clunyi szentmisék

¹⁰ Jungmann, Josef Andreas: *Missarum sollemnia*. I. Wien, 1952, 269. p.

¹¹ Clairvaux-i Bernát: (Id. Felhasznált irodalom), 278. p.

¹² Mihályfi Ákos: *A nyilvános istentisztelet*. Bp., 1933, 4. p.

¹³ *A Szent Liturgia*. (Ford.: Barsi Balázs), 51. p.

és imaórák a Róma városi liturgiát követték, de egyben gazdagították gallikán liturgiával is.¹⁴ Clunyben a szerzetesek a reform szellemében a liturgiát és a felebarát szeretetét helyezték középpontba. Feladatuknak tekintették, hogy szüntelenül dicsőítést zengjenek: „Istennek, *aki a királyok Királya, s az Úr Krisztusnak, aki a Király.*”¹⁵ Ennek a feladatnak a teljesítésére törekedtek, amikor a kétkezi munka, az elmélkedés, és a csendes idő háttérbe szorult a liturgia gyakorlataival szemben.

Szent Benedek meghatározza a testvérek számára Regulájában a zsolozsmák rendjét, idejét, a zsoltárok számát és az elhangzó imák sorrendjét.¹⁶ Elkülönít hét nappali imaórát: laudest, primát, terciát, sextát, nonát, vesperást és completoriumot. A zsoltáros szava vezeti Benedeket: „Napjában hétszer mondok dicséretet neked.”¹⁷ Ezenkívül az éjjel nyolcadik órájában is „keljünk föl magasztalásra”¹⁸ – ez a matutinum, amely szorosan összefügg a laudessel, vagyis a reggeli dicsérettel. Ennek kerete adja meg a szerzetes mindennapjait, átszöve és meghatározva imaéletének alapjait. Illő viselkedést is javasol a szerzeteseknek, hogy ne feledkezzenek meg istenfélelemben szolgálni és mindent megtenni, hogy „szívünk megegyezzék a szavunkkal.”¹⁹

Clunyben mintegy a regula kiegészítéseként szokásgyűjteményben, *consuetudines*-ben²⁰ szabályozták a mindennapok gyakorlatát, például a zsolozsma – az Opus Dei – beosztását is. Szent Bernát egyik írásában egy Clunybéli szerzetes egy ciszterci szerzetessel vitatkozik. A ciszterci így vall életformájukról: „*És amiként a ti rendetek tevékeny, mert a becsületes munkát választotta magának Mártával, akként a miénk szemlélődő, mivel Máriával együtt a szent nyugalmat választotta magának, és mivel Krisztus*

¹⁴ *Lexikon des Mittelalters*. II. München–Zürich, 1983, 2191. p.

¹⁵ *Magyar Katolikus Lexikon*. II. Bp., 1996, 258. p.

¹⁶ Reg. 8–18.

¹⁷ Zsolt. 118, 164.

¹⁸ Reg. 16.

¹⁹ Reg. 19, 3

²⁰ Kassius Hallinger (ed.): *Consuetudines Cluniacensium antiquiores cum redactionibus derivatis*. In *Corpus Consuetudinum Monasticarum*. Tomi VII, pars altera. Siegburg, 1983.

tanúsága szerint ő választotta a jobbik részt, nem kételkedem abban, hogy a mi rendünk érdemesebb a tiéteknél.²¹ A szemlélődő élet sikerre számíthatott abban a korban, amikor az ezredforduló közeledtével, jelenvalónak érezték Krisztus második eljövetelét és ítéletét a világ fölött. Szüksége volt a kor emberének egy olyan háttérre, ami nyugalmat jelentett számára, hogy ő mindent megtett és nyugodtan állhasson az Úr színe elé. Ilyen háttérrel jelentettek a kolostorok, ahol biztosítva látta az imádságot lelki üdvéért, vagy ha anyagiakkal nem volt képes támogatni a szerzetet, akkor is a zárandoklatokkal eljuthatott a szent helyekre és imádkozhatott a szentek sírjainál.²²

Benedek regulájában bölcs mérséklettel és előrelátással választja meg az ima és munka – „ora et labora” – összhangját. Hiszen éppen a munka háttérbeszorulása az imával szemben válik a hanyatlás fő tényezőjévé. A clunyi szokások Gellért idejében napi gyakorlatban és fejlődésben voltak, még alig kerültek írásbafoglalásra, valóban szokásokról beszélhetünk. A napirend lényeges részeit a mellékelt táblázat mutatja be.

Nézzük meg tehát, miként teltek a szerzetesek hétköznapijai a regula és a *consuetudines* alapján. Az éjszakai imaóra, a matutinum elvégzésére az éjszaka közepén 12 és 2 óra között, „az éjnek nyolcadik órájában”²³ keltek fel. A zsolozsma kezdete és rendje teljesen igazodik a regula előírásaihoz.²⁴ Hozzá kapcsolódott rövid szünettel („mely alatt a testvérek kimehetnek természeti szükségletükre”²⁵) a Laudes, vagyis a reggeli dicséret. A Consuetudines szerint „október első napjától egészen november első napjáig a matutinum után térjenek vissza a testvérek fekvőhelyükre. Ezután, ha a templom őre látja, hogy virrad, akkor jelezzen kisebb hangjelzéssel és menjenek a testvérek a templomba

²¹ Párbeszéd 277–278. p.

²² Duby, Georges: *A katedrálisok kora*. Bp., 1984, 59. p.

²³ Reg. 8.

²⁴ Reg. 8–11.

²⁵ Reg. 8. A Consuetudines nem is említi külön a Laudest.

minden késedelem nélkül. Akkor énekeljék a primát, a hét bűnbánati zsoltárt²⁶ és a litániát leborulva.²⁷

A prima már napközi imaóra, így a zsoltározás rendjében és az elhangzó imákban azonos a tertiával, sextával és nonával. Ezután ismét visszavonulhatnak. „A prima után egyetlen testvérnek sem kell fölvennie saruját, csak akkor, ha hetes a konyhán vagy a pincében... Ha pedig valaki a órának megfelelő misét akar énekelni, egyedül énekelje. A gondnok azonképpen igyekezzék, hogy víz és bor és más, az isteni szolgálathoz szükséges dolgok a sekrestyében elő legyenek készítve.”²⁸ Meg kell jegyezni, hogy a laikus testvérek csak néhány közös imaórán vettek részt, hogy munkájukat is el tudják látni.

A tertia közeledtére rövid hangjelzéssel ébresztették a testvéreket. Késedelem nélkül fel kellett kelniük, a testi szükségletek elvégzése, majd kezük és arcuk megmosása után a templomba vonultak, ahol saját imádságaikat, könyörgéseiket végezték. „Hasonlóképpen cselekedjenek a gyermekek is.” Az ór hangjelzésére három közös könyörgést végeztek, majd az oltár elé középre vonultak, meghajoltak és visszatértek a helyükre. Kisebb hangjel következett, ezután énekeltek a tertiát majd kezdetét vette a reggeli mise. Ebben a misében (missa matutina) volt szerepe a szentélyben elhelyezett mellékoltároknak.²⁹

Ezt követően a *capitulumot* tartották, vagyis a káptalanterembe vonultak, ahol a regula, vagy szabályzat egyes részeit olvasták fel a közösség előtt. Utána öt előre meghatározott zsoltárt énekeltek s a sextáig minden szerzetes a saját kötelességét végezte. Ekkor nyílt mód a nap első étkezésére is.³⁰

²⁶ Zsolt. 6. 2. 37. 50. 101. 129. 142.

²⁷ Consuetudines Cluniacenses Antiquiores 3.: De intervallo post matutinum et de prima. Ez az a litánia, melyet az Egyház egyébként a vezeklők visszafogadásakor végzett. Clunyban ez a bűnbánat napi közösségi formája.

²⁸ Consuetudines Cluniacenses Antiquiores 5.: De oboedientariis et de missis privatis.

²⁹ Consuetudines Cluniacenses Antiquiores 6.: De tertia et missa matutinali.

³⁰ Consuetudines Cluniacenses Antiquiores 7.: De capitulo. Capitulum: Joseph Braun, *Liturgisches Handlexikon*. Regensburg, 1924, 59. p.

A sexta után teljes csendnek kellett lenni, amíg a gyermekek be nem vonultak a templomba. Szerdán és szombaton ugyanis ekkor végezték a novíciusok és gyermekek bevonásával a templomi körmenetet. Elöl kereszttel és szentelt vízzel két novícius ment, utána a schola, antifónákat és litániákat énekelve.

Amikor elérkezett a nona ideje, az ór ismét jelzést adott. A templomban könyörgésekkel kezdték, majd egy gyermek fennhangon litániát mondott. Ezt a nagy mise követte.³¹ Nona után étkezés következett.³²

Az étkezések alatt olvasmányok hangzottak el. A vecsernyét alkonykor, a completoriumot szürkület beálltával kezdték a regula alapján, ezt követően a testvérek nyugovóra tértek.

A napi Officium végzésére Benedek előírta, hogy egy hét alatt mondják el a 150 zsoltárt (ma négy hétre elosztva végezzük). Clunyben akadtak napok a téli időszakban, amikor 215 zsoltárt mondtak el egy nap.³³ A szerzetesek mind a 150 zsoltárt kívülről tudták. A zsolozsmát lépcsőzetes stallumokban ülve végezték, a lektorok a karingben középen felolvasták az olvasmányokat, egyes részekhez látványos körmenteket is kötöttek. Clunyben különösen próbálták kiemelni, dramatizálni az eseményeket, amelyeket utóbb Szent Bernát kritizált: „*Körben járó hajlongásaitokat pedig, és a kórus közepén teljesen hajlott háttal végzett vonulásaitokat a mi rendünk, mint babonásokat és illetleneket, elvetette.*”³⁴ A liturgia végzésében pótolhatatlan szerep jutott a gyermekeknek is, akik gyakran énekeltek, és amikor a szerzetesek pihenni tértek, ők folytatták az istendícséretet.

³¹ Consuetudines Cluniacenses Antiquiores 11.1.: De processione feriae quartae et sextae.

³² Consuetudines Cluniacenses Antiquiores 10.: De missa maiore, de nona, de refectioe.

³³ *Dictionary of the Middle Ages*. Vol. 3. New York, 1983, 476. p.

³⁴ Párbeszéd 282.

Cluny mindennapjairól szélsőségesen aszketikus kép él az emberekben, mint ezt pl. Szerb Antalnál is megtalálhatjuk.³⁵ A bencés regula szerint a sexta és a nona után lehet étkezni.³⁶ Clunyben az intenzívebb *Opus Dei* bőségesebb étkezéssel egyensúlyozták. Így érvel a cluny-i szerzetes: „A szent atyák ezen regulái nem felelnek meg a jelenkori szerzetesek gyengeségeinek, mivel ezek teste törekenyebb annál... Mi ugyanis csak két rendes fogást fogyasztunk, és azt amit olykor két-két szerzetes szeretetből ad egymásnak, nem tekintjük külön fogásnak.”³⁷

*Consuetudines*ben szabályozzák a mosakodás rendjét is, külön gondot fordítva arra, hogy legyen időben meleg víz a dormitóriumban és szabályozzák a kór gyógykezelésének, az érvágásnak idejét és módját, melyet csak az apát engedélyével végezhetnek el. Ennek szakszerű leírását szintén megtaláljuk a *Consuetudines*ben (ld. a tanulmány végén).³⁸

Hanyatlás

Mi lehet az oka, hogy eme rendezett és Isten dicsérete köré épített élet mégis hanyatlásnak indult? Hiszen ezt írja Petrus Damiani Clunybe Hugó apátnak: „Paradicsomot láttam, amelyet a Szentírás négy folyama öntöz, és lelki erények árasztják el. Egy kertet láttam, ahol a gyönyörű rózsák és liliomok minden fajtája megtermett, illatszerek és fűszerek édes illata áradt, úgyhogy a Mindenható elmondhatja róla: »Lám, Fiam illata olyan, mint a termékeny föld illata, amit az Úr megáldott« (Gen. XXVII:27). És mi másnak nevezhetem Cluny monostorát, mint Isten mezejének, ahol a szeretetben élő szerzetesek oly nagy csoportja található, mint égi vetés termése? A földet szent ta-

³⁵ „Egy olyan aszkétikus hullám indul el innen, amelyhez képest a IV. és V. századi remeték aszkétizmusa enyhe és barátságos.” Szerb Antal: *A világirodalom története*. Bp., 1941, 206–207. p.

³⁶ „...két főtt étel elég legyen minden testvérnek, de ha lehet valahonnan szerezni gyümölcsöt vagy friss zöldségfélét, adjanak harmadik fogást is.” Reg. 39.

³⁷ Párbeszéd 281.

³⁸ *Consuetudines Cluniacenses Antiquiores* 8.: De minutorum et puerorum pulmentis. 9.: De intervallo inter mixtum et missam. 11.: De sanguinis minutione.

nácskozás gyomlálja, és égi szózat magjaival van bevetve. A szellemi gabona termését itt gyűjtik be az égi csűrökbe.”³⁹

A XIII. századig a folyamatos növekedés megtorpan és hanyatlásnak indult a clunyi kongregáció. Legszembetűnőbb jele a számbeli csökkenés. Ennek okai több szálon is futnak: a túlzásba vitt liturgia („rutinos liturgia”) nem volt jó hatással a szerzetesi életre. A közösségekben elősegítette a személy passzivitását. A zsolozsma elsődlegessége mellett a szerzetesek nem igénylik az elmélyedést, elmélkedést, a fizikai munkát, s nincs is idejük erre.

Az irányítésvetés riasztó jelzője, hogy a clunyi szerzetesek teológiai tevékenysége csekély, pedig az eredeti benedeki regula jelentős időt hagy a szellemi munkára.⁴⁰ Veszélybe került a szegénység is, mert az apátok egyre előkelőbbek lettek, és a közösség is mind arisztokratikusabbá vált. A függetlenség eredeti eszméje is fokozatosan eltorzult, a mindenkori hatalom befolyása alá került az apátválasztás és a monasztérium belső élete is. A 17. századra jövedelmük 2/3-a a francia királyi udvarba vándorolt. Jellemző, hogy 1627-ben Richelieu bíboros lett Cluny apátja. 1790. február 13-án a francia forradalom alkotmányozó nemzetgyűlése a már csak húsz szerzetest számláló monasztériumot feloszlatta, államosítja, majd eladja egy vállalkozónak, aki kőbányának használta az épületek túlnyomó részét. Ma már csak néhány épület áll a kolostorból, a templomból (Cluny III.) pedig a kereszthajó déli oldala.⁴¹

³⁹ PL 144, 374 (Ep. VI, 4).

⁴⁰ Söveges Dávid: *Fejezetek a lelkiség történetéből*. Pannonhalma, 1993, 39. p.

⁴¹ *Magyar Katolikus Lexikon*. II. Bp., 1996, 257. p.

IMAÓRA	IDEJE	BENEDEK SZERINT IMÁDSÁGOK RENDJE	CELUNYI SZOKÁSOK SZERINT KÖZNAP	MEGJEGYZÉS
Matutinum Éjszakai imaóra	Téli időben: éjnek nyolcadik órájában (24-2 óra között)	„Nyisd meg Uram ajkamat”, Zsolt. 3; Dics; Zsolt. 94; Him; 6 Zsolt. + Ant. Olv. + Resp.; 6 Zsolt. + All.; Apos- toloiktól 1 Olv. könyvmélkül; Vers; Kyrie ⁴² Fennmaradt időt lelkiolvasmányok olvasására hasznáják ⁴³	Lelki olvasmányok, majd vonuljanak a Mária oltárhoz a reggeli dicséret elvégzéséhez (Karácsony)	
	Húsvétból- november elsejéig: úgy végezzék, hogy rövid szünet után kezdődjék a reggeli dí- cséret	3 olvasmány helyett 1 az Ószövetségből könyv nélkül. ⁴⁴		
Laudes Reggeli dicséret	Hajnalban	Zsolt. 66.; 2-2 Zsoltár; Kant.; Olv.; Resp; Himn; Vers; Benedictus; Kyrie, Befejezés + Miatyánk ⁴⁵		Nem maradhat el a végén a Miatyánk- „egymásnak okozott nehézségek tövise miatt” ⁴⁶
			Október 1. – no- vember 1. között lefekhetnek, saját olvasmányok	

⁴² Reg. 9.

⁴³ Reg. 8.

⁴⁴ Reg. 10.

⁴⁵ Reg. 16–17.

⁴⁶ Reg. 13, 5

IMAÓRA	IDEJE	BENEDEK SZERINT IMADSÁCOK IDEJE	CLUNYI SZOKÁSOK SZERINT KÖZNAP	MEGJEGYZÉS
Prima	napfelkelte (munka előtt)	Napközi imaórák:	+7 bűnbánati zsoltár, leborulás az oltár előtt, litá- nia +magánmisék	
			Ébresztő, mosakodás, templom; 3 könyörgés, lebo- rulás az oltár előtt középén	
Tertia	9 óra	„Istenem, hallgass hívásomra”; 3 Zsolt; Olv; Kyrie, Könyörgés ⁴⁷	+ reggeli mise időszaknak megfelelően	
			Káptalani olvasmányok étkezés	
Sexta	dél körül			
			Teljes csönd, li- tánia, vagy kör- menet ⁴⁸ , nagy mise étkezés	
Nona	3 óra			
			Étkezés, pihenés	
Vesperas Esti dicséret	alkonyatkor	4 Zsolt + Ant.; Olv; Resp; Himnusz; Vers; Magnificat; Kyrie; Miatyánk, Áldás		
			Pihenés, érvágás előjárói enge- déllyel	
Comple- torium	lefekvés előtt	3 Zsolt; Him; Olv; Vers; Kyrie; Áldás		

⁴⁷ Reg. 17.

⁴⁸ Szerdán és pénteken: Kyrie; Miatyánk, bűnbánati zsoltár; könyörgések a bűnökért; körmenet indul; 1. novicius szentelt vizet, másik keresztet, scola utána, antifónák és litániák énekelve.

Felhasznált irodalom

Clairvaux-i Bernát: Párbeszéd egy clunyi és egy cisztercita szerzetes között.

In *Az égi és a földi szépről*. Bp., 1988., 275–284. p.

Conant, Kenneth John: *Cluny. Les églises et la maison du chef d'ordre*. Mâcon, 1968.

Duby, Georges: *A katedrálisok kora*. Bp., 1984.

Félegyházy József: *Az egyház a korai középkorban*. Bp., 1967.

Heinrich, J. B.: *Kolostorok a történelemben*. Vác, 1866.

Ijjas Antal: *Szentek élete. II.* Bp., 1968.

Jungmann, Josef Andreas: *Missarum sollemnia*. Wien, 31952.

Kassius Hallinger OSB ed.: *Consuetudines Cluniacenses antiquiores cum redactionibus derivatis*. In *Corpus Consuetudinum Monasticarum*. Tomi VII, pars altera. Siegburg, 1983.

Magyar Katolikus Lexikon. Bp., 1996.

Marosi Ernő: *A román kor művészete*. Bp., 1971.

Mihályfi Ákos: *A nyilvános istentisztelet*. Bp., 1933.

Söveges Dávid: *Fejezetek a lelkiség történetéből*. Pannonhalma, 1993.

Szent Benedek Regulája. (Ford.: Söveges Dávid.) Pannonhalma 2, 1993.

Szentek élete II. Bp., 1988.

NYULASSY ÁGNES

A szentkultusz kezdetei Magyarországon, különös tekintettel Szent Jakab kultuszára

A XI. század bár meglehetősen forrásszegény, ahhoz túl sok az adat, hogy kitérjek a részletekre is az idő szűke miatt. Ezért csak a kor legreprezentánsabb példáit szeretném bemutatni.

Azzal kezdeném, hogy a szentkultusz a középkori kereszténység egyik legjellegzetesebb alkotóeleme. A szentkultusz Szántó Konrád szerint a jámbor hívőt hozzásegíti a természetfeletti világgal való kapcsolatteremtéshez, melynek során lelkét isteni erővel tölti meg. Ugyanakkor a szentben oltalmazót, közbenjárót látott,¹ aki számára a „rosszat elfordítani, a jót létrehozni”² hivatott. Tehát evilág és túlvilág közötti közvetítő szerepük miatt kedvelték meg oly hamar a magyarok a keresztény szenteket. Ősi hiedelemvilágukban is fontos szerepet játszottak a szellemősök, táltosok, a közvetítők. Ily módon nem volt ismeretlen számukra az égi közbenjáró. Személynek, közösségnek, patrocíniumnak stb. választottak védőszentet-patrónust, de alkalomszerűen is segítségül hívták őket háború, betegség, személyes gondok, természeti csapások esetén³. Jóindulatukat igyekeztek megszerezni. Ennek több módja lehetett: az imádkozás, a szent ünnepének megülése, ereklyéjének megszerzése, ennek tisztelete, mágikus felhasználása.⁴

Ugyanakkor a szentkultusznak az égi közvetítő, patrónusi feladaton kívül más funkciója is volt. Kulturális szerepe időben és térben egyaránt kimutatható: egyrészt a kereszténység előtti, ún. pogány hiedelmek, kultuszok, termékenységrítusok beépültek a keresztény vallás szertartásaiba, az egyház jóvoltából. Másrészt a kereszténység összeurópai kultikus tradíciói és a hazai sajátosságok között közvetített. Segített

¹ Szántó Konrád: *A katolikus egyház története*. I. Bp., 1983, 471. p.

² Horváth Mihály: *A kereszténység első százada Magyarországon*. Bp. 1878, 321. p.

³ Klaniczay Gábor: Szentkultusz a középkori Magyarországon. In *A civilizáció peremén. Kultúrtörténeti tanulmányok*. Bp. 1990, 222. p.

⁴ Klaniczay: i. m.: 221. p.

áthidalni a szakadékot az egyházi tanítás és a laikusok vallásfelfogása között is.⁵

Nézzük meg, kik azok a szentek, akik az előbb említett feladatoknak valamilyen módon eleget tesznek. A királyi udvar és a vele szorosabb kapcsolatban álló német nyelvterületről érkező papok és szerzetesek által terjesztett szentek: Ipoly, Emmerám, Móric, György, Adorján és Lőrinc.

Szent István felesége, Boldog Gizella és rokonai (II. Henrik, Günter) révén a német császári család és a bajor-osztrák egyház kedvelt védőszentjei terjedtek el, elsősorban a XI. század elején.⁶

Szent Ipoly és Szent Emmerám a császári család védőszentje volt. Az előbbi tiszteletére már a honfoglalás előtt szenteltek monostort Zoborhegyen, ahová 1010 táján szent Zoerard-András és tanítványa, Benedek költözött, hogy szigorú remeteéletükkel dicsőítsék Istent.⁷

Szent Emmerám tiszteletére Nyitrán emeltek egyházat.⁸ Arnold, regensburgi szerzetes nagy buzgalommal igyekezett meghonosítani kultuszát Magyarországon. 1026-ban járt először hazánkban Anasztáz érseknél, akinek bemutatta a szentről írt legendáját. Néhány anti-phonát és responsoriumot szerkesztett, amit a szent halálának évfordulóján (szeptember 22-én) az ünnepi zsolozsmába iktattak. Mégsem lett népszerű nálunk – ami nem is csoda –, mert a legendája tudtul adja, hogy a Lech mezején vívott csatában egy német püspök az ő segítségével menekült meg a magyarok okozta halálos sebesülésből.⁹

Még egy esetről tudunk ebből a századból, amikor egy szent kultuszát sikertelenül próbálták a köztudatba bevinni.¹⁰ Szent Kálmán (Colomannus) skót királyfi – aki állítólag anyai ágon magyar királyi

⁵ Klaniczay: i. m. 211–212. p.

⁶ Galla Ferenc: Szent István apostoli tevékenysége és e téren ismertebb munkatársai. In Serédi Jusztinián (szerk.): *Emlékhönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. I–III. Bp., 1938, I. 306. p. [a továbbiakban: SZIE]

⁷ SZIE I. 307. p.

Érszegi Géza (szerk.): *Árpád-kori legendák és intelmek*. Bp., 1987, 13. p.
SZIE I. 307. p.

⁹ SZIE I. 316. p.

¹⁰ Balics Lajos: *A római katolikus egyház története Magyarországon*. I–II. Bp., 1885, I. 408. p.

ivadék volt, – belháborúk miatt hazájából számkivetve a Szentföldre igyekezett. Onnan Magyarországon át próbált hazatérni, ám a határon idegen kémnek nézték és osztrák parasztok Stokeraunál 1012-ben meggyilkolták. A halott teste csodákat művelt, ezért a mölki kolostorba vitték. Orseolo Péter az ő ereklyéit Magyarországra hozatta, de hamarosan visszavitték, mivel az országon végigsöprő dög- és éhhalált Kálmán ereklyéje bosszújának tartották.

Szent Móric és Szent György katonaszentek tisztelete is régi hagyomány volt a Szász-házban.¹¹ Gizella rokonának, Günternek indíttatására jött létre a bakonybéli Szent Móric kolostor, melyben a szerzetesekre a szemlélődő életmód volt jellemző. Maga Szent Günter is élt itt, és ez a vidék volt hét évig remete otthona Szent Gellértnek.¹² III. Ottó császár pedig a független magyar keresztény királyság jelvényeként Szent Móric ereklyéjét és a Szent Kereszt egy szilánkját adta I. István-nak.¹³ A fentebb említett szentek közül csak Szent György tisztelete terjedt el széles körben. Gyakran hívták segítségül a pogányok elleni küzdelmekben. Így István király a Hartvik-legenda szerint Koppány ellen vívott csatájában Szent Györgyöt és Mártont hívta segítségül.¹⁴ De Csanád vezér is Szent Györgyhez fohászkodott az Ajtony elleni győzelmet megelőző éjszakán.¹⁵ A segítség nem maradt el egyik esetben sem. Hálajuk jeléül a csanádi egyházmegye új székesegyházát neki ajánlották, és István király a bolgárok elleni hadjáratból hozott Szent György ereklyével is megajándékozta az egyházat.¹⁶ Gizella királyné pedig Veszprém-ben építtetett számára családi szentélyt, amely Imre herceg kedvelt imádkozó helye lett. Látomásai és szüzességi fogadalma is itt történtek.¹⁷ A nép ugyancsak megkedvelte Szent Györgyöt, amelyet a

¹¹ SZIE I. 307. p.

¹² SZIE I. 308. p.

Szántó: i. m. 315. p.

¹³ SZIE I. 308. p.

¹⁴ Érszegi: i. m. 37. p.

¹⁵ Érszegi: i. m. 82. p.

¹⁶ SZIE I. 308. p.

¹⁷ Érszegi: i. m. 64. p.

róla elnevezett sok-sok helység (40),¹⁸ a hozzákötődő időjárási regulák, népszokások bizonyítanak: ezen a napon hajtják ki a legelőre az állatokat, mert – a hagyomány szerint – Szent György ereje (a Nap) előzi a sárkányt (a rossz időt).¹⁹

Szent Márton, a pannóniai származású mártír, akit éppen ezért a középkorban „magyar szentnek” tartottak, s aki Toursban volt püspök, szintén nagy ismertségnek örvendett nálunk és Franciaországban egyaránt. Vitatott, hogy Magyarországról került-e kultusza a franciákhoz vagy éppen fordítva.²⁰ Mint már említettem e szent segített István királynak Koppány legyőzésében, ezért a Szent Márton hegyén épülő apátságot neki szentelte. De rá is igaz, hogy helynevek sokasága (45) jelzi kedveltségét²¹ s a pásztoroknak egyik védelmezője volt.²²

A mai napig tartó Szűz Mária-kultusz magyarországi gyökerei is a XI. század első felére nyúlnak vissza, és e kor egyik kiemelkedő egyéniségéhez köthető, Szent Gellérthez. Legendái részletesen elmondják a Szent Szűz iránti tiszteletét: „az Isten anyjának tiszteletére oltárt emelvén, az elébe ezüst füstölőt akasztata, melynek szolgálatára két élemedett korú embert rendelt vigyázni, úgy, hogy ott a tömjén illata a nap egyetlen órájában sem hiányozzék. S a püspök ott minden szombat-napon, valamint Mária mennybemenetele ünnepén áhítatossága érzelmeit magasztaló dicséretekkel leckeolvasásban teljesíti vala, azon napokon a szegények iránt a könyörületesség munkáit is bővebben gyakorolja vala, más napokon pedig a reggeli és estvéli imát végezve, kétszer szokott volt a szűz Mária tisztelendő oltárához körmenettel járulni.”²³ A boldogságos Szűz tisztelete kedvéért cselédei mindig feloldozást nyertek bűnük alól, ha a Nagyasszony nevében kértek tőle bo-

¹⁸ Bangha Béla S. J. (szerk.): *Katolikus lexikon*. I-IV. Bp., 1933, IV. 227-228. p.

¹⁹ Bálint Sándor: *Ünnepi kalendárium*. I-II. Bp., 1977, I. 307-308. p.

²⁰ Király Ilona: *Szent Márton magyar király legendája. A magyar hercegek árpádkori francia kapcsolatai*. Bp., 1929.

²¹ *Katolikus lexikon*. IV. 227-228. p.

²² Molnár V. József: *Egészség*. Pécs, 1995, 204-206. p.

²³ *Szent Gellért legenda*. (ford.: Szabó Károly) Bp., [é. n.], XIII. fej.

Balics: i. m. I. 406. p.

csánatot.²⁴ Megmutatkozik a Szűz Anya iránti lángoló szeretete a Deliberatióban is, ahol kivétel nélkül a „páratlan”, a „tisztaságos”, „mindig szűz” jelzőkkel illeti Máriát.²⁵ Arról nem beszélve, hogy kápolnát állíttatott a Boldogságos Szűznek Marosvárott,²⁶ ahol temetkezőhelyét is kijelölte.

„A történeti igazság megsértése nélkül mondhatjuk, hogy Szent Gellért tanította a magyar népet az Istenanyát annyira tisztelni, hogy (őt)... csak „Boldogasszony”-nak, „Asszonyunk”-nak, azaz úrnőnek nevezzék”²⁷ – írja Karácsonyi János. Ezt az állítást csak részben fogadhatjuk el. A néprajzi kutatások ugyanis arra engednek következtetni, hogy a magyarság ősvallásában szereplő ősanját is Boldogasszonynak, Asszonyunknak nevezhették. Szűz Mária így átvette a néphit Boldogasszonyának szerepét. Székelyföldön és a csángóknál a csíksomlyói (babba) Mária mai napig hordozza ennek az ősi istenanyának a vonásait.²⁸ Az viszont igaz, hogy Gellért püspök a kultusz kialakításához saját példájával nagyban hozzájárult, hiszen Szent István valószínűleg az ő rajongó szeretete hatására került lélekben oly közel Szűz Máriához, hogy Magyarországot még életében a „Boldogságos családjának” nevezhesse el és őt válassza ki hazánk védőasszonyául.²⁹

Első szent királyunk Nagyboldogasszony ünnepét mindig Fehérvárott ülte meg, s a Hartvik-legenda szerint ezen a napon távozott – saját imája meghallgattatást nyerve – az élők sorából.³⁰

²⁴ Balics: i. m. I. 407. p.

²⁵ Karácsonyi Béla–Szegefi László (ed. et transl. Hung.): *Deliberatio Gerardi Moresenae Aecclesiae Episcopi Supra Hymnum Trium Puerorum ad Isingrimum Liberalem*. [Kézirat, nyomdában]

²⁶ Szilágyi Sándor (szerk.): *A magyar nemzet története*. II. *Az Árpádok korában*. Bp., 1895, 384. p.

²⁷ Karácsonyi János: *Szent Gellért püspök. Élete és művei*. Bp., 1887, 146. p.

²⁸ Daczó Árpád S. J.: *A csíksomlyói babba Mária* címmel elhangzott előadása (Bp., Csepeli Művelődési Ház, 1994. XII. 8.)

²⁹ Szent Gellért-legenda. 72. p.

³⁰ Érszegi: i. m. 49. p.

Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a kezdeti német hatás mellett jelen van a bizánci egyház is, hiszen görög rítusú monastorok, egyházak voltak, így az általuk terjesztett szentek kultusza is létezett. Ennek nagyszerű példája a marosvári Keresztelő Szent Jánosnak emelt egyház,³¹ Szávaszentdemeter,³² a veszprémvölgyi apácák kolostora.³³ A helynevekkel tudjuk alátámasztani elterjedtségüket. A népi vallásosság valamennyiüket számon tartja. Dömötör a katonaszentek sorát gyarapítja,³⁴ Keresztelő Szent János, ismertebb naptári nevén Szent Iván, a nyári napfordulót vigyázó szent, akinek születésnapjához a népszokások hosszú sora tartozik.³⁵

Ha számot vetünk a magyarországi kereszténység hősi korszakának legismertebb szentjeivel, kiderül, hogy e harcok időszak meglehetősen kedvelte a harcok szenteket, mint Dömötör, Márton, Mór, György, Mihály arkangyal.

Még egyetlen adalék a kezdetekhez. I. István engedélyezte a Szentföldre zárandokló nyugatiaknak az országon való áthaladást, a magyar zárandokoknak Bizáncban templomot, pihenő- és megszálló helyet, Jeruzsálemben zárandokházat és templomot építtetett. Ezáltal a keleti kereszténység hatásai a búcsújárók révén is érvényesülhettek az országban.³⁶

Az Itáliából érkező hittérítők közül Szent Gellértet kell kiemelnünk, aki nemcsak terjesztette a hitet Magyarországon, hanem maga is szentként élt. Hite és szeretete az égiek iránt egész életében töretlen volt. Az igazság melletti bátor kiállása és önmagának hősiek fokon gyakorolt legyőzése tette méltóvá arra, hogy szentként tisztelje az utókor.

³¹ Szilágyi: i. m. II. 384.p.

Szántó: i. m. I. 315. p.

³² Szántó: i. m. I. 315. p.

³³ Györffy, Georgius (ed.): *Diplomata Hungariae Antiquissima*. I. Bp., 1992, 81–85. p.
[a továbbiakban DHA]

³⁴ Molnár V. József: i. m. 308. p.

Bálint: i. m. II. 402. p.

³⁵ Molnár V. József: i. m. 141–143. p.

Bálint: i. m. I. 462–478. p.

³⁶ Szántó: i. m. I. 316. p.

A XI. században a keresztény vallás tömegessé, általánossá tétele volt a feladat. A szentkultusz is ezt segítette elő, ezért a királyi udvarban népszerű szentek mellett nagy számban jelent meg a – főleg Franciaországból érkező – bencés szerzetesek nyomán megismert szentek tisztelete. Szent István törvénye, mely a templomépítést szorgalmazta,³⁷ okot szolgáltatott patrónus választására. Így szélesedett egyre inkább a szentek ismerete, tisztelete. Az 1092. évi szabolcsi zsinat előírta a kötelező ünnepeket: a vasárnapokon kívül megüendő Karácsony, István fővértné, János evangélista, aprószentek, Urunk körülmetélése, háromkirályok (vigíliával), gyertyaszentelő, húsvét (négy nappal), György, Fülöp és ifj. Jakab (vigíliával), Szentkereszt feltalálása, Pünkösöd (négy nappal), Keresztelő Szent János, Péter-Pál (három nap vigíliával), Jakab apostol, Lőrinc, Nagyboldogasszony, István király vigíliával, Gellért vigíliával, Mihály, Simon-Júda, Mindenszentek, Imre herceg, Márton (három nap vigíliával), Móric és társai, András, Miklós és Tamás.³⁸

A felsorolást és a magyarországi történeti helyneveket összehasonlítva kijelenthetjük, hogy a törvény által megjelölt ünnepek nem egyházi önkény alapján lettek kiválasztva, hanem a szentek elterjedtségének valós állapotát tükrözik. A korai forrásokat olvasva szintén arra a következtetésre jutunk, hogy a keresztség felvételével a pogány nevek háttérbe szorultak, s helyettük védőszentjeik nevét viselték az emberek.

Szembeötlő még az is, hogy az ünnepeket úgy helyezték el az évkörben (ez egyetemes jellegű), hogy a szentek természetének megfelelő mezőgazdasági, időjárási környezetbe kerüljenek. Például Fülöp és ifj. Jakab apostolok ünnepe május elsejére került, mivel legendájukban a leveles zöld ág (májusfa analógiája) fontos szerepet játszik; de id. Szent Jakab apostolra az egyház július 25-én emlékezik, nemcsak azért, mert a legenda szerint ekkor viszik át a holttestét hajón Hispániába,

³⁷ Márkus Dezső (szerk.): *Corpus Iuris Hungariae* I. Bp., 1899, 37. p. [a továbbiakban: CIH]

³⁸ CIH 63. p.

hanem azért is, mert Szent Márk evangéliuma a mennydörgés fiának nevezi. S valóban a legnagyobb nyári viharok ekkor vannak.³⁹ Ez az elrendezés az egyház részéről tudatos volt, hiszen az Isten által teremtet világ rendjét nem akarták megbontani. A meglévő pogány ünnepeket pedig ilyen módon lehetett legügyesebben krisztianizálni.

A középkor egyik legnépszerűbb szentje idősebb Jakab apostol volt. Sírhelye az egyik leghíresebb zarándokhely, – Jeruzsálem és Róma után – Santiago de Compostela. A IX-X. századtól jártak ide a bűcsúsok bűnbocsánatért és a szent közbenjárásáért. Compostelába vezető zarándokutak hálózta be Nyugat-Európát. Talán ebbe a hálózatba próbált bekapcsolódni Magyarország az 1061-ben Ottó somogyi ispán által alapított zselicszentjakabi monostorral.⁴⁰ Azért fontos számunkra ez az alapítás, mert egyrészt az egyetlen dokumentált Szent Jakabnak szentelt egyház a XI. századból, (a XII. századtól pedig már egymást érik a róla elnevezett egyházi létesítmények, helységnevek, keresztnévek a forrásokban).⁴¹ Másrészt fontos magánegyház mivolta miatt, ami igen korai a magyarországi viszonyok között (kivételt képeznek a királyi magánalapítások).⁴²

De induljunk ki abból a tényből, hogy ki választhatta patrónusul Szent Jakabot? Több lehetőség van: maga az alapító, Ottó ispán választotta, aki feltehetőleg több helyen járt Európában és így ismerkedhetett meg kultuszával, vagy az ide költöző bencés szerzetesek, akik lehetnek franciák is, s ily módon jól ismerhették a Szent Jakabról szóló legendakört. Nem szabad elsiklani az alapító oklevél megjegyzése felett, miszerint a templom alapításának helyszínét Szent Jakab hegyének nevezi (*in monte sancti Iacobi apostoli*), amelyen egy igen régi, szer-

³⁹ Molnár V. József: i. m. 125. p., 160. p.

Márk 3,17

⁴⁰ Kumorovitz L. Bernát: *A zselicszentjakabi alapítólevél 1061-ből*. Bp., M. XVI. 1964., 44. p. DHA I. 70–74. p.

⁴¹ Bálint: i. m. II. 77–86. p.

⁴² Mályusz Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Bp., 1971, 15. p., 22–23. p.

felett elhanyagolt, ugyancsak Jakab tiszteletére szentelt templom romjai állottak (*in honore sancti praedicti ecclesia nimia vetustate et neglectu iam deserta*). Ha ezt a „nagy régiséget” legalább három emberöltőnek vesszük, akkor legkésőbb száz esztendővel az újjáalapítás (1061) előtt építették, ami nehezen hihető, hiszen akkor a pogány magyarok vezérei nem néztek volna jó szemmel egy ilyen próbálkozást. Tehát sokkal valószínűbb, hogy ez a rom jóval a honfoglalás előtti alapítást idéz. Arról az időről tanúskodik, amikor a pannóniai-dalmáciai kapcsolat nagyon eleven volt.⁴³

Bárhogy is történt a patrónus választása, az oklevélből az is kitűnik, hogy a környék földrajzi nevei a szent legendájával kapcsolatba hozhatók. Itt elsősorban a következő fogalmakra kell koncentrálni: Luppa, Pica és Szent Jakab. Mielőtt a „képi beszéd” elemzésébe kezdenék, röviden ismertetem a legenda ide vonatkozó részét, az érthetőség kedvéért.

Szent Jakabot halála után tanítványai hajón Galíciába szállították, hogy ott helyezték örök nyugalomra. A holttestet a parton egy kőre helyezték, amely szépen hozzáidomult a testhez és így szarkofággá vált. A tanítványok méltó sírhelyet keresvén elmentek az itt uralkodó Lupa nevű királynőhöz – aki életvitelével érdemelte ki nevét –, hogy helyet kérjenek tőle. Ő azonban csalárdul egy igen kegyetlen férfinak küldte őket, aki segítség helyett börtönbe vetette valamennyiüket. Az Úr angyala az éj folyamán kiszabadította a foglyokat. „Miután a zsarnok erről értesült, sebtében katonákat menesztett utánuk, hogy elfogassa őket. Miközben a katonák egy hídon haladtak át, a híd leszakadt, és a folyóba veszttek.” Ennek hírére véve Lupa mintha erősen bántódott volna, magához hívatta a tanítványokat és azt mondta: „Keressétek meg az ökreimet ezen és ezen a helyen vagy hegyen, fogjátok be kocsiba őket, s vigyétek uratok testét, és olyan sírhelyet készítsetek neki, amilyet akartok.” Azonban a felajánlott állatok fékezhetetlen, vad bikák voltak. A hegy tetején egy sárkányt leltek, amely tüzet okádott rájuk, de a rá-

⁴³ Konstantinos Porphyrogennetos: *De administrando imperio*. Bp., 1950.

vetett kereszt jelétől „ketté omla”. Az állatokat is itt találták, amelyek szintén a kereszt jelétől megszelídültek. Szent Jakab testét kocsira tették, az ökrök pedig kormányzás nélkül Lupa palotájába vitték. A királynő ennek láttára elámult, hitt és keresztény lett.⁴⁴

Ezután következnek az elemzések!

Luppa: maga a szó – lupa – nőtényfarkast és szajhát jelent. A hispániai királynő jelleméről árulkodik. Az alapító oklevélben valamilyen vizet jelöl.⁴⁵ A Szent Jakab hegy lábánál ma is vízenyős a terület, amelyet halastavak kialakítására használtak fel. A veszprémi egyházmegye határkijelölésében pedig egy Lupa patakot említenek, amely ezen a környéken torkollik a Kapos folyóba. A patakon híd vezetett át, melyet „Pica”-nak hívtak. Ez a furcsa elnevezés azt a gondolatot ébresztheti, hogy esetleg „tüzes bikák”-ra utaló „elferdített” név lehet, melyek a Szent Jakab holttestéből áradó csodás erőből megszelídülve halottas szekerét húzták.⁴⁶ A p-b mássalhangzók zöngésség szerinti megkülönböztetése sok esetben nem éppen könnyű a fülnek. Ez is magyarázatul szolgálhat az értelmezésnél.

A Szent Jakab hegyén helyezkedett el a kolostor, miképpen a legendában Jakab sírhelye. Elsősorban azt kell észrevennünk, hogy a középkori ember számára, legyen az szerzetes vagy laikus, minden szervesen illeszkedik egymásba. Erről van szó a jáki Árpád-kori négykaréjú körtemplom falfestményein is, amelyeken Szent Jakab életéből ábrázolnak részleteket. Ezeknek a tartalma igazodott az égtájak természetéhez a korabeli szokás szerint. László Gyula hívta fel a figyelmet arra, hogy a kora középkori temetőekben a sírok legsűrűbben a szentély körül – a védőszent közelében – találhatóak, majd a déli oldal a következő kitüntetett hely, s végül a nyugati fal töve, ahová még temetkeztek. Az északi fal közelében csak elvétve találtak sírokat, ez ugyanis a pogányság helye.⁴⁷ A jáki körtemplomban a freskók elhelyezése a fen-

⁴⁴ Iacobus Voragine: *Legenda Aurea*. Bp., 1990, 159–160. p.

⁴⁵ Kumorovitz: i. m. 44. p.

⁴⁶ *Legenda Aurea* 160. p.

⁴⁷ László Gyula: A honfoglaló magyarság régészeti kutatásáról. In *Góg és Magóg népe*. Bp., 1996, 142. p.

ti rendet követte: a déli karéj félkupolájában Jakab elhivatása látható (Márk 1,16–20). Mivel ez a bejárat oldala, tekinthetjük analógiának is a kép tartalmát (Jakab az üdvösség útjára lép) és a hívő, aki a templomba lépve az Istenhez való elkötelezettségről tesz tanúságot. A keleti karéjban (szentély) Salome, Jakab édesanyja kéri az Urat, hogy fiai a mennyben majd az Úr jobbján és balján foglaljanak helyet (Máté 20–21). Az északi félkaréjban csak egy szó van felírva: Eloim. Nyilvánvalóan a kereszténység előtti vagy a pogány korra vonatkoztatva. Végül a nyugati karéjban Jakab látomása van megörökítve, amely a mór idők idéző saragosai Mária-templom eredetlegendája. A nyugati falakra általában az utolsó ítéletet szokták megfesteni, tartalmában azonban ez a freskó is hasonlít hozzá.⁴⁸

A gelencei templomról a Szent László-freskók egyike jut eszünkbe. De tudni kell, hogy mellette Szent Jakab képe is jelen van. Jakab katonaszent, mint oly sok népszerű szent Magyarországon. A mórok elleni csaták nagy hőse, aki a keresztény hadak élén harcol, segíti őket minden bajukban.⁴⁹ Itt kapcsolódik össze Szent László királlyal,⁵⁰ akinek legendájából,⁵¹ a róla szóló mondákból⁵² szintén egy lovagszent képe bontakozik ki. Így nem csoda, ha együtt őrzik a határt. Ha térképre visszük a Szent Jakabról elnevezett falvakat, ill. a neki szentelt patrocíniumok egy részét, többnyire a határok közelében találjuk őket. Tehát egyértelmű a határvédő szerepük.

Nem elképzelhetetlen az sem – bár ez egyelőre hipotézis –, hogy búcsúnapján, július 25-én, misztériumjátékkal elevenítették fel Szent Jakab életét, hiszen az olvasásban járatlan nép számára élővé, befogadhatóvá tenni az evangéliumot, a legendák példát adó, csodákat felmutató történeteit dramatizált formában könnyebb lehetett. Ismerünk

⁴⁸ Bálint: i. m. II. 87. p.

⁴⁹ Bálint: i. m. II. 86. p.

⁵⁰ Holik Flóris: *Szent László-mondáink és Compostellai Szent Jakab*. Katolikus Szemle. 1923, 65–79. p.

⁵¹ Horváth Cyrill: *Szent László legendáink eredetéről*. Irodalomtörténeti Füzetek 31. Bp., 1928.

⁵² Lengyel Dénes: *Régi magyar mondák*. Bp., 1994, 92–108. p.

ebből az időből ilyen játékokat (mint a Krisztus szenvedéstörténete, a háromkirályok története), de a nyilvánvalóan forrásszegény korból nem feltétlenül maradt fenn minden dramatikus játék, különösen, ha az lokális természetű. Ezeknek a játékoknak az éltetője az, hogy évről-évre előadják, egyik nemzedékről a másikra száll. Ez a téma további kutatást igényel.

Végül nem szabad megfeledkezni XI. századi magyar szentjeinkről sem. A már megerősödött magyar egyház és az Árpád-dinasztia számára (mely szent királyok sorát hivatott kibocsátani) igen fontos politikai kérdés volt, hogy legyenek magyar szentek. Így 1083-ban szentté avatták István királyt, Imre herceget, Gellért püspököt, akik életükkel és holttestük körül esett csodák folytán kiérdemelték a felmagasztalást. Boldog Mór pécsi püspök legendája pedig a zoborhegyi remete szenteknek, Zoerárd-Andrásnak és tanítványának, Benedeknek állít emléket. Ereklyéik szintén oltárra emeltettek. A külföldről érkező ereklyék sokasága (mely nem ritkán már kereskedelmi áruvá vált) mellett, a magyar szentek ereklyéi is gazdagították a magyar egyházat.

Mindebből – amit felvázoltam – az következik, hogy Magyarország a XI. század végére betagozódott politikailag, kulturálisan, vallásilag is a keresztény Európába. Mindezt úgy tette, hogy sajátos hagyományaival színesítette, gazdagította a keresztény rítusokat.

ZALAI ANITA

Szent Gellért és a korabeli keresztény világ

Szent Gellért fennmaradt teológiai munkája, a *Deliberatio* szolgálhat kiindulópontként vizsgálódásainkhoz, pontosabban a műben említett földrajzi nevek, hely- és népnevek, illetve Gellért észrevételei az általa ismert népekre vonatkozóan. Ezekből kiindulva képet rajzolhatunk Gellért ismereteiről és kapcsolatairól a korabeli keresztény világra vonatkozóan, illetve a kor tudományos műveltségét illetően.

Szent Gellért életrajzírója, Karácsonyi János szerint Gellért „ernyedetlen szorgalmának és tudományszeretetének tulajdonítható, hogy a számtalan akadály és nehézség mellett is számos ismeretekre tett szert. A keresztény katolikus vallás legutolsó tételét, ágazatát is tudta, de ezenkívül ismerte a keresztény egyház első évszázadainak történetét, a perzsa és egyiptomi királyokat; ismerte a görög bölcseseknek nemcsak neveit, hanem rendszereiket is; ismerte a latin szónoklattan-írókat is. Jártas volt – alaposan – a csillagászatban, persze azt az álláspontot foglalva el, amelyen az előtte és az ő korában élő csillagászok állottak.”¹ Összegzésképp elmondhatjuk, hogy Gellért a maga korában igen tudós férfiú volt. S hogy képet alkothassunk a kora középkori műveltségről, kiváló például szolgál az ő neveltetése, tanulmányai. Alapfokú tudományos ismereteit ő is – mint más kiemelkedő kortársai – a középkor jellemző intézményében, a monostori iskolában nyerte. A monostorok falai közül kerültek ki a X–XI. század legkitűnőbb, legtudósabb és szent életű férfiai, mint például Gerbert, a későbbi II. Szilveszter pápa is.

Már a VI–VII. század folyamán nagy hírű monostorok hálózata alakult ki a barbár királyságok területén, melyek mind centrumai voltak a kora középkori műveltségnek. Ezek előzményei azonban az írországi monostorokra vezethetők vissza. Írország térítő apostola a hagyomány szerint Szent Patrik volt, aki a kelta papok, a druidák befolyása alól kivonta és kereszténnyé tette az íreket. Az ír kereszténységnek

¹ Karácsonyi János: *Szent Gellért, csanádi püspök élete és művei*. Bp., 1887, 136. p.

a társadalmi körülményekből fakadóan számos, a kontinenstől eltérő sajátossága volt. Nem lévén városok, nem szerveződhetek püspökségek sem, így az egyházszervezet alapegysége a monostor lett, amely viszont sajátosan egybefonódott a klánokkal, illetve nemzetségekkel. A monostorok joghatósága az egész országot átfogta, az apátok többnyire ellátták a püspöki kormányzással járó teendőket is. Az ír monostorokban szigorú szerzetesi regula érvényesült és igen magas volt a műveltség szintje. Egyik sajátos aszketikus gyakorlatnak számított a peregrinatio (vándorlás), amelynek területe csak a kontinens lehetett. A kontinensen feltűnő ír szerzetesek legjelentősebbje (ifjabb) Szent Kolumbán volt, aki a VI. század végétől negyedszázad alatt szerzetestársaisal együtt több, később nagy hírnévre szert tevő monostort alapított, mint például Írországbán Kildare, Bangor; Angliában Lindisfarne, York és Canterbury; Neustriában Corbie, Jumièges; Burgundiában Luxeuil; Aquitániában Limoges, Clermont; Alemanniában Szent Gallen, valamint Itáliában Vivarium, Monte Cassino és Bobbio, Hispániában Braga, Toledo és Sevilla fűződik az ő tevékenységükhöz. E kulturális centrumok révén a szerzetességnek a VII–X. században meghatározó szerepe volt a nyugati kultúrában. Szent Kolumbán szigorú regulái azonban nem voltak hosszú életűek, az általa és tanítványai által alapított monostorok rövidesen átvették Szent Benedek enyhébb előírásait. De már az ír szerzetesek ugyanolyan fontosnak tartották könyvtárak alapítását és scriptoriumok (másolóhelyek) létrehozását, mint később a Benedek-rendiek.

Egy másik fontos körülmény, amelyre érdemes figyelmet fordítani, a görög nyelv fontos szerepe az ír kolostori műveltségben. Magyarázatul szolgálnak Írország ősrégi kapcsolatai Hispániával, valamint Hispániának a Földközi-tenger déli partvidékének műveltségközpontjaival és Konstantinápolyal. Így ír erről Váczy Péter: „Keresztény vallás és antik műveltség sohasem forrott olyan szervesen együvé, mint Írországbán, Európa azon részén, ahol sohasem állomásoztak római katonák.”

Nem véletlen tehát, hogy még a X–XI. században, Gellért korában is – a hiedelem szerint – az volt a legtudósabb férfiú, aki Hispániában,

Angliában, Írországból vagy Skóciában tanult. Fennmaradt művében Gellért említi ezeket a kérkedő tudósokat, akik így hengegnek műveltségükkel: „sokat olvastam, sokat utaztam. Hispániában tanultam, Britanniában képeztem magam, Skóciában palléroztam az agyam, Írországból műveltem a tudományt...”² Minek vagy kinek köszönheték ezek az országok középkori hírnevüket?

Hispánia, s főképp Sevilla különleges pozíciót foglalt el már a kora középkorban is, ugyanis itt találkoztak a Róma, Bizánc és Afrika felől érkező szellemáramlatok, majd Hispánia közvetítésével terjedtek el szerte Európában. Sevilla érseki székében 600–636 között egy igazi keresztény humanista ült, a római családból származó Izidor, aki hírnevet szerzett magának polihisztorkodása révén. Benne az antik tudomány immár keresztény tudománnyá vált. Természettudományi munkáját (*De natura rerum*) Sisibut, nyugati gót királynak ajánlotta, a Vienne-i Szent Desiderius életrajzírójának, s ez a tény már udvari környezetre vall. Az etika és dogmatika kézikönyvén kívül – címe: *Sententiarium* – legnagyobb hatást „*Etymologiae libri*” című enciklopédiájával keltette, melyben a következő századok számára kora antik műveltségének egész tárházát összegyűjtötte, a hét szabad művészettől kezdve az orvostudományon, jurisprudentián, teológián át a legkülönfélébb dolgokig: szörnyek, pokol, kövek, házak, földművelés, háború, játék, stb. – s mindezt egy lexikongyártó nagy felkészültségével teszi, nehogy a régiek bölcsessége feledésbe merüljön. Műveinek hatását mutatja, hogy belőle merítették még a Karoling-kor nemzedékei is összes ismereteiket. Sőt, – Bodor András szerint³ – maga Gellért is a természetrajzi és csillagászati dolgokat, a szavak etimológiáját, kettőt kivéve, mind Sevillai Izidor: *Etymologiae libri* című művéből írta ki. Igaz, egyszer sem nevezi meg forrását, mivel azonban nem csupán Gellért, hanem más kortársai (pl. Alkuin) is Izidort használták forrásként, azt kell hinnünk – Karácsonyi János szerint⁴ –, hogy a középkorban ezt a munkát olyan

² Deliberatio 256. p.

³ Bodor András: *Szent Gellért Deliberatio-jának fő forrása. Századok*, 77(1943)

⁴ Karácsonyi: id. mű 211. p.

közkinsnek vélték, amelynél a szerző megnevezését szükségesnek sem tartották.

Hispániában a kolostorokon kívül a püspöki székhelyeken virágzó iskolák gondoskodtak az „artes” tanításáról, s ha Izidor után a szellemi szint alább is szállt, Spanyolország később sem felejtette el, hogy az antik világban értékes kultúrvidéknek számított.

Különösen nagy lendületet vett a tudományos munkásság Angliában – a VII–VIII. században – Beda Venerabilis idején, aki korának egyik legnagyobb tudósa volt. Mint a weremouth-i s a yorki Benedek-rendi kolostori iskolák igazgatója, rendkívüli tevékenységet fejtett ki a tudományok felvirágoztatásában. Ő is, akárcsak Sevillai Izidor, igazi polihisztor volt. Nyolc nagy kötetet kitevő művei kiterjednek az aszketikára, a bölcslelettudományra, matematikára, fizikára, a nyelvészetre, történeti művei pedig, mint ismeretes, az angolszász történelem fő forrásul szolgálnak.

Beda szellemi örökösének tarthatjuk Alkuint (megh. 804), akit „rhetor Britannicus”-nak is neveztek és aki a híres yorki iskolában sajátította el nagy enciklopédikus tudását. Ezt követően – Nagy Károly hívására – 781-ben Párizsba érkezett, ahol több Benedek-rendi társával együtt „scholae palatinae” néven megalapította a párizsi főiskolát, amely új korszakot jelentett az oktatás történetében. Innentől kezdve egyre szélesedik a tanulmánygyóköre, ugyanis már nemcsak a papi pályára készülők, hanem lassankint a nemesek is kezdték gyermekeiket iskolában taníttatni. Alkuin, akit példaadó működése, tanárkodása miatt a „praeceptor Franciae” névvel illeltek, később Toursban mintaiskolát rendezett be. Ebbe az iskolába járt a mainzi születésű frank Hrabanus Maurus, akit „praeceptor Germaniae” néven emlegettek, mert az ő fuldai iskolája lett Németországban a humanizmus fellelegvára a Karoling-reneszánsz idején.

Alcuinnak mint írónak is rendkívüli az érdeme, mert ő dolgozta fel először legrendszeresebb módon a trivium és quadrivium valamennyi tárgyát. Nagy Károly és Alkuin halála után az iskolaügy, s vele kapcsolatosan a tudományosság és irodalom általában véve lehanyaglott,

ugyanakkor a Benedek-rendiek kolostori iskolái továbbra is virágoztak.

A Karoling-kor másik kiemelkedő bölcseleje, a művészet- és kultúrarábrát Kopasz Károly kegyeltje, Johannes Eriugena (kb. 810–877) volt. Ragadványneve – Scotus – már önmagában utal arra, hogy ő is azok közül az ír és angolszász tudósok közül való, akik csapatostul vándoroltak a frank királyok és más előkelők, főleg püspökök mecénás udvarába.

Eriugena anélkül, hogy egyházi méltóságot viselt volna, mint az uralkodó „házi filozófusa” vezette az udvari iskolát. Kopasz Károly megbízásából lefordította Maximus Confessor *Ambigua* (Kétes szövegrészek) című görög művét latinra, valamint más görög egyházatyák (Dionysios Areopagita, Nysai Gergely) munkáin kívül megírta fő művét „*De divisione nature*” (A természet felosztása) címmel. Ezméiben az előbb említett görög egyházatyák hatása nyilvánvaló, de Eriugena mindegyik eredeti, nagy tehetségű gondolkodó volt. Filozófiája gyakran egészen közel kerül egyfajta panteisztikus istenfelfogáshoz. Számára az a tény, hogy Istent minden dolgok teremtetőjének nevezik, nem jelent mást, mint hogy Isten minden dologban benne van, azaz minden dolgok lényege. „A bibliai történeteket Eriugena, következőképpen, megfosztani igyekszik allegorikusnak ítélt külsőségeiktől. Az értelmezés ennyi szabadoossága láttán nem meglepő, hogy Eriugena állást foglal a föltétlen hagyomány- és tekintélytisztelettel szemben és valódi tekintélyt csak az értelem által föllelt igazságnak tulajdonít.”⁵ Eriugena tisztában volt gondolatai eredetiségével. Büszkén helyezte szembe eszméit az egyház, elsősorban Szent Ágoston elveivel, s ezért filozófiai rendszerét a későbbi pápák egyházellenesnek ítélték, művét elégették. Gellért, aki kifejezetten a Szentírás allegorikus magyarázatára törekedett, valószínűleg ismerte Johannes Scotus fordítását, legalábbis super- vagy supra szóval összetett túlzófok gyakori használata és más megfontolások, erre engednek következtetni.

⁵ Lendvai L. Ferenc–Nyíri J. Kristóf: *A filozófia rövid története a Védáktól Wittgensteinig.* Bp., 1985, Kossuth 78. p.

Mint azt már fentebb említettem, a Karoling-kort követő általános hanyatlás ellenére, a Benedek-rendi kolostori iskolák továbbra is virágzottak. Gellért is egy ilyen iskolában kezdte meg alapfokú tanulmányait, egészen pontosan a velencei Szent György-monostorban.

Gellért korában kétféle iskola létezett. Az egyik a mai elemi iskolák alsóbb osztályainak felelt meg. Ezt nevezték triviumnak, mivel az akkor tanított hét tudományág (az ún. hét szabad művészet, azaz septem artes liberales) közül hármat ebben az iskolatípusban tanítottak. Nevezetesen a nyelvtant, szónoklattan és bölcséletet (grammatica, rhetorica et dialectica). A másik iskolatípus a középiskola felsőbb osztályainak felelt meg. Ezt quadriumnak nevezték, mert itt négy tudományágat, vagyis tantárgyat adtak elő, úgymint a számtudományt, zenét, földmérést és csillagászatot (arithmetica, musica, geometria et astronomia).

A Szent György-monostorban tehát – lévén trivium típusú iskola – a három legalapvetőbb tárgyat sajátította el Gellért. A nyelvtannal kapcsolatban jegyzi meg Karácsonyi János, hogy ebből a tárgyból nem kaphatott olyan oktatást Gellért, mint amelyet akkoriban a nyugat-európai monostorokban nyertek a tanulók. Így ír Karácsonyi János: „A számtalan véres háborúktól zaklatott, önmagában is megoszlott Olaszország monostorai sokkal szomorúbb állapotban voltak, hogysém a klasszikus irodalmat megszerezhették és annyira művelhették volna, hogy arra már az iskolai tanításban is figyelemmel lettek volna. Megelégedtek az akkori, közönséges látinság tanításával.”⁹⁶ – Ez lehetett az egyik oka annak, hogy Gellért latin beszéde a későbbiekben olyan nehézkessé vált.

Gellért korában a Benedek-rendi monostorok között hiányzott az összekötő kapocs, nem volt olyan szervezet, amely őket összekapcsolta volna. Egészen függetlenül álltak egymástól, s egyik a másiktól segítséget, szerzeteseket nemigen nyert. Ennélfogva mindegyik monostornak magának kellett gondoskodnia arról, hogy legyenek olyan tanult, képzett tagjai, akik az iskolát vezetni és idővel az egész monostort ha-

⁹⁶ Karácsonyi: i. m. 16. p.

gyománozni tudják. E célból, az akkori szokás szerint, olyan férfiakra volt szükség, akik a felsőbb iskolát, az ún. quadriviumot is egészben, vagy részben elvégezték. Ilyen a felsőbb iskolák azonban nem voltak a kisebb monostorokban. El kellett menni sokszor messze földre annak, aki a quadriviumot végigjárni, vagy legalább annak egyes tárgyait tanulni akarta.

Ilyesmi történt Gellérttel is, akit – nagyobb negendája szerint – apátja kiszemelt a monostori iskola tanítójává, s hogy ezen tisztségre méltó legyen, elküldte őt Bolognába – amely az újabb kutatás szerint valószínűleg az eredeti Clunyre célzó Burgundia elírása lehet –, hogy ott elvégezze a quadriviumot. Ily módon a gyakorlati célon kívül a tudományok ápolása is indítóok volt a felsőbb iskoláztatásra. Abban sincs semmi meglepő, hogy Gellért a felsőbb iskolát 27-28 éves korában kezdte el. Ez általános szokás volt a középkorban.

Ha azt a feltételezést fogadjuk el, miszerint Gellért Bolognában folytatta tanulmányait, akkor se a későbbi híres egyetemre gondoljunk, ugyanis az – ahogy ezt már hallottuk – Gellért korában még nem létezett, hanem egy quadrivium iskola működött akkoriban, s Gellért ott folytathatta felsőbb tanulmányait. Itt kell meg megemlítenünk, hogy – bár fennmaradt művében természettudományos ismereteit Isidor Etymologiae libri című művéből meríti – úgy tűnik, ezt bizonyos ide vágó „előtanulmányok” alapján teszi, amelyek ebben a vitatott quadrivium iskolában folytatott.

A quadrivium tárgyainak elsajátításán öt évig fáradozott, ami nem csoda, ha tekintetbe vesszük a tanulás korabeli óriási nehézségeit. Hiányoztak a könyvek, hiányoztak az előadás megértését könnyebbé tevő eszközök, a bővebb felvilágosítást nyújtó nagyobb könyvtárak. A tanítónak ideje legnagyobb részét mondatolással, a tanulónak másolással kellett töltenie. Azon kívül a hártya (pergamen), amelyre írtak, drága volt és nem mindig kapható. Elismerésre méltó tehát az akkori szerzetesek tudásszomja, amely ezeket az akadályokat leküzdötte.

Feltétlenül meg kell említeni Gellért különös hajlandóságát a Szentírás tanulmányozására, s annak allegorikus magyarázatára. Már a triviumban megtanulta a 150 zsoltárt könyv nélkül, később pedig az

összes szent könyveket áttanulmányozta, de nem csupán egyszer, hanem újra és újra. Fennmaradt művében, a *Deliberatio*-ban, olyan gyakran és olyan pontosan tud idézni az Ó- és Újszövetség bármely könyvéből részeket, hogy ez csakis annak tulajdonítható, hogy ifjúságában folyton olvasságta és tanulmányozta a Szentírást, s ezáltal véste be elméjébe annak minden mondatát úgy, hogy emlékezetből is képes volt minden tárgyról szóló szentírási mondatot kellő helyen idézni, s ily módon – ahol ezt célszerűnek látta – gondolatai kifejezésére, mondanivalójának alátámasztására felhasználni.

Éppen ezért fennmaradt művében nagyon gyakran találkozhatunk bibliai jellegű utalásokkal, bibliai helyek, népek neveivel. Utal például a caldeusokra, a filiszteusokra, említi az egyiptomiakat, Szíriát, Babilont, Judeát, Jeruzsálemet, a Sion-hegyét valamint a négy paradicsomi folyót: a Tigrist, Eufrateszt, Fisont és Geont. Ezenkívül említ még néhány népet (szkíták arimaszpuszok) Izidor alapján is, de ezekből messzemenő következtetéseket aligha vonhatunk le.

Behatóan foglalkozik művében a görögökkel melynek oka az lehetett, hogy Gellért tudott görögül és a görögök viszonyai iránt különösen érdeklődött, hiszen Velence tulajdonképpen elismerte a kelet-római császárság fennhatóságát is. Éppen ezért hivatalosan is sokszor érintkezniük kellett a görögökkel. Itália déli részén abban az időben még monostorok, püspökségek és érsekségek voltak, és azokkal a latin szertartású katolikusok szíves, jó viszonyban voltak. Gellért görög nyelvi ismereteire utal az is, hogy a *Deliberáció*-ban „oly sűrűn és előszeretettel használja a görög szavakat, ahogyan azt csak görög nyelvben jártas ember teheti. Tudja azonkívül, hogy a diplois kettős öltözetet jelent, tudja hogy a három ifjú énekének görög neve tetradecima (40 áldás). Tudja, hogy a görögök Uriel nevű angyalt is tisztelnek a latin szertartású katolikusok által tisztelt Mihály, Gábor és Ráfáelen kívül.”⁷ – „Urielt, akinek neve »Isten tüze«, s akit állítólag kiváltképp az eretnekeknek hívnak segítségül”⁸ – írja a *Deliberáció*-ban. Tudja azt is, hogy a görögök között sok eretnek van, akiket ő „manicheusok” köve-

⁷uo. 133. p.

⁸*Deliberatio* 233. p.

tőinek nevez. Így ír erről művében: „szemben állnak minden szent tanítással, amikor azt állítják, hogy lelkek kívánták meg az emberi testet. Ezek is tévednek, mint ahogy azok is, akik hasonló eltévelyedéssel azt ugatták, hogy az angyalok kívánták meg a testet, vagyis az emberek leányait. Ezért taszították ki őket az egyházból, jöllehet a görögök között sok követőjük akad.”⁹ – Mindebből az is kiderül, hogy – mivel Gellért ezt a kifejezetten bolgár eretnekséget görögnek titulálja, az ő Marosvidéki működése idején már nem létezett az önálló bolgár állam. (Mint az ismeretes, Gellért 1030-tól csanádi püspök, a bolgár állam viszont már 1018-ban elbukott.)

Gellért jártassága a görög nyelvben bizonyára utat és módot nyújtott volna neki a görög szentatyák műveinek tanulmányozására, de élete delén eltávozott Itáliából, s így megszaladt a görög szerzetesekkel való összeköttetése, s ennél fogva többé görög könyvekhez nem juthatott. Hazánkban leginkább itáliai és német származású papokkal került érintkezésbe, s ha ezek révén megismerkedett egy-két külföldi tudóssal, azok többnyire szintén németek, itáliaiak vagy franciák voltak, kiknek hazájában csupán a latin volt a tudás nyelve.

Gellért kapcsolatait a korabeli tudósokkal vajmi kevésbé ismerjük. Mindössze három férfit tudunk megnevezni fennlévő munkájának nyomán, akiknek Gellért egyik vagy másik munkáját elküldte. Ezek: Ricardus, verduni apát, Isingrimus freiburgi püspök és András presbiter. Közülük ketten francia vagy német származásúak lehetnek. A magyar királyi udvarban tartózkodása alatt Gellért részt vett az országos ügyek intézésében is, így „több kutató feltételezése szerint két ízben járt diplomáciai küldetésben külföldön, egy ízben Franciországba. Erről konkrét említést tesz a Deliberatio-ban. Említi Galliát az eretnekség kapcsán is: „Gallia szerencsés mert tisztának mondatik az eretnekektől.”¹⁰ – írja. Ezzel szemben „Görögország szerencsétlen, mert soha nem kívánt meglenni nélkülük”¹¹ – írja ugyanitt. Majd így folytatja:

⁹ uo. 227. p.

¹⁰ uo. 99. p.

¹¹ uo. 99. p.

„Itália nem szokott eretnkségek táptalaja lenni: de most – úgy hallik – egyes részein tele van eretnkségek melegágyaival.”¹² – Gellértnek erről, mint ahogyan írja is, csak közvetett információi lehettek. Ezzel a témával kapcsolatban azonban hazája iránti elfogultságáról is tanúbizonyságot tesz, mert ugyan – mint írja – „Verona, Itália legnemesebb városa teli van velük”¹³, de ugyanakkor „Ravenna dicső és Velence boldog, mert soha nem engedték megtérni Isten ellenségeit.”¹⁴

Miután eltávozott Itáliából, Gellért – bizonyos feltételezések szerint – még egy alkalommal visszatért hazájába. Szent István azon oklevele azonban, amely erről említést tesz, eredetiben nem maradt fenn és így útjának időpontja teljes bizonyossággal nem határozható meg. Mivel azonban Gellért püspöksége első éveiben egyházmegyéjét el nem hagyhatta – Karácsonyi János szerint –1035–1037 közötti időszakra kell tennünk ezt az utazást, de semmiképp sem 1030 előttre. Útjának oka sem ismert pontosan, az bizonyos, hogy ekkor Rómában is járt, s lehet, hogy Velencében és Veronában is megfordult, de határozott adat erre vonatkozólag nincs. Ezen útja során szentelhetette fel Ravennában – legalábbis Karácsonyi János szerint – a Vasas Szent Péter tiszteletére emelt új monostori templomot, amelyet Gellért tanácsára építtetett Szent István király, hogy ott a Rómába zarándokló magyarokat lakással és étellel lássák el.

Hazája iránti – már fentebb említett – elfogultságával ellentétben keményen ostromozza művében Germánia viselt dolgait, de ugyanakkor immár új hazáját, Pannóniát sem kíméli: „Arról, hogy vajon vannak-e hamis próféták is e gyakran öntözött, mégis öntözetlen és tisztátalan földön, azok mesélhetnek, akik püspöki széket ragadtak maguk alá, noha alig hallottak zsoltárokat at iskolában. A többről meséljen Germánia...”¹⁵, „...de Pannónia se hallgasson”¹⁶ – írja.

¹²uo. 99. p.

¹³uo. 99. p.

¹⁴uo. 99. p.

¹⁵uo. 126. p.

¹⁶uo. 1266. p.

Pannóniáról, mint működésének színteréről, valamint hivatalba kerüléséről így ír – az esztendő jeles napjaira írott prédikációinak egyikeben: „engem – Pannóniának a besenyők határaival érintkező végvidékeire, pogányok közé, akiknek a vértanúk ideje előtt soha Isten dicsőséges igéjét nem hirdették, ugyanezen tartomány legkeresztényibb királya, István, püspökké nevezett ki ...”¹⁷

Összegezve az elmondottakat megállapíthatjuk, hogy Gellért kora tudományos ismereteinek birtokában érkezett Pannóniába, ahol a pogány besenyők és a hatalmas – immár a bolgár államot is bekebelező – bizánci birodalom közvetlen szomszédságában tevékenykedett a keresztény hit terjesztésében és megszilárdításában. S ami egyik fő erénye, hogy bár távol él Európa ütőerétől, a pogányok végvidékein, ahol egyházmegyéjét el nem igen hagyhatta – azért rajta tartotta szemét Európán, tudott az ott zajló eseményekről, változásokról, így pl. a lotharingiai reformról illetve mozgalomról is. Tehát kora igazi tudós férfiaként, lankadatlan szorgalommal bővítette ismereteit a korabeli világról.

Irodalom

- Anderle Ádám: *Spanyolország története*. Bp., 1992, Móra Kiadó
- Bodor András: *Szent Gellért Deliberatio-jának fő forrása*. Századok 77. 1943.
- Karácsonyi Béla–Szegeő László (ed. et transl. Hung.): *Deliberatio Gerardi Moresenae Aecclesiae Episcopi supra hymnum trium puerorum ad Isingrimum Liberalem* (kézirat, nyomdában)
- Gunst Péter: *Európa története*. Debrecen, 1995.
- Karácsonyi János: *Szent Gellért, csanádi püspök élete és művei*. Bp., 1887.
- Lendvai L. Ferenc–Nyíri J. Kristóf: *A filozófia rövid története a Védáktól Wittgensteinig*. Bp., 1985, Kossuth
- A pannonhalmi Szent-Benedek Rend rövid története*. Bp., 1902.
- Szegeő László: *Adalékok Szent Gellért görög műveltségének kutatásához*. Acta Academica Paedagogica. Szeged, 1986.
- Szegeő László: *Gellért, marosi püspök*. Világosság, 17.1977.
- Váczy Péter: *Egyetemes történet*. II. Középkor. Bp., 1936.

¹⁷Szegeő László: Gondolatok a Kárpát-medence IX–X. kereszténységéről In Jancsák Csaba–Kósa Kinga–Nagy Tamás–Nyulassy Ágnes (szerk.): *Honfoglalási emléknapok*. Belvedere Kiskönyvtár 9. Szeged, 1997, 43. p.

VARGA MAGDOLNA

Szent Gellért a mai magyar irodalomban

A Gellért-regények kompozíciójáról

I. Bevezetesként

Szent Gellért egyházatya személye – ellentétben a vele foglalkozó történeti cikkekkel – a szépirodalomban többé-kevésbé háttérbe szorult; legfőlőbb a szent király kortársaként, esetleg a királyfi nevelőjeként kapott figyelmet és „teret” – (lásd például Kós Károly *Az ország-építő* című regényét – Kolozsvár, 1934.).

Annak idején a „háromkötetes” *Szent István emlékkönyv* (Bp., 1938.) föltekérte az első királyunk korához kapcsolódó műveket, de ennek könyvészeti kiegészítése azóta sem történt meg. Kutatásom összegzéseként elmondhatom: 1938 óta igen kevés mű íródott, amely őt állította középpontba. Ezek vagy alig hozzáférhető alkotások (folyóiratok, rádió) – s ezért a könyvészeti hiány pótlására nem is vállalkozom –, vagy a művek többségében a szent csak mellékszereplő (például Árpás Károly *Hajtóvadászat* című regénye (Szeged, 1994.)). A szépirodalmi művekre még csak mostanában terjed ki a tárgyszókatálogos-készítő figyelme, viszont a számítógépes földolgozás miatt ez az anyag mindenki számára elérhető lesz (internet).

A vizsgálatba nem vettem bele a legendaszöveg újabb kiadásait: a közismert *Magyar Legendáriumot* vagy *Az Árpád-házi szentek legendáit* vagy Györffy Rózsa *Új Magyar legendáriumát* stb. Tartózkodtam az imakönyvek, vallásos énekek értelmezésétől Legújabb közöttük Antal József *Szent Gellért énekei* (Makó, 1996.) című gyűjteménye.

Az ünnep alkalom a számvetésre. E számvetés kérdése: mi is lehet kritériuma a szépirodalmi szentábrázolásnak? A téma – a szent élete – szükségszerűen megköti az író kezét, képzeletét.

Ha a korábbi mintákat vesszük, akkor a két szélső értelmezési lehetőség egyrészt Karácsonyi János két korszakalkotó monográfiája: *Szent Gellért élete és művei* (Bp., 1887.) és *Szent Gellért vértanú élete* (Bp., 1925.) másrészt Herczeg Ferenc *Pogányok* című regénye (Bp., 1902.). Már

Herczegnél találkozhatunk a történeti, egyháztörténeti kutatások eredményeit fölhasználó alkotói módszerekkel.

A *hitelességre való törekvés* sem a legenda állításaival nem ütközhet, sem az egyre eredményesebb történeti kutatások adataival. Hogyan lehet kikerülni ennek buktatóit? Az olvasott művek alapján úgy vélem: a *lét-helyzet valószínűsített megrajzolásával*. Az ábrázolt-kitalált valóság-szegmentumban egy többé-kevésbé ismert embernek egyszerűen nem lehet másmilyen az életútja, mint amilyennek ismerjük.

Ezt a determinációt pusztán a jellemzéssel nem érheti el az író (a legendától való eltérés veszélye nagy), hanem azzal érzékeltetheti, hogy hangsúlyozza a teremtett világot megalapozó, azt befolyásoló *szerkezet sajátosságait*. Azért is tartom ezt a megoldást szükségesnek, mert a jellemzés, a példakép egyéniségének megjelenítése mindig veszélyes: szinte lehetetlen kizárni, hogy a hőst ne tekintsük az író hasonmásának.

A csak Gellérttel foglalkozó alkotások közül – a fentebb taglaltak figyelembe vételével – az alábbiakkal kívánok foglalkozni.

II. A művekről

JUHÁSZ KÁLMÁN: *Gellért*

Az 1946-ban, éppen Szegeden megjelentetett kötetben a Hittudományi Főiskola tanára elsősorban a csanádi egyházmegye történetére kívánta irányítani a figyelmet. Könyve, amely nem szépírói szándékkal íródott, de témája és stílusa miatt mégis ide sorolható, s mint ilyen folytatója a XIX. század végén kialakuló és sokáig élő hagyománynak: egyszerűen megfelelni a tudományos, teológiai követelményeknek és az ismeretterjesztésnek.

Juhász Kálmán Gellért-életrajza bevallottan Karácsonyi János monográfiáira támaszkodik, a föltárt adatokhoz a helyi vonatkozású legfrissebb kutatási eredményeket illeszti hozzá. A könyv nem foglalkozik a hitelesség problémájával; az egész történetet ab ovo hitelesnek tekinti. Ezért aztán nem is kapnak szerepet a szerkezeti megoldások, a

szerkesztési fogások, sőt egyértelmű lesz mindaz, ami az életrajzban szerepel.

A tudós pap munkája óta kevés a szent mártírt középpontba állító alkotás. Pedig Gellért alakja része napjaink irodalmának, megjelennek részletek a *Deliberációból* (Karácsonyi Béla és Szegfű László fordításában – Világosság, Magyar Remekírók), sőt a kritikai kiadás is nyomdai előkészület alatt áll!

SZENTMIHÁLYI SZABÓ PÉTER: *Gellért*

A számbajövő Gellért-regények közül először a Szépirodalmi Kiadónál 1982-ben megjelent Szentmihályi Szabó Péter által írt munkát vizsgálom (újabb kiadása Aranykereszt, Acélkard – Bp., 1985.). A regény abba a tervezett tíz kötetbe tartozik, amelyben a szerző a magyar középkort kívánta népszerűsíteni.

A szerkezetet vizsgálva az első, nyilvánvaló rendeződés a beszédmódhoz kapcsolódik: az E/1-ben szóló püspök szövegét megkülönböztethetjük az E/3-as elbeszélő, a regényíró és az E/1-es számban beszélő „Walter” szövegétől. Nagy valószínűség szerint a leendő olvasótáborra is gondolva az író a hagyományos elbeszélői formát választotta a bevezetésben. Az öt egységnyi (7–11. oldalig) szövegben a „mindenttudó” mesélő attitűdjéből láttatja a címszereplőt. Ez a legegyszerűbb módja a kontaktusteremtésnek. Megjegyzendő az idősíki origója: a tárgyalás kezdőidőpontját – az emlékiratírás idejét mutatja be.

A valamivel hosszabb befejezés – tizenegy egység (238–248. p.) – a túlélő tanítvány és barát, Walter szemszögéből mutatja be az eseményeket. Érdekes fölfigyelni arra, hogy Walter tartózkodással tekint a legendaképződés elemeire: neki Gellért élő példa marad. Jellemző, hogy a visszaemlékező Walter számol be az utolsó nap eseményeiről, illetve az azt követő időszakról.

Nagyobb figyelmet kell fordítanunk az ún. Gellért-szöveg tagolódására, nemcsak a terjedelem miatt. A tipográfiailag összefüggő, nyelvtani eszközökkel is egységesnek föltüntetett szöveg két nagyobb egységre osztható. Az elsőt az emlékező ötven évesen kezdi, bakonybéli remetéskedése közben, s a lineáris emlékeket el is vezeti a följegyzés

időpontjáig, 1030-ig. A száznegyven egységnyi szöveget (12–151. p.) nagyjából azonos szakaszonként jelen idejű, vagy annak tekinthető megjegyzésekkel szakítja meg (16–17. p., 26–27. p., 38–39. p., 44–45. p., 65. p., 77. p., 87–89. p., 124–125. p., 148. p.) – ezek a törések az időbeni kontinuitás illúzióját szolgálják. Érdekes, hogy itt elég pontosan követi a Karácsonyi János készítette biográfia adatait.

A második egységet alkotó visszaemlékezés rövidebb, nagy valószínűséggel az új egyházmegyében készült. Az önéletrajzi utalás szerint hatvanegynéhány évesen folytatja, s a jegyzést 1046. augusztus 15-e előtt szakítja meg. A nyolcvanhét egységnyi szöveg (151–237. p.) jóval kevesebb jelenre utalást rejt magába (182. p., 204. p., 232–233. p.), viszont a közelebbi múltat tárgyalja. A főhős figurája e részben jóval öntörvényűbb, legfeljebb a Gellért-legendák tényanyaga határoz meg keretet. Külön kitérnék a bevezetés és a befejezés „időjátékára”. A püspöki szöveg mindkét részében olvashatunk a végre vonatkozó utalást: az általunk feltételezett első részben a mártírhálál lehetséges módja jelenik meg Gellért *álmában* (Ossero-szigeti epizód, 60–61. p.; a mártírhálál körülményeinek tekinthető lázadásról pedig az Imre halálhíréét követő böjti *látomásból* értesülhetünk (210–211. p.).

Mint említettem, a regény tényanyaga a Karácsonyi-monográfián és a legendákon alapul, ezért az olvasói várakozásoknak megfelelt. Külön megkönnyítette az elfogadást és az azonosulást, hogy Szentmihályi Szabó Péter ciklusba ágyazta bele a művét – s a ciklus szerveződéséről bőségesen informálta az olvasókat –, valamint politikai áthallásokat is elhelyezett a művében (erre az általa ismert eredeti Gellért-szövegek is lehetőséget adtak).

Az 1978–81 között írt műalkotás „olvasottsági fokáról” nem rendelkezünk adatokkal, de tudjuk, hogy már 1983-ban készült újabb utánnyomás, sőt a társművekkel együttesen újra kiadták. Mi lehet a hatás titka? – e kérdés megválaszolásában már csupán a részletesebb elemzés segíthetne.

GYÖRCY ATTILA: *Püspök a hegyen. Szent Gellért*

1991-ben a Szent Gellért Kiadó bocsátotta szárnyra az újabb szépirodalmi alkotást. A novella a szerző *Jöjj, kövess engem* című népszerűsítő szentgyűjteményének egyik darabja (27–31. p.). A mű értelmezésekor eltekintünk a Gellértet is szerepeltető Szent Imre-történettől: Magyar ifjak védőszentje Szent Imre (uo. 50–54. p.)

A mű írója pap, ez a tény jelentősen befolyásolja a Szent Gellért-kép alakulását. Elsőként le kell szögezni, hogy a rövid terjedelmű alkotás népszerűsítő céllal íródott, s lényegét tekintve alig tér el a legendától, valamint A szentek élete (szerk. Diós István, itt: Vida Tivadar: *Szent Gellért* 814–816. p.) című gyűjteményben közölt életrajztól.

Az ifjúságra, közelebbről az általános iskolás korúakra tekintő alkotás sajátos tagolódású: a bevezető bekezdésben a „népszerűsítés” érdekében megismerlése a Gellért-hegyet (E/3-mal indul). Ezután a hegy E/1-ben szólal meg, s emlékezik arra: mi történt 1046-ban. Majd E/3-as váltás következik: a pogány lázadó magyarok párbeszédéből megismerkedünk a készülő végkifejlet előtörténetével, illetve a fontosabb szereplőkkel. A váltás ismét a hegy monológja (E/1). A következő egységnek az újabb megjelenítést tekintem: a kocsit kísérő Szolnok ispán arra kéri Gellértet, hogy forduljon vissza. Újra az E/1-es emlékezés következik: a hegy emlékezik a véres eseményekre: részletezve mondja fel a legenda szavait. Ezután következik a történet magyarázata, az oktató értelmezés immár „szerzői” E/1-ben. Maga a tagolás nagyobb terjedelmű művet sejtet, pedig az egész összesen három nyomtatott oldal, mert a terjedelemből egy oldal az illusztráció, egy pedig üres.

ÁRPÁS KÁROLY: *Szent Gellért-szilánkok*

Szentmihályi Szabó Péter regényéhez hasonló elrendezést követ Árpás Károly miniregénye. Az eredetileg az Agapé Kiadó *Példaképed védőszentek* sorozatába készült mű végső megfogalmazása a Szeged folyóirat 1996/9. számában jelent meg. (Első változata Szent Gellért címmel folytatásokban a Felső-Bácska 1995. 10. 25.; 11. 08.; 11. 22.; 12. 06.; 12. 20.; 1996. 01. 03-i számaiban.)

A szerkezeti tagolás könnyen áttekinthető. Egyrészt választott dátumokhoz kötődik: 985 – 990 – 1015 – 1024 – 1046 – 1046 és utána. Mindegyik egy élet-döntés bemutatása, s ezeket az egységeket a fejezet-címek is értelmezik: Giorgio – Gerhardo – Gerardus – Geralt – Pásztor és atya – Gellért. Elgondolkodtató, hogy a döntések többsége passzívításra, elfogadásra készíti Gellértet. Vajon a bencés rend szabályaihoz is kapcsolódna ezzel?

A műben jóval nagyobb szerepet tulajdoníthatunk a beszédmódnak, illetve azok változásának. A fejezetek ugyanis minden esetben két kisebb, nem arányos részből állnak, amelyekben az elbeszélők megoszlása a következő: E/3 – E/3; E/3 – E/3; E/3 – E/1 (Walter megjelenése); E/1 (Gellért megjelenése) – E/1 (ez is Walter); E/3 – E/3; E/3 – E/1 (ismét Walter szól). Amint láttuk, a történetben meghatározóvá vált az elbeszélő szerepe, viszont a hagyományos lineáris időkezeléstől Árpás sem tudott elszakadni. A mindentudó elbeszélő szerepeltetésének egyik feltételezett oka a sorozatterv lehetséges olvasóira való odafigyelés lehetett, a másik pedig a terjedelmi korlátokkal magyarázható: a legendákban és a Karácsonyi-biográfiában rögzített gazdag életet másként nem is lehetne érzékeltetni.

Árpás elbeszélésében a legenda Gellértje némiképpen halványabb, inkább történeti jellegű, s mint ilyen közelebb állhat az olvasóhoz. Az időmetszetek okolása is elfogadható, ám a mű értékelésénél nem tekinthetünk el a szerző másik művétől, s ennek ismeretében a tárgyalt mű elhalványul.

ÁRPÁS KÁROLY: A kereszt jelével. Regény Szent Gellért haláláról

Az Agapé Kiadó a 950. évforduló ünnepére időzítette a mű megjelenését (Szeged, 1996.); a dolgozat további részében az Árpás-regény kompozíciójával fogok részletesebben foglalkozni.

Az első rendeződés itt is a beszédmódhoz kapcsolódik: az E/1-ben szóló püspök szövegét nyomdai módon is megkülönböztették az öt éjszaka történetétől.

„Az öt éjszaka ... azokat a személyeket jeleníti meg, akiknek valamilyen közük van vagy lesz a szörnyű és fölemelő véghöz” (Fülszöveg). Az

öt egymás utáni éjszaka közül csak egynek személye nincs megnevezve, a II. rész *Szembe a sötétséggel* címet viselő szöveg szereplője. Az újság-, folyóirat- és kötetközlésekből azonban kiderül: itt a szerző az a személy, akinek a halálhoz köze van és lesz. A többi részben a történelem és a legendák szereplőivel találkozunk: Péter királlyal (I.), Henrik császárral (III.), Vatóval (IV.) és a két herceggel, Leventével és Andrással (V.).

Árpás bonyolítja az egyébként lineáris rendeződésű elbeszélés betéteket azzal is, hogy dőlt betűs szedéssel kívánja rávezetni az olvasót: ezzel az eszközzel érzékelteti a sztori-főszereplő gondolatait is (ezzel már a Hajtóvadászat című regényében is próbálkozott): az elsőben Péterével, a negyedikben Vatóéval. A harmadikból és az ötödikből viszont ez a megoldás hiányzik.

A regény többi részében Gellért szólal meg, E/1-ben. A száztizenöt római számmal jelölt egység valójában csak 80 egységet takar; a mű a marosvári-csanádi püspök utolsó nyolcvan órájába enged betekintést. A későbbi mártír szövege részben kitalált részletekből, részben az eredeti Gellért-szövegek kontaminációjából, részben pedig az Esterházy Péter *Bevezetése* óta elfogadott applikációval jött létre – meglehetősen kiküszöbölve a hézagokat és az eltéréseket.

A főszöveg elrendezésének első szempontja a linearitás lehetett: az idő halad, 1046. augusztus 25-e estéjétől augusztus 29-e délután három óráig. Viszont ugyanakkor az utazó püspök emlékezik is, mérlegel vagy a jövőre gondol – máskor pedig pillanatnyi benyomásait osztja meg velünk: ezekkel az elemekkel jócskán eltávolodik a legenda által megrajzolt képtől.

A rendeződés második rétege a bencés Regulához kapcsolódik.

Olyannyira, hogy a napokra rendelt olvasmányrészek szerepelnek a szövegben, sőt a könyv részeinek alcímeit is az olvasmányokból kiemelt latin idézetek adják! A Regula olvasója ezen kívül is fölfedezhet idézeteket, igaz ezek többségét a szerző is jelzi. A Regula beépítése a szerzetesi-középkori időszemlélet imitációját is segíti, ezzel is tágítva a többletjelentés határait.

Ide rendelődnek az előbb már említett csökkenő, római számokkal jelölt órák is. Mert nem csupán arról van szó, hogy a szerző figyelem-

be veszi a szerzetesrendi időbeosztást, hanem segít is ezzel a történet elhelyezni egy másik időben. Ezt a „másik” időt a kronológiai datálás is érzékelteti: a tartalomjegyzékben, a részek első lapján és az előfejben egyaránt. Mintha az lenne a valóságos idő, s nem az írás vagy az olvasás ideje!

Újabb, immár másféle rendet mutat a visszatérő motívumok rendszere. A fölismerést megkönnyíti, ha a római számokat „átnevezzük”: 115=1, 114=2,...2=79, 1=80. *Hatszor* tér vissza a *Mária-téma*, hol mint vízió, látomás, hol mint emlék (1, 6, 17, 30, 38, 49). *Ötször* jelentkezik hangsúlyosan *az isteni igazság keresésének vágya* (7, 31, 40, 50, 59). *Háromszor* tér vissza a *hatalmaskodó megrovása* – bár alanya változik: hol Péterről, hol Abáról van szó (3, 51, 75). Kétszer, még fölismerhetően térnek vissza a következő motívumok: az utazás kocsival – karaván (8-62), a könyvírás (9-61), a tanulás (18-60), a segítségnyújtás (32-63), a tanítás (33-64), az alázat (36-70), a magány (39-65), a részvét (41-72), a szeretet (42-73), az egyházférfiúi felelősség (45-76), az államférfiúi felelősség (46-77), a vértanúság víziója (47-78) és a kocsi feldőlése (48-80). Az ismétlődésnek ez a rendszerszerűsége az időképzet manipulálását célozza; föl tudja-e kelteni az olvasóban a véletlenség és a szűkszerűség illúzióját?

A fenti rendet egészítik ki a Fibonacci-számsor szerint szerveződő emlékképek: negyven óraegység kapcsolódik a szorosan vett úthoz, ezek között hozhatnak létre kapcsolatot a nevezetes számok. Lássuk ezeket: 1=(2) a névcsere; 2=(4) a Rasina-dialógus; 3=(5) Imre tanítása; 5=(11) István halála; 8=(14) Péter első uralkodásának kritikája – a pogánylázadás megjósolása; 13=(21) a csanádi hívek történetei; 21=(29) a Vazul fiak behívása és 34=(66) a gyermekkori felajánlásra való emlékezés. Kérdés: ez a sokféle föltételezett és létező szövegszövés fölkelte-e az olvasókban az igazi idő képzetét, vagy az olvashatóság rovására megy?

Összegzés gyanánt

A kompozicionális vizsgálat semleges értékelést biztosít. Kitekintésként jelzem a történelem és legendakép közötti viszony problematiká-

ját. A tárgyalt művekben a szerkezet és a szerkesztés tulajdonképpen „mankónak”, „támasznak” tekinthető. Véleményem szerint a kompozíció szándéka és jelentősége az alábbi kérdésekhez kapcsolható.

A *hitelesség* elsősorban a hívő olvasók szempontjából követelmény. Mindegyik szerző a legendára támaszkodott elsősorban – s a szakirodalomban is Karácsonyi János értelmezése dominál. Ám az időben későbbi munkák már jobban kapcsolódnak a legfrissebb történelmi kutatásokhoz, sőt szövegközlésekhez. Ebből következően plasztikusabb, életközeli képzet festenek Szent Gellértről. A nagy problémát itt a feltárt források, az új feldolgozások és a teológia, dogmatika, egyháztörténet szemléletének egyeztetése okozza. Bár nem vagyok e tekintetben szakértő, úgy vélem, a szerzők megoldották ezt a feladatot.

A következő probléma a *művészi igényesség*, a művészi megoldás megítélése. Minden későbbi vita elkerülése érdekében leszögezem: a művek „megoldásai” – kapcsolódjanak a szövegtan, a stilisztika, a poétika és az esztétika bármelyik területéhez – elsősorban a potenciális olvasót kívánták, akarják szolgálni. Pragmatizmusuk kárhoztatható egyedül, de a gyakorlati alkalmazás minden esetben megfelel a célnak. Külön fölhívnam itt a figyelmet az időkezelésre és a kompozicionális ötletekre.

A harmadik ütközési pont *Gellért alakja*. Ennek a kérdésnek a taglalását – bármennyire is izgalmas a legendák szentje, a szerzők elképzelése, egyénisége közötti kapcsolat – részben az idő rövidsége, részben pedig a rendelkezésre álló ismeretek bizonytalansága miatt nem vállalom. Az elemzés elmaradása ellenére is úgy vélem, hogy az említett alkotások közelünkbe hozzák azt a nagy formátumú személyiséget, aki 950 évvel ezelőtt értünk is vállalta a mártíromságot.

BARICZ ÁRPÁD

Szent Gellért püspök teológiai nézetei a jövődölésekről és a jósokról

Az embert foglalkoztató végső kérdések, bármely kultúráról vagy történelmi korszakról legyen szó, állandóak. Ennek az állandó kérdésfeltevésnek köszönhetően alakult ki a világról való gondolkodás szeretete; a Filozófia; illetve ezt megelőzően egy spirituális válasz is végigkíséri a kultúrák egészét, s ez nem más, mint a Vallás.

A nagy végső kérdések közül igen fontos helyet foglal el a Jövő kifürkészésének lázas igyekezete. Mivel az idő, amit az ember korszakokra oszt, mind a mai napig nagy és megválaszolhatatlan filozófiai gond, ezért nem véletlen, hogy igazi, az egyén számára megnyugtató értelmezését csak a vallásban kaphatta meg. Ezért már nagyon hamar a vallások központi, spirituális közegének szerves részét képezte.

A vallások hivatalos képviselői, olyan misztikus hatalommal voltak felruházva, – saját hitük tételei szerint – amelynek segítségével az idő felett diadalmaskodhattak. Ez a hatalom a jövőbelátás képességét, a jóslást, a jövődölést jelentette. Gondoljunk csak Kasszandrára, Pythiára, Ézsaiásra, vagy az ősmagyar hit megtestesítőire, a táltosokra, látókra.

A Római Egyház már teológiai rendszerében igen kifinomult különbséget tett a jövődölések, jóslások spirituális értékei között. Szent Gellért, mint ennek az egyháznak legnagyobb lelki hatalommal rendelkező képviselője püspöként az apostoloktól eredeztetheti hatalmát, s mint apostolutód a keresztény hit letéteményese. Törvényes hatalommal megerősítve igen jelentős teológiai munkát írt. Ezen mű segítségével érdekes megállapításokat tehetünk a jövődölés XI. századi hivatalos egyházi értelmezéséről, és Gellért személyes véleményéről¹.

¹ Gellértnek a Marosi Egyház Püspökének elmélkedése a három fiú himnuszáról a tudós Isingrtmushoz. (fordította: Karácsony Béla–Szegfű László) [a továbbiakban DI]

Ezen rövid előadásban nem foglalkoznék Gellért jövőndöléseivel, amelyek mint életrajzi tények legendáiban megjelentek és feljegyeztettek², hanem azokról a következtetésekről szeretnék beszélni, amelyet teológiai munkájában a jövőndölésekről és az ehhez kapcsolódó megnyilvánulási formákról írt. Sajnos idő hiányában, csak egy felszínes vázlatot tudok bemutatni, ami szinte címszavakban érinti a témát, de egyben az elmélyült kutatás lehetőségét is felcsillanthatja bárki számára.

A jövőbelátás képességét vizsgálva arra a következtetésre juthatunk, hogy egy bonyolult, többértelmű és minőségű lelki megnyilvánulási formával állunk szembe. A jövőndölés a jövőben szabadon bekövetkező események előre jelzése és közlése. A katolikus tanítás szerint felülmúlja az ember természetes képességeit, ezért csak Istenre vezethető vissza. Az apologetikában a csodához hasonlóan a kinyilatkoztatás elengedhetetlen feltétele, azaz Isten ezen képességet nem öncélúan adja, hanem azért, hogy általa valamely tanítását igazolja.³ Gellért ezen teológiai alapot elfogadva, egy finoman cizellált, egyéni gondolatmenetet teremtett meg. Állásfoglalása természetesen nem tételszerűen ismerhető meg teológiai munkájából, hanem a mű különböző helyeinek összevetésekor tárul elénk.

A témával foglalkozó fogalmi tagoltságot csak címszavakban mutatom be, s majd viszonylagos részletességgel térnék ki rájuk, megismertetve ezzel a püspök gondolatmenetének fő fundamentumait.

Gellért nem tesz különbséget a *jóslás* és a *jövőndölés* között, többször tesz említést a jóslások és jövőndölések egyik elengedhetetlen szellemi és spirituális előfeltételéről, a *látomásokról*. Beszél az *önkívületről*, és mindazokról, akiknek ilyen természetfölötti képesség adatott, tehát a *jósokról* és *látókról*.

² Érszegi Géza (szerk.): *Árpád-kori legendák és intelmek*. Bp., 1987, Szépirodalmi, 209–215. p.

³ Gecse Gusztáv (szerk.): *Vallástörténeti Kislexikon*. Bp., 1983. Kossuth, 137. p.

A jóslás, jövendölés

A főpap legtöbbször a jövendölés szót használja (*oraculum*) és csak Krisztus megtestesülésének tényét, körülményeit, részleteit megjósoló próféciákról beszél.⁴ Több mint bizonyos, hogy a jövendölés, a prófécia és a jóslás ezen teológiai felfogásban csak Krisztusra irányulhat, még szűkebben értelmezve: Krisztus eljövetelére, megtestesülésére vonatkozhat. Az üdvösségre nem vezető, de előrelátó, az elkövetkezendő hétköznapiakat fürkésző jóslatokról nem találtam érdemleges megjegyzést, ami talán egy teológiai elmélkedésben érthető is.

A látomásokról és az önkívületről

A szakrális jövendőmondók, – mivel közvetlenül Istentől kapják az „információkat” sugallat formájában, ami mégis valamilyen fizikális információátadást-átvételt tesz szükségessé – olyan állapotba kerülnek, elragadtatnak, mely során különös dolgokat látnak álomszerű megjelenésben. Ezeket a különös lelki révületeket nevezhetjük látomásoknak.

Szent Gellért a látomásokban megjelenő szimbólumokat mind-mind Jézus megtestesülésének előképeként, az Atya rejtett kódjaként értelmezi.⁵ Az ószövetségi látomásokat is előszeretettel vonatkoztatja Krisztusra, illetve Krisztus Egyházára. Ilyen például az ószövetségi Zakariás látomásának magyarázata.⁶ Érdekes az ó- és újszövetségi látomások szentírási helyeinek összekötése. Dániel lepecsételt tekercse (Dán. 7-12.) és János Apokalipszisének hét pecsétje. Ezen párhuzamok mind

⁴ Dl.: a., 350–351. p.

b., 452–453. p.

c., 464–465. p. (a jelzetek Karácsonyi Béla és Szegfű László kéziratának megtalálási helyeit jelentik)

⁵ Dl.: a.: 410–411. p.

b.: 422–423. p.

⁶ Dl.: 652–653. p.

az Egyház Krisztus megtestesülése általi megdicsőülésének bizonyítékát szolgálja.⁷

Jósok és látók

Nagyon érdekes és talán teológiailag a legfontosabb megállapítását a jósok, a látnokok személyére vonatkoztatva teszi meg. Az Atyaisten által szentséggel felruházottaknak, a kiválasztottaknak, az igazaknak megadatott – a Szentlélek fénye segítségével – a látás képessége. Ők a kiválasztottak, akik „ismerik Isten igéjének misztériumát...”⁸ A többségnek éppen „éleslátásának” hiánya miatt, csak a példabeszédek formájában adatik meg az igazság. Gellért ezek szerint megkülönböztet „színről színre” látókat és tükörből homályosan látókat.

A fenti elgondolás alapján isteni kiválasztottság kell, hogy Isten akaratát jövendölés formájában bárki a közösség tudtára hozza. Azonban felmerül egy kérdés, hogy Isten csak saját híveit használja fel hittitkainak kinyilvánítására?

Erre a kérdésre a püspök válasza igen szembetűnő: „De miképp Kajafás sem magától mondott, amit mondott..., hanem Isten erejéből, akárcsak a többiek, akik a másik oldalon lettek jóssá.”⁹ Ez nem jelent mást, minthogy a gellérti teológiai felfogás szerint Isten bárkit felhasználhat az üdvösségre vezető úton. Ami azért figyelemreméltó, mert az ősmagyar hitvilág táltosai, akik a szellemősökkal révületbe eséskor a kapcsolatot tartották, sok egyéb feladatuk mellett a jövő dolgait is fűrkészték. A XI. század első felében valóságos ellenfél lehetett egy nagy tiszteletnek örvendő táltos, aki a másik oldalon állt. Ezért figyelemreméltó, amit a püspök a másik oldalon álló jósokról írt.

⁷ DL.: 578–579. p.

⁸ DL.: 148–149. p.

⁹ Uo.

A „praktikus” Gellért

Eddig Gellért teológiai gondolataiban böngéztünk, de nagyon rokon-szenves a lelkiatya Gellért is. Ez azért is fontos, mert képet kaphatunk a mindennapi lelkipásztori gyakorlatáról, lelkivezetésének érdekességeiről.

A püspök beszél egy bizonyos Egyháztanítói Bölcsességről. Kifejti, hogy az az igazán jó pap, aki megszerezve a teológiai tudását, ismervén a Szentírás és az Egyház történetét és ezen tudását szintetizálja, akkor nem közvetlenül Istentől, hanem ezen szintetizált egyháztanítói bölcsességből tud praktikus jóvendölést mondani azoknak, akiknek a lelki vezetését irányítja. Tehát a bűnös, ha továbbra is megátalkodik bűnében, akkor az örök kárhozatra jut, ha valaki érényes életet él, a lelkiatya egyháztanítói bölcsességénél fogva megjövendölheti az örök boldogságát.

A fentebb vázolt gondolatok alapján azt mondhatjuk, hogy Szent Gellért teológiai megnyilvánulásai a jóslásokról, jóvendölésekről bizonyítja, hogy nemcsak korának egyik jó teológusával állunk szembe, aki egészen elsajátította az Isteni Tudomány teljességét, de a korszak kiemelkedő hittudósát is tisztelhetjük benne, aki az egyházi spirituális hagyományt fundamentumként tekintve próbált saját és új gondolatokat megfogalmazni.

Köszönetnyilvánítás

Munkám elkészítésekor a legnagyobb segítséget *Karácsonyi Béla* és *Szegfű László* tanár uraktól kaptam, akik lefordították a *Gellértnek a Marosi Egyház püspökének elmélkedése a három fiú himnuszáról tudós Isingrimushoz* című teológiai munkát. Külön köszönöm, hogy bepillantattam azokba a jegyzetekbe, amelyek megkönnyítették ennek a monumentális munkának az átböngészését.

ZENTAI ZSOLT

Szent Gellért a jó lelkipásztor ismérveiről

Mondanivalómat Jézus szavaival kezdem:

*„Én vagyok a jó pásztor, ismerem enyéimet, és enyéim is ismernek engem,
és én ismerem az Atyát. Életemet adom a juhaimért...”* (Jn. 10, 14–17)

...írja az Újszövetség Jézusról, a jó pásztorról, aki egyházat alapított itt a Földön. Ő volt a Pásztor, ami nem jelentette azt, hogy utána nem voltak juhaikat terelő emberek, az apostolok, majd később a püspökök, papok, mind-mind ezt a tisztséget töltik be. De olyan pásztor, mint Jézus, az Isten fia, csak egy volt. Az Egyház történetében tudunk jó és kevésbé jó szolgálókról. A X. század alkonyán született egy gyermek, aki később ugyancsak pásztor lett, méghozzá jó pásztor, olyannyira, hogy halála után a szentek közé sorolták. 1015 körül érkezett hazánkba Gellért, aki egy új időszámítást jelentett mind maga, mind a frissen alakult magyar állam számára.

A király is bizalmasává fogadta, elég ha csak arra gondolunk, hogy Imre fiát az ő nevelésére bízta, aki olyan utasításokat kapott tőle, melyek méltán maradandó értékűek, mind az állam, mind a keresztény szemlélet számára. (Az Intelmekben olvasható például a *vendégekkel* [idegenekkel] kapcsolatos utalás, amelyben a jámbor egyházi önmagára is célozhatott; vagy gondolata „gyenge és törékeny egynyelvű és egyerkölcsű országról”¹.) Ez a tanácsa az államnak. Ha megnézzük, a keresztény tanoknak is megfelel az idegenek védelme, amely az egyetemes keresztény gondolatban gyökerezik.

Egyházi személyként legfontosabbnak az egyház széleskörű kiépítését tartotta, ezért éjt nappallá téve fáradozott. A Csanádi egyházmegye első püspökeként, az összes alapítással járó nehézség rá hárult. Ki kellett alakítania a papi hierarchiát. Ahhoz, hogy ez megvalósulhasson, szükség volt papokra is. A jelentkezők közül maga Gellért választotta ki a megfelelőket. A jelentkező fiataloknak, hogy majdan *papok* lehessen-

¹ *Új Ember*, 1996. augusztus

nek, iskolára is szükségük volt. Gellért iskolát alapított e célból. Később azonban a fiatalokból újoncok, majd papok lettek, akiknek szükségük volt templomra, ahol lelkipásztori feladataikat el tudják látni. Gellért ennek is eleget tett, templomhelyeket szentelt, ahol idővel templomok épültek fel.

De a jó lelkipásztor ismérvei nem merülnek ki az intézményi gazdagításban, ennél sokkal nemesebb cél vezette Gellértet, ez pedig a szellemi épülés a keresztények számára. Erről tanúskodnak a róla készült feljegyzések, melyek szerint: Gellért korának jeles tudósa és írója volt.

Gondolatai igen szerteágazóak, sokoldalúak. Példa erre a csillagászati jártassága. Asztrológiai tudását felhasználja, hogy leírja a jó egyházfiak Istennek tetsző szolgálatát a csillagok segítségével: „Az *Orion* olyan..., mint aki a szent tanokban járatos, és az lázadókkal szemben Isten igéjével van felfegyverkezve” – ez tehát a teológus. „A *Szírusz*, amelyet kutyacsillagnak neveznek... azt az embert jelképezi az egyházban, aki élőszóval töri meg az eretnekek veszett dühét és a hét testamentum felhasználásával oly heves szent ugatást bocsát ki száján, hogy attól a köröskörül leselkedő farkasok elhagyják a jámbor káromokat, és az erdők belsejébe menekülnek.” – hitszónok. „Az *üstökös csillag*... a harcost jelképezi az egyházban, aki az igazságért senki emberfiától nem fél, hanem szüntelenül ontva Isten tüzes igéit, teljes gyötrelmet és kárhozatot jövendől Isten ellenségeire...” „A *Vesperus* csillag, amely felkeltekor Hajnalcsillag, nyugtával pedig Esthajnalcsillag, minden olyan embert jelképezhet, akire rá van bízva a Megváltó népe, aki Isten szolgálatára felserkenve fénylő példát mutat.”²

Az Esthajnalcsillagról számtalan asszociáció jut eszünkbe. Gellértet is egy fény vezérelte (Jézus fényessége). De Gellért is egy nagy fényes csillag volt a korában, amely utat mutatott életével, cselekedeteivel. Célja az volt, hogy embertársaival megismertesse a katolikus vallást, hogy ezáltal üdvözülhessenek, hogy az örök életet magukénak tudhassák. „Ámbár megvallom, – írja Gellért – szerfelett félek attól, hogy a

² *Deliberatio* VI. könyv 86 v.

legbölcsebb Szentírás-magyarázó... előtt elmélkedjek, kiváltképp mivel nem vagyok az írói ékesszólás embere.”³

Igen szerény kijelentés önmagáról, annak ellenére, hogy a fiatal magyar egyház legjobban képzett tagja volt. De állítása nem álszerénység, ha mellé állítjuk életének példáit. Szavai eltörpülnek tettei mellett. Tettel élni valakinek a hitét nagyobb dolog, mint szavakkal. Gelért írta: „A hit nem keresi az ékesszólás dagályosságát, hanem a lélek erejét.”⁴

Bírálja is azokat a szónokokat, akik nem a hittitok erejének fürkészésén fáradoznak, hanem csak a szépszerűség, áradozás szépségét keresik. Mint jó pásztor, a hit térítését nem csak egyoldalúan látja.

„Nemcsak az »egyház mellett« lévőért, hanem az eltávozottakért is fáradozni kell, mégpedig az erények tanításával...”⁵

Érdekes egy gondolata, amelyet nem az apostolokról, egyházatyákról írt, és amely az evangélium melletti kitartás nehézségeit tükrözi: „az egyházatyák, akiknek hatalmuk van a lelki gonoszság felett, akik az eretnekeket kiűzik Krisztus egyházából, elviselnek minden balsorsot, keresztre feszítést, börtönt, nem félnek semmiféle megtorlástól...”⁶

Érdeklődési köre szerteágazó, elmélkedett a hit és a tudás, a Szentírás és a pogány irodalom kérdései felett is. Ötvöződött benne a nagy emberek tulajdonsága: az értelmi alázatosság és a hit diadalába vetett tántoríthatatlan bizalom. Mélyen hitt Istenben, akinek életét szentelte, és akiért feláldozta magát. Temperamentumos déli révén hangot adott nemtetszéseinek, legyen az akár a klérus valamelyik tagja. „Ó gyalázat! A mi látóink nem kinn kiáltanak, hanem magukban morgolódnak, parancs és megkérdezés nélkül pisszenni sem mernek, nehogy megsértsék a királyi füleket. Azt mondják: Hogyan mondhatunk a királynak nemtetsző dolgokat? Haragra gyullad, dühre gerjed, és mi hallassuk szavainkat? Inkább színlelt kacajra fakadnak, semmint, hogy Isten hatalmas igéjét hirdessék. Ezt pedig azért cselekszik, hogy egy-

³ *Deliberatio* VI. könyv 131 v.

⁴ *Deliberatio* VI. könyv 131 v 329. p.

⁵ *Deliberatio* V. könyv 71 v 285.

⁶ *Deliberatio* IV. könyv 44 v.

részt rokonaikat ne függesszék fel a rájuk ruházott hivatalokból, másrészt őket magukat ne fosszák meg főpapi palástjuktól.”⁷

Az igazságnak, valahányszor tőle függött, érvényt szerzett. A gonoszással szemben szigorú, sőt kérlelhetetlen volt. Nyíltsága szóki-mondásának bátorsága Az Isten szeretetében gyökerezett. „Az Úr az én örökségem és kelyhem része.” (A kehely a Bibliában a sorsot jelképezi.) Azaz: „Ő szenvedett érettem, én is szenvedni fogok érte, hogy ugyanazon az úton, amelyen előttem haladt, én is kövessem őt a mennybe.”⁸

Orseolo Péter második uralkodását kegyetlenkedés hatotta át, aminek egyenes következménye lett az 1046-os lázadás. Új uralkodót kívántak, ezért Oroszországból visszahívták Vászoly két fiát, Endrét és Leventét. Mihelyt a hercegek az ország területére léptek, a tömeg tántoríthatatlanul kérte, hogy engedjék a népet pogány hit szerint élni, és hogy az ez elé akadályt gördítő püspököket, papokat megölhessék, templomaikat lerombolhassák. A hercegek kénytelenek voltak engedni, egyébként a tömeg nem harcolt volna Péter ellen. A főpapok Fehérváron tartózkodtak, és abban egyeztek meg, hogy követséget küldenek a hercegekhez – akiket egyébként támogattak. A követség élén Gellért állt. Szeptember 24-én reggel misét mondott még, ahol – a legenda szerint – megjósolta vértanúságát. (Mit is írt János evangalista: „Én vagyok a jó pásztor. A jó pásztor életét adja juhaiért.” (Jn. 10, 11, 12)

Vatáék észrevéve a főpapokból álló követséget, előbb megdobálták kövekkel, majd nekiestek szekérének és földöntötték. Gellért kifordulva egyre *imádkozott* (!!!) *kínzóíért*. (Hangsúlyozom, imádkozott kínzóíért.) Midőn imádkozásában lelkileg fölemelkedve térdre ereszkedett, lándzsával mellbeszúrták és fejét a Dunapart egy szikladarabján összezúzták. A hegyet, melynek lábánál vértanúságot szenvedett, később Szent Gellért-hegynek nevezték el.

⁷ *Deliberatio* IV. könyv 15 v

⁸ *Deliberatio* V. könyv 65 v 261. p.

Életét úgy fejezte be, ahogy élt. Még ekkor is bántóiért imádkozott. Halkan, alázatosan, a tűrést feláldozva távozott a világból.

Végül a 23. zsoltárt idézve fejezem be előadásomat: „Az Úr az én pásztorom, nem szenvedek hiányt, zöldellő réteken legeltet. A nyugalom vizéhez terel és felüdíti lelkemet. Az igaz után vezérel, nevéhez híven. Ha sötét völgyben járok is, nem félek a bajtól, hisz te velem vagy. Botod, pásztorbotod biztonságot ad. Számomra asztalt terítettél, ellenségeimnek szeme láttára. Fejemet megkented olajjal, s a poharam színültig töltötted. Kegyelmed és jóságod vezet életemnek minden napján, s az Úr házában láthatom örök időken át.”⁹

⁹ Zsolt. 23.

ÁCS TIBOR

A keresztény erények Szent Gellért szerint

A középkor erkölcsi életét döntően befolyásolta, megalapozta a kereszténység, a hit. Nagy ellentétek figyelhetőek meg, a jó és a rossz, a hittisztaság és a fanatikus eretnekségek, az önmegtartóztatás és a féktelen élvezetvágy, az alázatos szegénység és a bírvágy, a keresztény szeretet és a brutális erőszak szembenállása. Mégis nagyon erkölcsös kor ez, melyben a keresztény élet a kezdeti, kis ókeresztény közösségek után egész tömegek sajátja lett. A Karolingok utáni idők zavart ököljoga, vad harcai, a X–XI. század rablólovagjainak garázdálkodása, a minél nagyobb földbirtok összeharácsolásáért folytatott magánháborúk között az egyház küzdött a béke helyreállításáért. Ebből a törekvésből született az Istenbéke Mozgalom, a *Treuga Dei*, az első kísérlet az általános világbékére. A X. század végére nyúlik vissza ez az intézmény. A Charroux-ban 989-ben és Narbonne-ban 990-ben tartott zsinatok kiközösítést mondanak a szegények javainak elrablóira. 1027-ben az elnei zsinaton meghatározták a béke idejét: szombat délelőttől hétfő reggelig minden hadakozás tilos volt. Végül a clermonti zsinat általánosan kötelezővé tette az egész kereszténységre, és idejét szerda estétől hétfő reggelig; ádvent első vasárnapjától vízkeresztig; hetvened vasárnaptól pünkösdig állapította meg. Megszegése büntetéssel járt.

A mozgalom elindulásáról Raul Glaber *Chronicájában* is olvashatunk: „Az egész ország népe, a legnagyobbak, a közepes állapotúak és a legkisebbek okiratot állítottak ki, melyben pontról pontra felsorolták, hogy mit nem szabad ezentúl tenniük, és azt is, hogy áhítatos ígéretükkel mit ajánlottak fel Istennek. Ezek közül a legfontosabb az volt, hogy a békét sértetlenül meg fogják őrizni, hogy mindkét rendhez tartozó férfiak bármiféle bünt követtek el azelőtt, ezentúl félelem nélkül és fegyvertelenül járhatnak: a rablót, vagy más vagyonának a pusztítóját a törvény szigorában sújtják, mert vagy vagyonát veszik el vagy testi büntetéssel fenítik. Azonban minden egyházi szent helynek oly nagy tiszteletet és hódolatot mutatva, hogyha valaki bármiféle büntől terhelve hozzájuk menekült, onnét sértetlenül távozhatsz, kivéve azt, aki az

említett békére vonatkozó megállapodást megszegte, ezt ugyanis még az oltárnál is elfogták és az előre megállapított módon bűnhődött.” A templom volt az a hely, ami a középkori embert kiemelte a hétköznapiaságból. Itt találta meg lelki nyugalját, szórakozása is a templom volt. A szentbeszédeket különösen szerették, akár egy-két órát is szívesen elhallgattak. Meghatározó volt az erkölcsi életben az irgalmasságok gyakorlása. Segítették a szegélyeket alamizsnával, ínség idején a kolostorok több rászorulókat tápláltak. Betegápoló, fogolykiváltó rendek is alakultak. De nemcsak szerzetesek, hanem egyes városok és magánemberek is alapítottak sok menedékházat. Az egyház tiltotta a kamatszédést, a céhek vigyáztak, hogy a mesterek ne jussanak tisztességtelen haszonhoz.

Jellemző az erős bűnbánat szelleme. A szerencsétlenségeket – elemi csapások, ragály, betörés – Isten ostorának tekintették, megérdemelt büntetésnek tartották, engesztelésül bűnbánatba merültek.

Fejlődött a bűnbánati fegyelem, Írországból és Angliából elterjedt a magánvezeclés, a fülgyónás a közös bűnmegvallás helyett. Az az elv lett a mérvadó, hogy nyilvános bűnért nyilvános vezeclés, titkos bűnért titkos vezeclés járt. Akik nem követtek el nyilvános bűnt évi egyszeri gyónásra voltak kötelezve. A vezeclés módjának átalakulása során a „confessio”, melyet a nagyböjt kezdetén végeztek el, és a nagycsütörtökön történő „reconciliatio” elválasztása a IX. század vége óta egyre inkább megszűnt, és a X. században a gyónás vagyis a bűnbevallás és a feloldozás egy aktusba került. A bűnbánó a gyónás után megkapta a feloldozást, és az elégtételt utána kellett elvégeznie. A nyilvános vezeclés is megmaradt, de csak a nagyon súlyos bűnt elkövetőknek.

Elterjedt dolog volt a penitenciás könyvek (*poenitentiales libri*) készítése. Ezekből több fajta, különböző rendelkezésű volt, és ez sok zavart okozott. Ilyen volt például Buchard wormszi püspök *Corrector sive medicus* című penitenciás könyve. Az egyházban a XI. században erősödött e könyvekkel szemben az ellenséges mozgalom, amelynek élén Damiani Szent Péter állt. Ez volt az utolsó nagy bűnbánati rendelkezés könyv. Ebben a könyvben súlyosságuk szerinti sorrendben találhatjuk meg a különböző vétségeket, melléjük írva, hogy milyen időtartamú

vezeklést kell kiszabnia a gyóntatást végző papnak. A legsúlyosabb bűn, amiért életre szóló vezeklést kellett kiróni, a vérfertőzés volt. A vérfertőzők a házasságkötéstől el lettek tiltva. Valószínűleg a rokonság hetedik fokáig volt tilos a szexuális kapcsolat, amelyet a korabeli egyház határként szabott rokonok közti házasságnál. Ugyanilyen súlyos és szintén életre szóló vezekléssel sújtott vétség volt a gyilkosság. Tizenöt év a penitencia a templom felgyújtásáért, tíz év különböző babonáságokért, például: A *Hiszkegy* és a *Miatyánk* mágikus igékkel való vegyítése füvek gyűjtése során. A házasságtörésért, a feleség eltaszításáért hét év járt, úgyszintén annak is, aki hitt a boszorkányokkal való együttrepülés tudományában bűn elkövetése céljából, a templomból való lopásért és a szülők bármilyen megsértéséért. Öt év vezeklés a büntetése a nem szándékos emberölésnek, három év a kultikus szertartások források, kövek és útkereszteződések mellett való elkövetőinek és azoknak, akik olyan babonában hisznek, amely a szomszéd jószágára ártó hatású, valamint az egyház javainak elsikkasztójának. Két év a megkezesztelés nélkül elhalt kisgyermek holttestének karóval való átdöféséért, hogy ne zavarja az élőket, és sírablásért. Az ereklék ellopása hét nagyböjt penitenciát vont magára. Három nagyböjt járt a nők közötti gyönyörökért, és a háborúban való öldöklésért. Negyven nap járt a házasságtörő nők boszorkányságaiért rájuk igényt nem tartó szeretőik számára, valamint bájitalok és amulettek készítőinek. Harminc nap a lerészegedőknek, a szegény és gyenge szomszédaikkal szemben hatalmaskodóknak. A templomban való csókolózásért húsz nap, ugyanúgy a nagyböjtöt megvetőknek és a vasárnap böjtölőknek, és a súlyok és mértékek tönkretevőinek. Tíz nap járt annak, aki hisz a farkasemberben, a kis jelentőségű és a nyomor által kikényszerített lopások elkövetőinek, a szentmise alatt pletykálkodóknak. Négy nap annak, aki nőkkel együtt fürdözött, vagy aki döglötten talált halat evett, illetve vasárnap dolgozott. Három nap annak, aki pénteken éhesen ételmet mert lopni.

Az egyszerű nép is áttért már a kereszténységre, de gyakori volt a pogány hagyományok visszaszivárgása. Ilyenek voltak például az ordáliák vagyis istenítéletek. A közismert víz és tűzpróba mellett elter-

jedt volt az úrvacsorapróba is, amikor úgy „tesztelték” a gyanúsítottat, hogy egy meghatározott nagyságú kenyeret nyellettek le vele egészben. Ha erre képtelen volt és fulladásos tüneteket produkált, akkor bűnösnek találtatott. Az egyház fellépett az istenítéletek tartása ellen, erről tanúskodik V. István pápa (885–891). Ludbertus mainzi érsekhez írt levele, amelyben megtiltja az istenítéletet: „A vallomásnak tüzes vassal vagy forró vízzel való kicsikarását a szent kánonok nem helyeslik. S ami a szent atyák írásaival nincs szentesítve, az babonás szokásból nem szabad igénybe venni. Az önkéntes bevallás vagy a tanú bizonyossága alapján feltárt bűnök megítélése ugyanis, szem előtt tartva istenfélelmét, a mi kormányzói hatalmunkra van bízva, de a titkos és nem ismert bűnököt annak az ítéletére kell hagyni, aki egyedül ismeri az emberek szívét.”

Európában a feudális zűrzavar, a saját egyházi rendszer, ahol a földesurak is viseltek hivatalokat, és a papot saját cselédjüknek tekintették, valamint a képzetlenség és a szegénység alacsonnyá tette a papság valláserkölcsi életének a nivóját. A legsúlyosabb bűnök voltak e korban cölibátus megszegése és a simónia. A XI. században a megyés papság Itáliában nagyrészt házaseletet élt, az alacsony származású paraszti papok pedig Európa-szerte. Chodegang metzi püspök így szabályozta papjainak életét regulájában:

„*I. fejezet.* Az alázatosságról: Illő, hogy minden keresztény ember és az egész nép gyakorolja az alázatosságot, nagyon gonosz, hitvány és kárhozatos dolog lenne, ha azok, akik Isten szolgálatára magasabb fokon szentelték magukat, elhagyják az alázatosságot, s kevésségre és ördögi kényuraságra adják fejüket. *II. fejezet.* A kanonokok rangsorában. A kanonokok tarták meg a rangsort, melybe a római egyház törvényes rendelkezésében fokozatok szerint be lettek osztva. A fiatalabbak tehát legyenek figyelemmel az idősebbek iránt, az idősebbek viszont szeressek a fiatalokat az úrban. S bárhol találkoznak a papok, a fiatalabb meghajolva kérjen áldást az idősebbtől, s ha egy fiatalabbat ültében talál egy idősebb, a fiatalabb keljen fel és adja át a helyét az idősebbnek. *III. fejezet.* A monostoron belül mindannyian egy helyen aludjanak. Mindegyikük külön-külön ágyon aludjék. A fiatalok ágyai közé idősebb-

bek ágyait kell beállítani, hogy ellenőrizzék, hogyan viselkednek a fiatalok Isten tetszése szerint. S magába a monostorba sem nő, sem civil férfi nem léphet be.”

Első vértanú püspökünk, Szent Gellért műveiben, így a *Deliberation*-ban is központi helyet foglal el az erény, az erkölcs kérdése. Két fő gondolata van, ami végigvonul az egész témakörön. Már az ókori filozófusoknál, például Platonnál is olvashatjuk, hogy a rossz – akár az erkölcsi, akár a fizikai – valami nem létező, a létnek a hiánya (*szterésisz*). Ugyanígy Szent Gellért is a bűnt úgy értelmezi, mint az erény, a jó hiányát, és nem mint önálló valóságot. A másik alapgondolat az, hogy az erény az mindig tevékenységből, aktív életből fakad, harcolni, tenni kell érte. Ennek a tevékeny Istenhez törekedésnek a csoportjába tartozik az igaz munkálkodás erénye, a buzgóság és mások buzdítása, a hit megvallása, zarándoklás, az alamizsnálkodás, aktív jóság, az érdemek keresése és mindezek megkoronázásaként, és minden munka alapjaként az imádságos élet.

A gyenge ember azonban önmagától semmire sem képes, elsodorná a világ színes forgataga. Csak aki befogadja Isten kegyelmeit, a Szentlélek ajándékait, az képes a bűnök elleni harcra. Szent Gellért így ír erről: „Aki Krisztustól nyeri el a lelket, az isteni tanítást nyeri el, a bölcsességet, az igazságot és más efféléket. Ezeket benne fogják megkapni. Azaz a bölcsességet, a megértést, a megfontoltságot, bátorságot, a tudást, a jámborságot.”

Az evangélium szerinti élethez mindenképpen szükségesek ezek az ajándékok, hiszen: „Valóban nagyon keveseknek adatik meg, hogy megértsék a sötét homályba burkolt igéket. És a gonoszok gonoszul fognak cselekedni, és egy gonosz sem fogja érteni. De a tanultak érteni fogják. Azok értik, akik az evangélium szerint gondolkodnak és élnek, az evangélium mesterét követik, nem mulandó tanítással, hanem az Istenség szájából kinyilatkoztatott bölcsességgel tanítják, hogy a mi királyunk és megváltónk, Krisztus az örök élet.” Ezzel a tudattal kell a jóért küzdeni az egész életen át tartó kísértések ellen, hiszen azok nem szűnnek meg a megtérés pillanatában, hanem elkísérnek halálunkig. „Aki pedig így hadakozik, nem a testtel harcol, hanem a Szentlélekkel,

mivel így cselekszik, ezért bízvást lerombolja a bűnök erődjét, és szétzúzza a testi cselekedetek falait, és a tisztátalan szellemnek törekvéseit Isten erejével eltiporja az isteni katonáskodás fegyvereivel. Ezek a fegyverek a szeretet és a gyengédség és Krisztus boldogító társasága.”

Tehát a jó, az erény az égből, Istentől származik. Ő az, aki megteremtett minket ebbe a világba, hogy Szentháromságának boldogságát megossza velünk. Szent Gellért szelek képében ábrázolja a világunkban jelenlevő lelki erényeket. „Az Atyaisten bölcsessége eljőve a világra megtanított az égi boldogságra. A Szentlélek hét ajándékával az emberi nemet megvilágosította. Benne rejlik ugyanis a bölcsesség és a tudás minden kincse és a tökéletes isteni teljesség. S Tőle nyert kegyelemből kegyelmet az a romlatlan és békességes világ, melyet mindig üdvözítő szelek vesznek körül. Ugyanis négy fő szél van, oldalukon két-két széllal. Az első a bölcsesség, amelyet a becsületes megfontolás és a józan, ésszerű gondolkodás övez. Második a bátorság, melyet a legnagyobb türelem és nyilvánvaló béketűrés sáncol körül. Harmadik a mértékletesség, melyet a bűnös szenvedélyek megzabolázása és egyetem világ megvetése fog közre. Negyedik az igazság, melyre a teljes igazság vizsgálata és a józan fizetség kötelezhet. Ezek a szelek azaz lelki erények fűjdogálják körül Krisztus szeplőtelen és ráncatlan egyházát. Ezeken kívül van már kettő, az Aura és az Altamus, azaz a szemlélődő és a tevékeny élet. „Jó példa erre a Lukács evangéliuma 10,38-ban található Mária és Márta esete. Mária jelképezi az Aurát vagyis a szemlélődő életet, amint az Úr lábánál ülve hallgatja annak szavait. Márta pedig az Altamusnak, a tevékeny életnek a jelképe, aki sürgött-forgott, végezte a háziasszonyi teendőket.

Szent Gellértet hite, Krisztus iránti szeretete sok önmegtartóztatásra, aszkézisre indította. Az önmegtartóztatáshoz tartozik a mértékletesség erénye, az ellenállás a kísértésnek, az engedelmesség vagyis a sajátmagunkról való lemondás és igentmondás a másakra, az önként vállalt szegénység, a világi dolgok megvetése, az alázat, a szüzesség és a jámborság. Az önmegtartóztatás a test legyőzése, az ész, a lélek irányítása az emberben. „Aki Krisztust kívánja követni, az iparkodik legyűrni a testet, amelyben nem a Szentlélek uralkodik. A hús vágyakozik a lélek

ellenére, a lélek a hús ellenére, hogy ne azt tegyétek amit akartok. A tökéletes megszentelés révén következik be, hogy minden testi vágy a Szentlélektől megvilágosulva, a jó szándék szolgálja legyen.”

És mi a jó? Ezt Gellért így fogalmazza meg: „Csak azt nevezhetjük jónak, ami a Paradicsomba juttat minket, illetve amit a derék ember cselekszik.” Az önmegtartóztatás, az erkölcsös élet nem öncélú dolog, hanem üzenet a többi embernek, hívás a hitre, példamutatás. Sok dolog van, ami ide sorolható, az élet minden területén, a munkában, a családban, hitben is helyt kell állni. Ilyen példamutató erények: a lelkiismeretesség, a segítőkészség, a hitben való szilárdság és tökéletesség, a türelem, a méltányosság, a bátorság, okosság, istenfélelem lelki tisztaság, kötelességtudás, igazságosság. Legfőképpen Krisztus követésében kell példát adni, az Ő útján járni, egyre közelebb jutni hozzá.

„Minél inkább az Isten szolgálatára szenteli magát valaki, annál inkább közelebb kerül Krisztushoz. Minden kamat nélkül adjunk kölcsönt, adjunk mindent kívánság szerint, azaz, hogy mindezt összefoglaljam: Kerüljük egyetem világ minden dolgát és kövessük mindenben Istent.” Krisztus azért jött a világra, hogy elvegye a bűneinkért a büntetést, hogy megbocsátást hirdessen. Az isteni irgalom elnyerése a mi saját irgalmasságunktól, megbocsátó-készségünktől függ. Isten irgalmaz nekünk, ha mi is megbocsátunk azoknak, akik minket megbántottak. Erről szól a Máté 18,23 a szívtelen szolgáról szóló példabeszédek. A király szolgáján megkönyörülve elengedi annak tízezer talentumos adósságát, de a szolga mégsem kegyelmez a neki száz dénárral tartozó szolgatársának. Még élesebben kitűnik mennyire kőszívű volt ez az ember, ha tudjuk, hogy itt nem egy kis és egy nagyobb öszszegről van szó, hanem a tízezer talentum körülbelül a száz dénárhoz, mint a magyar államadóság egy havi fizetéshez, vagyis egy kezelhetetlenül nagy összeg és egy, ha sok munkával is, de előteremthető összeg. Mi sem várhatjuk el, hogy Isten elengedje „tízezer talentumos” adósságainak, ha mi embertársainkon be akarunk hajtani minden egyes dénárt. Az erények sorában ezért nagyon fontos az irgalom, a kegyelmesség, a megtérők befogadása, a hitehagyók visszafogadása, a megbocsátás, ami a szeretethez vezet. A hit, a remény és a szeretet, ez a

három fő erény, és e közül a három közül a legfontosabb a szeretet – írja Szent Pál az 1Kor,13-ban. A szeretet magában foglalja a tiszteletet, a bizalmat, a testvériséget, a békességet és a jóakaratot. Irányulhat Isten felé, de a felebaráti szeretet nélkül ez nem lehetséges, hiszen Jézus főparancsa a szeretet parancsa. Csak az szeretheti igazán Istent, aki az embereket is szereti, csak így lehet szövetségben lenni Jézussal. Ezt tanítja nekünk Szent Gellért is, és üzeni a mai kor emberének is: „...ezen szövetség ellen cselekszik az, aki felhagy a tiszta szívből, jó lelkiismeretből és őszinte hitből fakadó szeretettel. Az isteni titok harsonája szerint ugyanis, aki megmarad a szeretetben, Istenben marad és Isten őbenne. Akiben tehát megvan a szeretet és aki megmarad benne, nem szabadhat el Krisztustól, se Krisztus őtőle.”

HÓBE JUDIT

Szent Gellért és a könyvészet

A korai, XI. századi magyar egyházi könyvkultúra megismerésében a monostori alapítólevelek, birtokjogot megszilárdító oklevelek, könyvlajstromok segíthetnek bennünket.¹ A XI. századi viszonyok jellemzéséhez felhasználható a pécsváradi monostor alapítólevele, a pannonhalmi és a bakonybéli apátság lajstroma, valamint a tihanyi apátság alapítólevelének hátlapján található feljegyzés.² Ezek közül a források közül csak a bakonybéli apátság könyvlajstromát emelném ki. Ez a könyvleltár azért érdekes, mert Szent Gellért püspökké avatása előtt, hét éven keresztül (1023–1030) a bakonybéli monostorban élt.³ A bakonybéli bencés apátság könyveinek 1086-ra datált eredeti összeírása nem maradt fenn, de az adatokat egy XII. század első feléből származó oklevél hiteles első felében olvashatjuk. Az összeírás három evangéliumos könyvet és 83, csak számmal megadott, nem részletezett kötetet sorol fel.⁴ E bakonybéli könyvek egyike-másika, még Szent Gellért ajándéka is lehetett.⁵ Az előbb említett okleveleket oklevéltani szempontból Szentpétery Imre vizsgálta, s az oklevelek egyikének másikának hitelességét megkérdőjelezte. Ez nem jelenti azt, hogy a könyvtörténeti adatok hitelességében is kételkednünk kellene. Hiszen egy formailag hamis oklevél is mutathat fel tartalmilag elfogadható részleteket, különösen olyanokat, melyek jogokat nem érintenek.

A magyar könyvkultúrával való ismerkedéskor a gyér számú közvetlen könyvtörténeti adaton kívül figyelembe vehetjük azokat az utalásokat is, amelyeket a XI. században Magyarországon keletkezett művek

¹ Mezey László: A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében. In Kovács Máté (szerk.): *Az államalapítástól 1849-ig*. Bp., 1963. 44. p.

² Csapodi Csaba–Tóth András–Vértesy Miklós: *Magyar könyvtártörténet*. Bp., 1987, 13–16. p.

³ Karácsonyi János: *Szent Gellért csanádi püspök és vértanú élete*. Bp., 1925, Szent-István Társulat, 161. p.

⁴ Csapodi–Tót–Vértesy: i. m. 15. p.

⁵ Erdélyi László (szerk.): *A Pannónhalmi Főapátság története*. I. köt. Bp., 1902, 356. p.

tartalmaznak. A szerzők által felhasznált források, amennyiben az idézetek nem emlékeztetőből felhozható közhelyek, már a XI. századi magyarság olvasottságának, könyvkultúrájának bővebb felméréséhez is segítséget nyújthatnak. Például a törvénykönyvek, István király Intelmek címen ismert ún. „király tükör”, a XI. századi történetírásunknak későbbi krónikaszerkesztésekbe bedolgozott maradványai.⁶

A könyvnyomtatás feltalálása előtt minden egyes könyvet egyéni munkával, kézzel kellett írni. Egy-egy nagyobb kódex leírásához egy vagy több másoló hosszú ideig tartó munkájára volt szükség. A kéziratos könyvek alapanyaga a pergamen pedig igen drága és ritka portéka volt.⁷ Egy-egy kódex valóságos kincsnek számított. Nagyobb könyvtárak csupán a legjelentősebb egyházi központokban – püspöki székhelyeken, egyes kolostorokban – lehettek. E könyvtárak állományát a szerzetásokhoz, az oktatáshoz használt, valamint a Regula által előírt könyvek alkották.⁸

A kérdés ezek után az, hogy volt-e Szent Gellértnek „magánkönyvtára”, és ha igen, akkor milyen lehetett ez a könyvtár. Ennek a kérdésnek a megoldásában Szent Gellért nagyobbik legendája nyújthat segítséget. Az életrajz azon elemeit emelném ki, amelyek Szent Gellért és a könyvek kapcsolatára utalnak.

Az első ilyen jellegű utalás Gellért tanuló éveire vonatkozik. A Szent György bencés monostor apátja, Vilmos Gellértet és egy rendtársát, Sirdianust Bolognába küldte tanulni, „... s itt a nyelvtan, a bölcsészet, a zene, és az egyházi jogszabályok tudományában, és minden szabad tudomány ágazataiban kiváló és jeles oktatást nyertek. A végén az ötödik évben tudományos könyveiket is magukkal hozva visszatértek.”⁹

⁶Mezey: i. m. 44–45. p.

⁷*Acta Bibliothecaria Tomus VIII. Fasciculus 1. Acta Universitatis Szegediensis De Attila József Nominatae.* Szeged, Hungaria, 1979, 3. p.

⁸Csapodi-Tóth-Vértesy: i. m. 10. p.

⁹Szent Gellért püspök nagy legendája. In *Árpád-kori legendák és intelmek.* Bp., 1983, 75–76. p. [a továbbiakban Szt. Gellért n. l.]

A legendából nem derül ki, hogy ezek a könyvek a kolostor könyvtárába kerültek, vagy pedig Gellért „magánkönyvtárát” alkották. De mindkét eset előfordulhatott. A legenda szerint Gellértet kolostora küldte tanulni, a tanulmányaihoz szükséges anyagiakat kolostora biztosította. Így fordulhatott elő az, hogy a Bolognából magukkal hozott könyveiket a kolostori könyvtár számára hozták. A legenda későbbi sorai viszont a másik állítás mellett szólnak. Gellért, lemondván tisztségéről, elindul a Szentföld felé. Zarándokútját az időjárás miatt kénytelen megszakítani Szent András-szigetén. Itt találkozott Rasina apáttal, akinek sikerült Gellértet rábeszélnie arra, hogy Magyarország felé vegye útját. A legenda így írja le az előkészületeket: „Hajóra ültek tehát együtt és Zarába értek, itt a szükséges élelmet beszerezték, könyveiket szamaraikra rakták”¹⁰ A fenti sorok azt bizonyítják, hogy Szent Gellértnek lehetett „magánkönyvtára”.

Most pedig azt a kérdést vizsgáljuk meg, hogy ezek a könyvek milyen jellegűek voltak. Ha a legendának azt az állítását komolyan vesszük, hogy Gellért „a nyelvtan, a bölcsészet, a zene és az egyházi jogszabályok tudomány ágazataiban” ismereteket szerzett és „tudományos könyveiket is magukkal vitték a Szent György-kolostorba, akkor Gellértnek és Sirdianusnak rengeteg könyvvel kellett volna visszatérnie a kolostorba. Valószínűsíthető, hogy azok a könyvek, amelyeket Bolognából magukkal hoztak a grammatika, a filozófia, a zene, a kánonjog és a szabad tudományok alapjait tartalmazó excerptum gyűjtemények lehettek.¹¹ Emellett szól a legenda azon sora, mely szerint „egy Krató nevű vezetőt vettek magukhoz”.¹² Ez a mondat a következőképpen bizonyítja állításunkat. A csoport eléggé népes lehetett, hiszen valószínűleg Rasina apát sem egyedül utazott Rómába követségbe, Gellértnek is voltak társai, mégis csak egy vezetőt fogadtak. Ami azt jelenti, hogy

¹⁰ Szt. Gellért n. l. 76–77. p.

¹¹ Acta Bibliothecaria Tomus VIII. 4. p.

¹² Szt. Gellért n. l. 77. p.

málhás öszvér- vagy számárállomány nem lehetett különösen népes. Ráadásul ezeknek az állatoknak, kb. 18-20 napos, nagyrészt lakatlan területeken át vezető útra élelmet és egyéb szükséges dolgokat is szállítaniuk kellett, ezért túl sok hely könyvek számára nem volt. Tehát Gellért nagy mennyiségű könyvet nem hozhatott magával Magyarországra.¹³

Gellért ezeket a könyveket használhatta fel *Deliberatio* című művének megírásakor, amely komoly teológiai munka, csupán emlékeztetőre hagyatkozva ilyen magas színvonalon nem írhatta volna meg segédanyag nélkül. Milyen segédanyagot használhatott? A *Deliberatio*-ban oly sok műre támaszkodik, olyan hatalmas könyvanyagra hivatkozik, hogy e roppant mennyiségű könyvet Szent Gellért nem vihette magával remete viskójába. Gellért használt segédanyagot, s ezek valószínűleg saját jegyzeteit tartalmazták, melyek sokirányú képzettségének megfelelően vegyes tartalmú excerptum-gyűjtemények lehettek.¹⁴ A legenda későbbi sorai is alátámasztják azt az elképzelést, hogy Gellért könyvei excerptum-gyűjtemények voltak. Gellért csanádi püspökként „mikor egyik helyről a másikra igyekezett, nem valami fogatot, hanem egyszerű kordét használt, s ezen ülve olvasgatta a könyveket, melyeket a Szentlélek sugallatára szerzett”.¹⁵ Feltételezhető, hogy az átolvasgatáson kívül javításokat is végzett. Ha Gellért stílárius változtatásokon kívül tartalmi módosításokat is végzett, akkor ezekhez könyvekre is szüksége volt. Utazásaira könyvtárnyi kódexet nem vihett magával, hanem csak saját excerptum-gyűjteményeit használhatta fel. Ezek a segédkönyvek, mivel utazásaira is magával vihette őket, kielégíthetik az ún. „volumen portabile”-nek vagy „liber portabilis”-nek nevezett könyvekkel szemben támasztott igényeket.¹⁶

Most pedig arról szólnék pár szót, hogy a magyarság hogyan ismerkedett meg a könyvvel, és hogyan alakulhatott ki a magyarországi

¹³ Acta Bibliothecaria Tomus VIII. 4–5. p.

¹⁴ Uo. 6–7. p

¹⁵ Szt. Gellért n. l.

¹⁶ Acta Bibliothecaria Tomus VIII. 6–7. p

könyvanyag. A honfoglaló magyarság már részben keresztény lakosságot talált Magyarországon, amelynek papjai biztosan használtak misekönyveket. Sőt kalandozásaik során is találkozhattak könyvekkel, sőt zsákmányolhattak is könyveket. A könyvek érkezésének második hulláma a X–XI. század fordulójára esik. Géza és főleg István idején érkező térítőpapok valószínűleg könyveket is hoztak magukkal. Szent Gellért állítása is a fentieket támasztja alá.¹⁷

A magyarországi könyvkészítésnek is gyorsan meg kellett indulnia, mert az egyházzervezés előrehaladtával egyre több könyvre lett szükség. A megnövekedett igények kielégítése külföldről már nem volt megoldható. A könyvekre az oktatáshoz is szükség volt, hiszen minél előbb ki kellett képezni a magyar anyanyelvű papságot. Ezért a megszervezett püspökségek központjában és a megalapított kolostorokban meg kellett kezdeni az iskoláztatást, melyhez könyvekre volt szükség. A másoláshoz csak másolati alappéldányokat lehetett kölcsönkérni vagy ajándékként megkapni. Nagy mennyiségű könyvre volt szükség a misézéshez is. A fent említett könyvek főleg a püspöki székhelyeken készülhettek. Könyvek minden bizonnyal Gellért püspöki székhelyén is készültek.¹⁸ Misézéshez szükséges könyveket maga Szent Gellért is készített. Egy homília-gyűjtemény, amelyben neki tulajdonított beszéd is van, megőrizte az esztendő jeles napjaira írott prédikációihoz bevezető mondatait is: „Tudja meg mindenki, aki e könyvben olvasgat: elkerülhetetlen szükség okából fogtam hozzá, hogy az egyházatyák nyomán az isteni teológia misztériumait megvizsgáljam és elmélkedjem felettük, majd írásba foglalva, Krisztus kegyelmével fussam át azokat. Ezenkívül a könyvek csaknem teljes hiányában engem ... szent és együgyű férfiak szólítottak fel, hogy az apostoli levelekben és az evangéliumban való épülés, és az új egyház előre haladásának okából írjak, hogy az ünnepnapokat ne töltsék az isteni ige nyeresége és fényeskedése nélkül.”¹⁹

¹⁷ Csapodi-Tóth-Vértsey 1987. 9–10. p.

¹⁸ Csapodi-Tóth-Vértsey 1987. 11–12. p.

¹⁹ Szeffü László: Gondolatok a Kárpát-medence IX–XI. századi kereszténységéről. In Jancsák Csaba–Kósa Kinga–Nagy Tamás–Nyulassy Ágnes (szerk.) *Honfoglalási emléknapok*. Belvedere Kiskönyvtár 9. Szeged, 1996, 43–44. p.

Szent Gellért a *Deliberation* kívül más könyveket is írt. Erre bizonyíték az előbb idézett néhány sor, és a legenda azon sora, mely szerint bakonybéli remetesége idején „könyveket szerkesztett, amelyet tulajdon kezével irogatott” vagy egy másik idézet: „szekéren ülve olvassgatta könyveit, melyeket a Szentlélek segítségével írt”. Szent Gellért *Deliberatio*jában más műveire is utal, írt magyarázatot Szent Pál zsidókhhoz írt levele első fejezetéhez, Szent János apostol első leveléhez, valamint írt egy dogmatikus tárgyú művet, mely a Szentháromságról szólt. A felsoroltakon kívül Karácsonyi János a *Deliberatio* egyik helyéből egy negyedik elveszett műre is következtet, de e mű létezését kétségbe vonják.²⁰

Felvetődik az a kérdés is, hogy nem Gellért írta e vagy nem volt-e neki is része a Szent István *Imre herceghez írott Intelmek* című mű elkészítésében. Az *Intelmeket* néhány szerző – Engel János, Poncelet Albert – nem tartja hitelesnek, Szent István korából származónak. Batthyány Ignác véleménye szerint a mű szerzője ugyan Szent István, de néhány stílári hasonlóság miatt kidolgozást Szent Gellértnek tulajdonítja. Mások szerint ezek a stílári hasonlóságok nem bizonyítják egyértelműen azt, hogy Gellértnek köze volt a mű megírásához. Másfelől, ha figyelembe vesszük azt, hogy Gellért Imre herceg nevelője volt, és hét évet töltött a királyi udvarban, Szent István bizalmasa és tanácsadója volt, egyáltalán nem lehetetlen az, hogy tevékenyen részt vett az *Intelmek* megírásában.²¹

Az utókorra *Deliberation* kívül más műve nem maradt, művei, és „magánkönyvtára” vértanú halála után püspöki székhelye könyvtárába kerültek.

²⁰ A Pannonhalmi Főapátság története. I. köt. 397. p.

²¹ Uo. 398-399. p.

BENCSEK ELVIRA

Szent Gellért példái a kézművesség köréből

Szent Gellért korának nagy teológusa volt. Művében, a *Deliberatióban* a Nabukodonozor által tűzpróba alá vetett fiúk himnuszát kezdi el elemezni, de csak néhány sorig jut el. A mű valójában teológiai fejtegetés biblikus idézetek sorozatával, melyben gyakran utal saját korára, a társadalomra, a gazdasági életre stb.

Részletesen a kézművesség köréből vett példáit szeretném bemutatni. Előljáróban néhány szót kell szólni az e munkákat végző szolgálonépekről.

A XI–XII. században a minden munkára kötelezhető szolgák mellett új társadalmi csoportot alkotnak azok, akik meghatározott szolgálatokkal voltak terhelve. Rendszerint egyazon faluban éltek, s olykor szolgálatuk a falu elnevezésében is tükröződött. A szolgálat mellett nekik kellett megtermelniük a fenntartásukhoz szükséges dolgokat. Elsősorban a királyi udvar számára dolgozó iparosok – főleg az ötvösök – szakadtak el az agrártevékenységtől.¹

Szent Gellért a bibliai Jób sorsára utalva ír az ötvösmunkáról. Miszerint Jóbót értelmetlenül érte a balsors, azért bűnhődött, hogy nemesebbé váljék „amiképpen az arany is értékesebbé lesz, minél tovább tisztítják a tűzben.”² A pénz, az ékszerek, a templom felszereléséhez szükséges edények, keresztek, gyertyatartók, füstölők készítésére Magyarországon is egyre több ötvösműhely alakult a királyi udvarok és a püspöki székhelyek mellett. Ötvösségünk a legmagasabb szintű keleti hagyományokat folytatta. Hamarosan azonban a keresztény ötvösművészet hatása figyelhető meg. Ez egyrészt szláv közvetítéssel jutott el hozzánk, másrészt valószínűleg Gizellával jöttek Regensburgból a legmagasabb udvari igényeket kielégítő mesterek.

István király törvénye és a kor gyakorlatának megfelelően templomi felszerelésről a kegyúr, misekönyvekről a püspök gondoskodott.

¹ Heckenast: *Fejedelmi szolgálonépek*. 69. p.

² Karácsonyi B.–Szegfű L.: *Deliberatio* 599. p.

Gellért írja, hogy a egyház nem elégszik meg kevés ékességgel, hanem szimbolikusan még a csillagokkal, mindenféle drágakövekkel, a Nappal és a Holddal is iparkodik felékesíteni magát, ezeket viselni szüntelenül.³ Szt. Gellért művében több példát is találhatunk a templomi felszerelésekről.

A gyertyatartó a Szentlélek jelképe – Gellért szerint – és „belőle ágak, bimbók, virágkelyhek és liliomok ágaznak ki”.⁴ Egy bibliai idézetben pedig így ír a kehelyről: „mindenki a maga osztályrészeként, mint valami kehelyből, el fogja nyerni méltó büntetését.”⁵

Szintén biblikus hatásra egy lámpaoszlopot említ, amely hét mandula alakú kehelyből állt és hét mécses volt a tetején.

István királlyal versengve vett részt a templomok felszerelésében Gizella királyné is. „A királyné keresztekéről, táblaképekről és ékességekről gondoskodott.” – írja a Krónika.⁶

A templombelső művészi kiképzéséről alig tudunk valamit, mivel a XI. században épült templomok nagy része elpusztult. Valószínűleg nemcsak faragott kövekkel, hanem freskókkal és kárpitokkal is díszítették.

Gellért ugyancsak egy bibliai idézetben írja, hogy a templom kárpítja két részre hasadt a tetejétől az aljáig, de feltételezhető, hogy e hasonlatnak valós korabeli párhuzama lehetett.

A templomi szertartáshoz tartozik az olaj, amit Gellért a Szentháromság keretének tart, de illatos olajat is említ, tehát valószínű, hogy nemcsak az allegóriákban szerepelt, és nemcsak a templomban használták az olajat. Visszatérve az ötvösökre, a templomi kegytárgyak mellett pénzeket, ékszereket is készítettek.

Magyarországon a pénzverés már István király idejében megindult. Első pénzei bajor pénzverők irányításával készülhettek, később azonban a hazai kálizoké lehetett a vezető szerep, míg a pénz tényleges kiverésében a magyar vasverőkre és a szláv kovácsokra hárult a munka

³ Karácsonyi B.–Szegfű L.: *Deliberatio* 389. p.

⁴ Uo. 653. p.

⁵ Uo. 603. p.

⁶ Thuróczy: A magyarok krónikája 108. p.

nagy része. István vám és adó gyanánt szolgáló aprópénzt, féldénárt (obulust) veretett, ez finomság tekintetében akkor színezüstnek számított. Ez mellett más ércpénz is forgalomban volt és a bizánci aranyat is használták. Szent Gellért így ír a pénzről: „hitvány foglalatban olykor a legértékesebb drágakő rejtőzik és ócska zsákban is őriznek színezüst, sőt színarany pénzeket.”⁷ Itt utal arra, hogy nem a külső, a pompa számít, hanem a belső lelki értékek.

Magáról a vagyonról az a véleménye, hogy az emberek használatára van, de elítéli azokat, akik csak pénzért, hivatalért hízelegnek a királynak, ahelyett, hogy életvitelükkel, cselekedeteikkel Isten igéjét hirdetnék.

A drágakő a foglalatban pedig az ékszerkészítésre utal. Gellért művében tizenkét drágakőfajtát sorol fel, ezeket első hasonlatában Jézus Krisztusra vonatkoztatja, másodikként pedig a katolikus egyházra. Többször írja, hogy az urak drágakövekkel felékesített ruhákban járnak. Hogy ő maga, bár püspök volt, nemigen használt ilyen ékességeket, sőt aszkéta mivoltából eredően biztosan nem, az bizonyíthatja, hogy számos drágakő ismertetőjegyeit sorolva azt írja „úgy mondják”, „azt beszélik róla”, „úgy hírlík” stb. Tehát saját birtokában aligha lehettek ilyenek.

Az ötvösök készítette ékköveket és a pénzeket ruhadíszként is használták. A Balkánon a női népviselet közismert díszé a nyakban vagy mellen hordott érmefüzér és ez elterjedt a finnugor népek körében is. Régészeti leletek igazolják a pénz ruhadíszként, sőt lószerszámok ékesítésére szolgáló használatát. Többnyire átfúrt formában kerültek az érmék a sírba. A pénz útravalóul, úgynevezett Charon-pénzként való adása csak később alakult ki. Gellért jelképes értelmezésében az Írás páratlan ékkövekből készült díszbe volt öltöztetve és említ legdrágább ékkövekkel dekorált ruhát is. Az ötvösök készítették a király és főurak számára az arany és ezüst edényeket is. A tárolóedényeket viszont a gerencsérnek nevezett fazekasok, a kíséret fatálait pedig az esztergárok csinálták.

⁷ Karácsonyi B.–Szegfű L.: *Deliberatio* 523. p.

Gellért egy bibliai hasonlatában a pokol edényeiről ír és utal Gedeonra, aki kifacsarta a gyapjúkból a harmatot a földre és a csészébe. „És a harmattal teli csésze azok szívét jelképezi, akik bőven vannak áldva.”⁸ Egy másik bekezdésben a csésze azt a mosdótálat jelképezi, amelyben Jézus megmosta a tanítványok lábát. Ez az edények mellett a fürdésre is utal. Erről külön is ír Gellért: siet az írással, mert a jámbor testvérek várják a fürdönél, amely persze már nem mosdótál méretű lehetett.⁹

Szent Gellért művében tehát sok kifejezést találunk az ötvösmunkával kapcsolatban.

Esztergomban a királyi pénzverők faluja Kovácsi. Egy itteni ásatás arra is mutat, hogy az egyik templom építése előtt, a X. században e helyen olvasztókemence működött, amelyben az ötvös késő avar hagyományokat követő öntéstechnikával dolgozott. Szent Gellért szerint a kemence tüzes és felszított építmény. Arra a bibliai történetre utalva említi, amelyben Nabukodonozor a bálványimádást megtagadó gyermekeket tűzpróba alá veti. Valamint különböző jelzőkkel látja el a kemencét: lobogó tűzű, pokoli tűzzel előkészített, lángoló tűzű.

Maga a tűz is sokat foglalkoztatta Gellértet. Egy hasonlata szerint a tűz nem más, mint általános ellenség és az ördögben támasztott tűz maga a tüzes kárhozat. „És a Sátán akkor válik hamuvá, amikor nem lesz más, mint pokoli hamu, tűz és kátrány, hogy gyötörje azokat, akiket a maga pártjára vont, hiszen a tűzből és fából hamu lesz” – olvashatjuk a *Deliberatióban*.¹⁰

Az ipari tevékenységek közül a legnagyobb szerepű a vasművesség. A vasközműgyártásnak az ugor korig visszanyúló hagyományai vannak (vas, verő, üllő, fogó, fúvó szavaink bizonyítják ezt). A letelepedés után Magyarországon is kialakul a vaskohászat, legjelentősebben a Sajó középső vidékén, a borsodgömöri hegyekben. Az Árpád-korban minden várnak dolgozott egy-egy kovács falu (Kovácsi), amelyben a fegyverzethez, lószerszámokhoz és az ekéhez szükséges tárgyakat készítettek.

⁸ Karácsonyi B.–Szegeő L.: *Deliberatio* 465. p.

⁹ Uo. 571. p.

¹⁰ Uo. 363. p.

A kiolvasztott vas feldolgozása és kovácsolása már önálló művet, nincs szorosan helyhez kötve. A kovácsolást a kazár-magyar tárkányok és vasverők mellett főként a szláv kovácsok végezték. Gellért szerint a vasnál nincs erősebb a fémek között és egy hasonlatában az apostolok hitével azonosítja. A kovácsolásra utal a következő idézet: „A szikrákat sziklából csiholják úgy, hogy vassal ráütnek.”¹¹ A tűzszerszámokat a tarsolyban tartották, Gellért maga is ismerte a tűzcsiholás technikáját és használta is a tűzszerszámokat. A kovácsok fontos eszköze a kalapács, Gellért kősziklákat szétzúzó kalapácsról ír.

A szurkot egyrészt jelzőként használja (szurokfekete felhő), másrészt a szurok jelképezi mindazt a földi cselekedetet, amely a múlandó élet sarához tapad. „Nincs mocskosabb a szuroknál, amely – az Ige szerint – beszenyyezi azt, aki hozzáért.”¹²

A vasművesség mellett néhány szót szólnék a bányászatról. Magyarországon az arany- és ezüsbányászat mellett a sóbányászat volt jelentős. A só értékmérő és adó is lehetett egyaránt. A sókitermelés, a nemesfém-bányászat királyi regálé volt. Gellért szép költői hasonlatában írja, hogy a földből aranyat nyernek, valamint többször említést tesz földbe ázott vagy földbe rejtett kincsekről. Szintén a bányaműveléssel kapcsolatban utal arra, hogy az uralkodó az ellene fordulókat azonnal bányamunkára kényszerítené.

A honfoglalás előtt a magyarság műveltségének már kétségtelenül szerves része volt a kenderfeldolgozás: ismerték az erős rostú növényt, de elsősorban nem vászonszövésre használták még, hanem a gazdasághoz szükséges kötelek, zsinegek, s valószínűleg a ruházatuk járulékos elemeinek (öv, zsinór) előállítására. Gellért biblikus magyarázatában három szálból sodrott zsinórról ír, ami nem szakad el egyhamar. A zsinórban pedig jelképesen az egyház hite, a reménység, a szeretet fonódik össze. A megtelepedés a magyarság életformájában is jelentős változást idézett elő. Az itt talált népek földművelők voltak intenzív lenkultúrával. A magyarok a szláv népek hatására kendermegmunká-

¹¹ Karácsonyi B.–Szegfű L.: *Deliberatio* 235. p.

¹² Uo. 541. p.

lási technikájukat módosították, fejlesztették. Az április közepén vetett kender július végére ért be. A kendert kézzel nyúvik, majd kévékben szárítják. Nyár végén a kévéket két hétig áztatják, majd szárítják, tapossal puhítják, majd tilón törik. A rost fésülés után fonásra és szövésre alkalmas.

A fonás, szövés női munka, elsősorban a téli hónapokban végezték. A gazdasági eszközök (kötél, madzag) mellett a ruházat, a lakás, a háztartás terén is egyre fontosabb szerepet kapott. A legrosszabb minőséget is felhasználták és jellemző a rostanyag minőségi osztályokba sorolása. Gellért panaszoja, hogy milyen rossz prédikálni olyanoknak, akik nem hallgatják meg és ezzel kapcsolatban említi a kötelet, ill. a fonást: „S nem mindenkinek kötelessége, hogy a legfinomabb szálból hosszú mentőkötélet vessen azok elé, kik erre méltatlanok.”¹³

A köznép ruhája elsősorban bőrből, vászonból készült. Emellett fontos szerepet játszott a gyapjú és a nemez is. A legenda szerint Gellért is gyapjút használt öltözködni, ezért személyes tapasztalat is sugallta következő hasonlatát: „Mert mint a ruhát, úgy eszi meg őket a féreg, és mint a gyapjút, úgy rágja szét őket a moly.”¹⁴

Egy másik jelképében pedig arról ír, hogy a gyapjúból szövetet nyerünk és ebbe öltözik az egyház a jegyessel való találkozásra készülődve.

Az erdővidéki hódász, hölgyész, daróc által beadott bőroket a hazai szűcsök dolgozták fel. Sarunak, cipőnek, övnek pedig a tímárok készítették ki. A köznép körében a bőr kikészítése a férfiakra hárult. A köznéppel szemben a király és a főurak külföldről behozott kelmékben, elsősorban bizánci selyemben jártak. Ezeket a ruhákat az udvari szabók varrták. Gellért a főurakat bírálja, hogy hiába járnak pompás palástokba és köntösökbe, azok alatt sokszor undokság és ocsmányság rejtőzik. Elítéli a főpapok és főurak hízélgését a királynak.

A szárdeszi kővel kapcsolatban színét Krisztus vérral áztatott ruhájához hasonlítja, valamint arról ír, hogy Krisztust bíborköpenyben ábrázolják a kínszenvedéskor.

¹³ Karácsonyi B.-Szegfű L.: *Deliberatio* 583. p.

¹⁴ Uo. 587. p.

A ruhákat sokszor hímzéssel díszítették. A ruhák és az egyházi terítők hímzéséről a királyné gondoskodott. Valószínű, hogy a királynéi udvar mellett, Veszprémben kialakult egy varró- és hímzőműhely is.

Gellért oltárterítőről és lepelről tesz említést. Azt mondja, nézzünk a lepel mögé, ne csak a látható, hanem a láthatatlan dolgokra tekintsünk, valamint sokszor az igazságot is sűrű fátyol és kettős lepel borítja. Nem könnyű tehát az igazság feltárása – Gellért szerint¹⁵

Elmondhatjuk tehát összefoglalóan, hogy Gellért jól ismerte korának kézműves gyakorlatát, jelképes szentírás értelemezésébe számtalan hasonlatot, példát innen merít. Azt persze figyelembe kell venni, hogy ő biblíamagyarázatot ír, így pontos, precíz leírását egy-egy szakterületnek hiába is várnánk tőle. De azzal, hogy megemlíti – akárcsak misztikus hasonlataiban is – ezeket, fontos adalékokat szolgáltat e forrásokban szegény kor hiteles megismeréséhez.

Felhasznált irodalom

Györffy György: *István király és műve*. Bp., 1997, Gondolat.

Heckenast Gusztáv: *Fejedelmi szolgálónépek a korai Árpád-korban*. Bp., 1970.

Karácsonyi Béla–Szegfű László (ford.): *Gellértnek, a marosi egyház püspökének elmélkedése a három fiú himnuszáról a tudós Isingrimushoz*. Kézirat.

Kristó Gyula: *A Kárpát-medence és a magyarság régmúltja (1301-ig)*. Szeged, 1994.

Szolnoky László: *Alakuló munkaeszközök. A magyar népi kendermegmunkálás*. Bp., 1972.

Thuróczy János: *A magyarok krónikája* (ford.: Horváth János). Bp., 1978, Magyar Helikon.

¹⁵ Karácsonyi B.–Szegfű L.: *Deliberatio* 499. p.

NAGY LÁSZLÓ

Egyházszervezés-kori igehirdetés a XI. századi Magyarországon

*„Littera gesta docet, quid credas allegoria,
Moralis quid agas, quo tendas anagogia.”*

*A betű arra tanít, hogy mit kell tenni, az allegória,
hogy mit kell hinni, a morális, hogy hogyan kell
cselekedni, az anagogia, hogy merre kell haladni.*

(Szent Bonaventura)

„A keresztény vallásban, illetve más nagy szellemi örökségekben a teológia egyik uralkodó megjelenési formája a *teológia mint bölcsesség*, vagy *sapientia*. Ezt a fajta teológiát elsősorban az egyházatyák időszakával, a mai napig élő keleti hagyományokkal, nyugaton az ágostoni örökséggel, illetve a spirituális és misztikus szokásokból kinövő hagyományokkal azonosítják.”¹

Az ősi szerzetesi és aszketikus hagyomány a Biblia olvasását és alapos ismeretét a mindennapi élet szerves részének tekintette. A patrisztika kora előtt nem próbálták tudományos igénnyel magyarázni a Szentírást, hanem úgy értelmezték, mint az életben realizálandó parancsok és tanítások könyvét. Ez volt a monasztikus élet „*lectio-divina*”-ja, a megszentelődés olvasmánya. Így a szerzetesközösségek az egyes szövegek mélyebb, spirituális értelmét a szemlélődésben és a meditációban vélték megtalálni. A patrisztika hittudománya részben a jelentkező eretnek tanok, részben a pogány gondolkodók ellen kénytelen apologetikus vitairódmalmat megjelentetni és az egyetemes zsinatokon dogmákat megfogalmazni. Ez az igény megkövetelte a tudományos jellegű fogalmi rendszer megteremtését, az átértékelkedett

¹ Schreier J., Robert: *Constructing Local Theologies*. New York, 1985, Orbis, 85–87. p.

hitigazságok teológiai feldolgozását, a filozófiai és nyelvi kutatómunkát.²

A Magyarországon megírt első teológiai értekezés a *Deliberatio Gerardi Morosanae Ecclesiae Episcopi supra Hymnum Trium Puerorum* címen jelent meg Szent Gellért püspök műveként. A *Deliberatio* nemcsak mondanivalójában értékes, hanem tudománytörténetileg is ritka érték, mert abból a köztes korból származik, ami a patrisztikát és a skolasztikát kötötte össze, és csak kevés „komoly” művet hozott létre.

Ennek a dolgozatnak az a célja, hogy a *Deliberatióból* kigyűjtse azt a néhány helyet, ami igazolja egyrészt az allegorikus és misztikus szentírásmagyarázat, másrészt a bölcsségi teológia ismérveinek érvényességét. A bölcsségi teológia olyan műfaj, aminek tárgya valamilyen szent szöveg és a hozzá fűződő spirituális meditatív tapasztalat. Amint ezt a Schreiter-féle idézet megállapítja, a bölcsségi teológia célja nem annyira egy tudományos és elméleti tétel igazolása, hanem hogy összefüggő egészként értelmezze a teremtett világot, a benne élő embert és a megszerezhető tudást mindig ugyanarra az önmagát sokféle módon közlő szent valóságához vezesse vissza. Másik fő megállapítása, hogy az emberi élet folytonos útonlét, beavatás egy távoli szent világba, másként szólva a keresztény misztériumba. Erről szólnak még a későbbi legismertebb misztikus írások is például: Keresztes Szent Jánostól a *Felemelkedés a Kármel hegyére*; Avilai Szent Teréz *Belső Várkastély* című műve, vagy Alexandriai Kelemennek a keresztény gnóziról tett vallomása. A bölcsségi teológia logikáját főleg az analógia törvénye határozza meg; így egy-egy szentírási hely értelmezésekor sokszor egymással össze nem függő kijelentések kerülnek kapcsolatba. Ha viszont figyelembe vesszük, hogy az analógia szerint az egész teremtett világ az emberrel együtt a Teremtő nyomait (*vestigium Dei*) és Isten kép-mását (*imago Dei*) viseli magán, akkor lehetőség nyílik arra, hogy a hitanyag és annak tudományos feldolgozása könnyen összekapcsolható legyen.

²Vanyó László: „Legyetek tökéletesek...” *Tanulmányok a keresztény aszkézis történetéhez a szerzetesség kialakulásáig*. Bp., Szent István Társulat, 173–178. p.

„Éppen a feldolgozás színességének és bizonyos összefüggések felállításának tudományos igénye építette ki az allegorikus és misztikus exegézis elméletét és gyakorlatát.”³ A VIII–XI. század közepéig tartott a középkori teológia bevezető szakasza, aminek a végén dolgozott Szent Gellért. Ennek a kornak elsősorban híd szerepe van a hagyomány megőrzésében és a patrisztika íróinak másolásában. Így születnek meg a catenák, summák, florilegiumok, excerpták. Másrészt ez a kor a dialektika és antidialektika vitájától hangos, tudniillik lehet-e a természetes én fényénél vizsgálni a hitigazságokat a szillogizmus módszerével? Toursi Berengár és Besatei Anzelm felfogásával szemben Petrus Damianus és Szent Gellért is a filozófia szolgálai szerepére hivatkozik (*ancilla theologiae*)⁴. Szent Gellért Deliberatiója tehát felújítja a korábbi időszakok misztikus szentírás-értelmezését, továbbörökíti Cassiodorus institutioi alapján a patrisztika óriási szentenciás anyagát és állást foglal egy kibontakozó vitában a filozófia szerepét illetően.

Most pedig vizsgáljuk meg a Deliberatióból vett idézetek alapján, hogy a Lélek hogyan tárja fel a Szentírás értelmét és az ember meddig juthat el a hittitkok megismerésének útján.

A misztikus teológia egyik fő tétele, hogy az olvasót a Szentlélek teszi képessé az Írás értelmének megfejtésére, és az ígehirdetésre.

„Rorate coeli desuper, et nubes pluant iustum.”

„Itaque coeli, et nubes Apostoli, et eorum sequaces, desuper rorantes et pluentes iustum id est praedicantes Christum per totum mundum. Roraverunt autem desuper, quando acceperunt Spiritum Sanctum et denunciaverunt Christum constantissime Filium, Dei esse.”⁵

³Ibrányi Ferenc: Szent Gellért teológiája. In *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. I. Bp., 1938, 496–498. p.

⁴Nyíri Tamás: *Filozófiatörténet*. Jegyzet. Bp., 1983, 140–41. p.

⁵Deliberatio Gerardi Moresenae ecclesiae episcopi, Supra hymnum Trium Puerorum, Ad Isingrimum liberalem. In Batthyan, Ignatius de (ed.): *Sancti Gerardi Episcopi Chanadiensis scripta et acta*. Albo Carolinae, 1790, 113 V. 212. p.

Magyarul: „Harmatozzatok ó egek, és felhők hullassatok esőt az igazra.”

Így tehát az egek és a felhők az apostolok és az ő követőik, felülről harmatoznak és esőt hullatnak az igazra, vagyis Krisztust hirdetik az egész világon. Akkor harmatoztak felülről, amikor elnyerték a Szentlelket és a legállhatatosabban hirdették, hogy Krisztus az Isten fia.

Figyeljük meg, hogyan válik szét az idézetben az égi vagy felső világ az alsótól, továbbá, hogy milyen szimbolikával juttatja eszünkbe a víz (harmat, eső) képével a Szentírás legfontosabb eseményeit: a teremtetést, „Isten lelke lebegett a vizek fölött”; a vízözönt, tisztasági parancsokat; az átkelést a Vörös-tengeren; a Jordán folyót; keresztelést stb. A fenti isteni szféra kiáradása a teremtett valóságra, az emberre irányul, amit a föld jelképez.

„Terra... ille homo, qui paratus est bona suscipere et recta perficere.”⁶

„Aperiat terra, ait, et germinet Salvatorem. Vis audire, quomodo aperto extitit haec terra ad germen, rorantibus coelis et pluentibus nubibus?”⁷

Magyarul: A föld ... az az ember, aki kész arra, hogy a jót vállalja és a helyeset cselekedje.

Töressék fel a föld és teremje a Megváltót. Akarjátok hallani, hogy az egek harmatozására és a felhők esőhullatására, hogy sarjasztott hajtást ez a feltört föld?

Ehhez hozzáfűzi még Szent Gellért a magvető paraboláját (Márk 4,8), ahol a föld minőségétől függően alakul a termés mennyisége, vagyis a magok megsokszorozódása. Mindkét kép esetében, a „germen” és a „semen” is Jézus Krisztusra vonatkozik, mert nélküle nincs spirituális értelelem és tisztánlátás. Érdekességgént, hadd említsem Szent Bonaventura idevágó sorait, aki hasonló értelemben idézi a Szentírást.⁸

⁶ Batthyan: i. m. 112 V 210. p.

⁷ Batthyan: i. m. 114 R 212. p.

⁸ Hexaameron. In *Doctoris Seraphici S. Bonaventurae Opera Omnia*. Edita studio et cura PP Collegii a S. Bonaventura. c. V. Quaracchi, 1891, 403. p.

„A föld maghozó fűvet termett fajtája szerint és gyümölcsöző fát, amelyben a fajtának megfelelő magvak vannak” (Gen 1,12). Az ő értelmezésében a magvak azok a teóriák, amik a történelem korszakai-nak lefutásával egyre számosabbak lesznek és kibontakozásukból (gyü-mölcs) érhetővé válnak a Szentírás fejezetei, ahol még csak mag formájában találhatók meg. Így a profán történelem az üdvtörténelem és a kinyilatkoztatás hordozójává válik a bibliai események által – tudniillik Bonaventura a későbbi korok előképeit látta a Biblia törté-nelmében.

A kegyelmi megvilágosodásnak a sorából természetesen nem ma-radhatott ki a pünkösdi esemény sem. Az analógiát tovább folytatja, amikor az apostolokat „rivi”-nek és „pinquissimi sulci”-nak nevezi, akik megrészegeudnek a Szentlélek tüzes nyelvekben való leereszkedésétől.⁹

A föld előkészítése tehát nélkülözhetetlen a krisztushit megszületé-séhez:

„Suo itaque verbo, et fide germinatur Christus ad illum confluentibus.”¹⁰ A pünkösdi eseménnyel születik meg valójában az egyház, a Fő és a Test összekapcsolódása, amit kegyelmi síkon a Szent-lélek ajándékainak kiadása erősít meg: „spiritus sapientiae; spiritus intellectus; spiritus consilii; spiritus fortitudinis, spiritus scientiae; spiritus pietatis; spiritus timoris Domini.”¹¹

Majd hozzáteszi, hogy az egész egyház a léleknek ezen a hét adomá-nyán nyugszik, amik közül a bölcsesség lelkét külön kiemeli, mert a rejtett titkok (*sacramenta*) szemlélésében csak ezzel az ajándékkal lehet eligazodni.¹² Ezután visszatérnek a „sulci sui ... profecti” apostolok, hogy mások számára harmatozzanak és Mózeshez hasonlóan a Szent-írás titkait hirdessék. Ismét Bonaventura mondaná ebben a helyzet-ben:

⁹ Batthyán: i. m. 114 R-V 213. p.

¹⁰ Uo. 114 R 212. p.

¹¹ Uo. 114 V 213. p.

¹² Ibrányi Ferenc: i. m. 502. p.

„Az egyház közepén szólásra nyitja majd száját, és betölti őt az Úr a bölcsesség és értelem lelkével, és dicsősége palástjába öltözteti.” (Sir 15,5)

Ezután a szentírás-értelmezés klasszikus hármas szabálya következik, ami a patrisztika óta általánosan ismert volt:

„Pluviam quippe, et rorem, et imbrem secundum phisicam et ethicam et logicam vult demonstrare doctrinam...”¹³

„Azoknak tehát, akik egyszerűen csak a történetet követik, a Szentírás eső. Azoknak viszont harmat, akik azt morálisan tanulmányozzák; mindazonáltal zápor azoknak, akiknek megvan rá a képességük, hogy a Szentírás legrejtettebb képes beszédeit a kellő alapos vizsgálattal kifejtsék.” (Delib.115 V.)

Az értelmezés modellje:

1. phisicus =	litteralis (betű szerinti) =	eső
2. ethicus =	moralis (erkölcsi) =	harmat
3. logicus =	tropologikus vagy
szimbolikus vagy
spirituális	= zápor

Az első, vagyis a betű szerinti értelemre ezt mondja: „*Littera occidit, ait, spiritus vivificat*”, vagyis a betű öl, a lélek éltet. Ebben a felfogásban az a páli teológia tükröződik, ami az ószövetségi törvény betűjének fogsága alól szeretné kiszabadítani a zsidókat, hogy a kegyelem éltető erejétől a testi emberből lelki emberré formálódjanak át. „*Si autem in littera occidente moramur, occidentales erimus, si in spiritu, nihilominus spirituales.*” A lélek elvonja az embereket a törvénytől, ami nem éltet, a kegyelem viszont: „*docet vero sapere mysteria, quae reposita sunt in exterioribus characteribus*”¹⁴ (a titkok megismerésére tanít, amik a betűk köntösébe lettek elrejtve). Mindez persze nem jelenti sem a betűnek sem a törvénynek a haszontalanságát, de míg a bű-

¹³ Batthyan: i. m. 158 V 214. p.

¹⁴ Batthyan: i. m. 158 V 284. p.

nők számára az Írás a törvény kötelező és büntető erejével hat, addig az igazaknak az örömhír felszabadító erejével. Az ember célját röviden így foglalja össze:

„Observare autem hoc, vivere sanctissime est, et ad *spiritualem intelligentiam* pervenire.”¹⁵

Magyarul: Vedd figyelembe, hogy élni a legszentebb módon kell és el kell jutni a spirituális értelemre.

Most pedig vizsgáljuk meg, hogy mit tart Szent Gellért teológiának és ez hogyan kapcsolódik az előzőekhez.

„Est itaque coelum hic Theologia...quae in nubibus vehementissimae tonat et fulgurat corrusiones et emittit tonitrua. Nimis opertum coelum, cuius mysterium nemo sine Spiritus Sancti magisterio penetrare potest.”¹⁶

Magyarul: Tehát ez az ég a teológia „...ami a felhők közt hevesen zeng, szikrázón villámlik és mennydörög. Olyannyira el van zárva ez az ég, hogy titkába a Szentlélek segítsége nélkül senki sem képes behatolni.” – A teológiát tehát égnek nevezi (mennynek), amit említ többes számban is, és amiről elmondja, hogy Krisztus felhőkkel eltakarja és csak azoknak tárja fel, akiknek akarja. Ezután pedig a teológia helyett a Scriptura kifejezést használja, tehát a teológia sötét egétől visszakanyarodik az Írás betűjéhez.

Erről így beszél: „Hogy a Szentírás mennyire be van árnyékolva, azt csak azok tudják, akik mindkét testamentumban folytonosan jelen vannak; s bár néha a felszín is feltárul, mégis a legokosabb dolgokat a bennső rejti el. Ameddig az érzékelés nem égi, addig az elme nem teológus.”¹⁷

A szövegből egyértelműen látszik Pseudo-Dionysios teológiájának hatása, ami egészen a XIII. századig meghatározta a misztikus írásokat és átörököltette a neoplatonizmust.

¹⁵ Batthyan: i. m. 158 V 285. p.

¹⁶ Batthyan: i. m. 19 V 44–46. p.

¹⁷ Batthyan: i. m. 19 V–20 R 45. p.

Maga Bonaventura is, aki *Breviloquium* című művében elkészíti a legteljesebb középkori hermenentikai értekezést,¹⁸ a prologusban így fogalmaz: „Scriptura, quae theologia dicitur.”¹⁹

Ezt tartja egyedül tökéletes tudománynak és bölcsességnek, mert bár sokféle dologról szól, mégis megvan benne az egység, mert Istenben mindent összekapcsol.

Gellért nemcsak ebben követte Dionysiuszt, hanem Isten-eszméjében; számmisztikájában; a negatív teológiában; a *medium* fogalom átvételében; a tökéletesség hármas tagozódásában.

Teológiájának másik nagy rendezőjéről, Tichoniusról és az általa kidolgozott regulákról harmadik könyvében szól.²⁰ Tichoniusról tudjuk, hogy donatista teológus volt, és *Liber Regularum* című könyve az első latin nyelvű hermeneutika volt, amit Szent Ágoston beépített a *De doctrina Christiana* című művébe, és innen általánosan elterjedt. Szent Gellért hét regulát említ, a rejtett isteni kijelentések megoldása érdekében. Az első: Az Úrról és az ő testéről; második: Az Úr kettős testéről; harmadik: Az ígéretekről és a Törvényről; negyedik: A fajról és a nemről; ötödik: Az időről; hatodik: Az ismétlésről; hetedik: Az ördög-ről és testéről.

Az első szabály: Krisztusnak és az egyháznak, mint főnek a testtel való összekapcsolódásán alapszik: „Mint vőlegényt, koronával ékesített föl és mint menyasszonyt függőivel csinosított” (Izaias 61,10). A kettőből tehát egy személy lesz, mégis meg kell érteni, hogy mi tartozik a főre és mi a testre.

Második szabály: Az Úr igazi és színlelt (kevert) testéről szól, tehát az igaz hívőkről és a képmutatókról. A jó és rossz elvegyüléséről az Énekek Énekének kijelentését hozza: „Fekete vagyok és szép, mint Cédár sátorai, mint Salamon szőnyegek” (Én 1,4).

¹⁸ Ákos Géza–Csanád Béla (szerk.): *Szent Bonaventura misztikus művei*. A lelki élet mesterei. Bp., 1991, Szent István Társulat, 18–19. p

¹⁹ *Breviloquium*, Pars Prima; De Trinitate Dei, In *Tria opuscula Seraphici Doctoris S. Bonaventurae*. Edita studio et cura PP. Collegii S. Bonaventurae. c. I. Editio Quarta 1925. 33–35. p.

²⁰ Batthyán: i. m. 27 V–30 V 61–67. p.

Harmadik szabály: A szellemről és a betűről vagy másként a kegyelemről és a parancsról.

A *negyedik szabályban* a fajt a nem részének tekintti, így utal az írás olyan részeire, amik önmagukon túl az egészre is mutatnak. Például Salamon személyén keresztül előreutal Krisztusra.

Az *ötödik regula* az Írás rejtett időtartamainak kibontakoztatására vonatkozik. Ennek két fajtája: a *synedoché tropusa*, vagyis a törvényes számok szerint, értelmezhetjük az időtartamot konkrétan és szimbolikusan, pl. Urunk színéváltozása Lukácsnál nyolc napig tart, Máténál hat napig.

A *hatodik regula* ismét a spirituális olvasásra vonatkozik, mert ez a fontosabb mondanivaló megismétlésére irányul, anélkül, hogy az időbeli egymásutániságot és az események normális rendjét megzavarná.

Az utolsó *hetedik regula* kapcsolódik az elsőhöz, mert itt az ördögről és az ő testéről van szó, de e test nemcsak azokból áll akik kívül vannak az egyházon, hanem olyanokból is, akik valameddig bekapcsolódnak az egyház testébe. Ebben a részben is azonban meg kell különböztetnünk, hogy mi tartozik a főre és mi a testre.

Biztos, hogy a példák további idézése még hosszú oldalakat töltene meg, de úgy gondolom, hogy e néhány idézet az Írás értelmezéséről, a szellemi elődökről és az írói korszak bemutatása elegendő ahhoz, hogy képet alkossunk Szent Gellért misztikus teológiájáról és a *Deliberatio szelleméről*.

NÉMETH JUDIT

Bencések a Szent István korabeli Magyarországon

Bevezetőül szeretnék áttekintést adni a Szent István korában – ezt a korszakot 1050-ig kitágítva – alapított bencés monostorainkról, táblázat formájában bemutatva; hol, mikor, milyen alapítású apátság keletkezett, milyen titulusal. A táblázat a bizonyossággal ismert monostorokat tartalmazza, a bizonytalan eredetűekről e keretek között nem esik szó.

MONOSTOR	ALAPÍTÁS ÉVE	ALAPÍTÓ	TITULUS
Pannonhalma	996	Géza fejedelem	Szt. Márton
Tata	1000 körül	Deodatus sanseverinói gróf	eredetileg Szt. Péter később Szt. Péter és Pál
Zoborhegy	995 körül	Géza vagy István	Szt. Ipoly
Pécsvár	1015	István	Szt. Benedek
Bakonybél	1018 körül	István	Szt. Móric
Zalavár	1019	István	Szt. Adorján
Sár	1042	Aba Sámuel	Szűz Mária

A magyarországi bencés élet kezdetei a X. századra vezethetők vissza, amikor Szent Adalbert prágai püspök által alapított brevnovi apátság szerzeteseinek egy része Anasztáz apát vezetésével 996-ban Magyarországra költözött. Itt Géza fejedelem Szent Márton hegyén, a későbbi *Pannonhalmán* jelölt ki otthont számukra. Géza fia, István, atyjánál is jobban felkarolta a bencés szerzetesek ügyét, és már nemcsak államérdekből, hanem keresztény meggyőződésből is támogatta őket, szíven viselte a már megindult Szent Márton-hegyi szerzetesközösség ügyét. Ennek elsődleges oka az volt, hogy amikor nem sokkal trónra lépése után rokona, Koppány fellázadt ellene, István Veszprém felé vonulva seregével megállt a még atyja idejében ide települt bencés monostornál, és fogadalmat tett, ha győz, megerősíti és felépítteti a már megindult szerzetesközösség apátságát. A veszprémi csata után ígéretét be is váltotta. A zsákmányból felépíttette a bazilikát és a monostort,

ellátta birtokkal és jövedelmekkel, a legyőzöttek tizedeivel pedig hasonlónak tette a püspökségekhez.¹

Szent István uralkodása idején további apátságokat is alapított: *Bakonybél*t, *Zalavárt*, és a *zoborhegyi* monostort. Ezeken kívül az Árpád-korból a következő ismertebb, királyi alapítású, exempt, azaz a püspöki joghatóság alól kivett bencés monastorokat szeretném megemlíteni: *Tihany*, *Somogyvár*, *Lébény*, *Ják*, *Tata*. Mellettük már a XI., de még inkább a XII. században egymás után tűntek fel azok az apátságok, melyeket a királyok példájára egyes tekintélyes családok vagy nemzetségek alapítottak. A bencés korszaknak is nevezett román korszak (1046–1242) végéig kb. 80 apátság alakul Magyarországon, ami igen nagy szám, mert a szomszédos Ausztriában, nagyjából ugyanekkora területen nincs 30 apátság sem. Sőt, Európában egyedülálló módon, még a tatárjárás után is kb. 15 új monostort alapítanak. Az összes magyar bencés monastorok számát így 90 fölé tehetjük. Itt fontos megemlíteni, hogy a magyar szerzetesek nem követték a clunyi példát, és nem csatlakoztak a clunyi kongregációhoz.

A következőkben először áttekintem a bencések tevékenységét, munkásságát a még alakulóban lévő Magyarországon, majd részletesen foglalkozom három, Szent István nevéhez kapcsolható monostorral: Pannonhalmával, Zalavárral és Bakonybéllel.

A bencés rend jelmondatának megfelelően – *ora et labora* – az imádságos, lelki életre való koncentrálás mellett a szerzetesek minden erejüket a pogány magyarság megtérítésére szentelték. Első feladatuknak az ország nyugati részén, a Duna két partján letelepedő Lehel-törzs misszionálását tartották. A pécsváradi bencések a Botond-törzssel foglalkoztak, a zalavári szerzeteseket (a pannonhalmiak mellett) a Balatontól délre és nyugatra letelepedő Vér-Bulcsú törzs térítésére rendelte a király. A bakonybéli monostor volt az, amely – fekvésénél fogva – nagyobb szabású térítői tevékenység kifejtésére alig volt alkalmas.

¹ „A püspökségekhez hasonlatossá tette” kifejezés értelmezéséről ld. Török József tanulmányát in Török József–Legeza László–Szacsay Péter: *Bencések*. Bp., 1996, Mikes Kiadó, 17–18. p.

A hithirdetés munkáját Magyarországon is fokozatosan követte az egyházszerzés, a hierarchia kiépítése. Ezt is Szent István irányította, de segítői, tanácsosai ezen a téren is a bencések voltak. Az egyházmegyék élére is szívesen nevezett ki bencés szerzeteseket püspököknek. Pl. Esztergomban Radla, Kalocsán Asztrik (Anasztáz), Pécsen Bonipert, akit azért is érdemes megemlíteni, mert ő ajánlotta Gellértet István királyunk figyelmébe.

A legelső magyar monostor, *Pannonhalma* alapítása még Géza alatt történt, amikor még sem érsekség, sem püspökség nem volt az országban. Valószínűleg 996 lehetett ez az időpont, erre utal az Istvánhoz kötődő, több ok miatt is vitatott pannonhalmi alapítólevél is.

Kb. 1002-ben történt meg a templomszentelés, ez alkalomból a király Anasztáz apát tanácsára kiváltságlevelet állított ki első és legkedvesebb monostora számára. Ez az ún. pannonhalmi alapítólevél, amelynek hitelességét tekintve megoszlik a kutatók véleménye.² A ránk maradt változat szerint a felszentelt apátság a következő kiváltságokat nyerte el:

1. A monte cassinói monostor szabadságát. Cassino okleveleiből és történetéből értesülünk, hogy monostora már régi időktől fogva minden egyházmegyétől elkülönített önálló területet alkotott, amely minden érseki és püspöki hatóság alól kivéve egyedül a római Szentszéknek volt alárendelve. Apátja – bár nem volt felszentelt püspök – teljes püspöki joghatóságot gyakorolt a monostorhoz tartozó területeken. Szent István tehát ugyanezt a kiváltságot biztosította Pannonhalma számára: az apátság már kezdetektől fogva közvetlenül a római Szentszék alá volt rendelve (*exemptio nativa*), azon egyszerű okból is, hogy alapításakor még nem létezett megszervezett püspökség Magyarországon.

² Az alapítólevél legújabb kritikai vizsgálatát Érszegi Géza: Szent István pannonhalmi oklevele c. cikkében végezte el, in *Mons Sacer 996–1996. I.* Pannonhalma, 1996, 47–89. p. Az oklevél kutatástörténetéről ld. Thoroczkay Gábor: Szent István Pannonhalmi oklevelének historiográfiája, In *Mons Sacer 996–1996. I.* Pannonhalma, 1996, 90–109. p.

2. A somogyi ispánság tizedét mindenből: birtokból, mindenből, szőlőkből, vetésekből, várakból, amelyek máskülönben a megyéspüspököt illetnék.

3. Mentességet bármilyen háborgatástól.

4. A szabad apátválasztás jogát.

5. A jogot, hogy apátjukat bármely püspökkel fölszenteltethessék, és maguk a szerzetesek is bárhol és bármely püspöktől felvehessék a rendeket.

6. A hordozható kápolna jogát.³

7. Engedélyt, hogy az apát püspöki módra szandálban misézhet.⁴

Az alapítólevelet más oklevelekkel összehasonlítva felmerül a probléma: Magyarország első három századának összes pápai és királyi kiváltságleveléből hiányzik a 6. és 7. pont.⁵ III. Ince 1216. június 13-án kiadott nagy összeíró bullájában viszont szerepel több olyan kiváltság, amely nincs meg Szent István oklevelében. Ezért nem egyértelmű, milyen jogokat is nyert valójában a monostor első szent királyunktól.

A vizsgált korszak után a pápák többször is védelmükbe vették az apátságot. II. Paschalis volt az első, aki Péter pannonhalmi apát kérésére 1102-ben megerősítette a monostor kiváltságait. III. Sándor két bullában is (1175, 1181) figyelmezteti az összes magyarországi püspöket, hogy Pannonhalma általánosan ismert nagy kiváltságát sértetlenül megtartsák és megtartassák.

A pannonhalmi apát kiváltságos állásából következett, hogy nem volt köteles az esztergomi érsek vagy a győri püspök zsinatain megjelenni, mint a többi királyi alapítású monostor apátja. A cassinói jogközösség egy következménye a szabad apátválasztás joga. Cassino apátját a testvérek összessége vagy legalább nagyobb része választotta, megerősítését az apostoli széktől kérte. Erre nálunk a XI–XII. századból nincs okleveles anyag. A IV. lateráni zsinat egyenesen arra kötelezi a Szent-

³Ez Török József véleménye szerint vagy hordozható oltárt, vagy csak egy ereklyetartót jelenthet, melyet ünnepélyes alkalmakkor az apát előtt vittek. Török J.: i. m. 18. p.

⁴A püspöki szandál szíjjakkal volt megerősítve, hogy a gyors tönkremenést megakadályozzák. Török J.: i. m. 18. p.

⁵Pannonhalmi Rendtörténet I. 62. p.

szék közvetlen hatósága alá tartozókat, hogy a megerősítést Rómától kérjék, s így a pápai megerősítés joga a XIII. század elején már kétségtelen jogrendszerre vált.

Mivel királyi apátság volt, bizonyos, hogy e cím révén a többi királyi apátság módjára Pannonhalmát is szerették volna az érsekek saját jogkörükbe vonni. Utóbb sikerült biztosítaniuk a királyi apátságokra vonatkozó kiváltságait, de ezek Pannonhalmára nem terjedtek ki.

Szent István idejében 10 birtokkal rendelkezett a monostor.⁶ A birtokállomány folyamatosan gyarapodott. Az Árpád-kor végére Győr, Sopron, Veszprém, Komárom, Pest, Pozsony, Nyitra, Zala, Somogy és Tolna megyékben szétszórva feküdtek kisebb-nagyobb birtokrészek.⁷

A legősibb terület a Szent Márton-hegy, ez a legkorábbi birtok, amelyről így ír Szent László birtokösszeíró oklevele 1083. év körülről: *Primum predium est Pannonia, ubi monasterium situm est.*⁸ Az apátság rendelkezett a szentmártoni hegyjoggal, ami azt jelentette, hogy mindazok akik szőlőbirtokosok voltak Szent Márton hegyén, a tizedeken kívül metszéskor, kapáláskor, szüretkor külön fizetéssel tartoztak az apátságnak. Ezt idővel kezdték sokallni a szőlőbirtokosok, és egymás után perbe szálltak a monostorral.

A központi területet később körülvette egy belső és egy külső birtokgyűrű. Az anyagi feltételek, melyektől a kolostor fennmaradása függött, így biztosítva voltak.

A *zalavári* apátság előzményének Mosaburg tekinthető. A Szent Adorjánról elnevezett mosaburgi monostor említése legkorábban Arnulf királynak a salzburgi egyház régebbi birtokait megerősítő, 890.

⁶ Pannonia, Fizeg, Baluanis, Temirdi, Chimudi, Wisetcha, Vuosian, Murin, Curtov, Wag. Pannonhalmi Rendtörténet I. 564. p.

⁷ A tatárjárás előtti időből Albeus mester 1238 körüli összeírását érdemes megemlíteni. Kiadása: *Pannonhalmi Rendtörténet* I. 771–787. p. Ld. még: Solymosi László: Albeus mester összeírása és a pannonthalmi apátság tatárjárás előtti birtokállománya. In *Mons Sacer 996–1996*. I. Pannonhalma 1996. 515–526. p.

⁸ Pannonhalmi Rendtörténet I. 191. p.

november 20-i levelében fordul elő.⁹ Bár az oklevél lehet hamisítvány, azt mindenesetre bizonyítja, hogy a benne említett apátság már a hamisításkor létezett. Valószínűleg 897-ben vagy 898-ban foglalták el a magyarok Mosaburgot; 890 után az apátság elpusztulhatott, mert okleveleinkben Szent István újjászervezéséig nem találjuk nyomát.

A monostorról két – hamis oklevél – tudósít 1019 és 1024 keltezésel. A hamisítás ellenére adataik között hitelt érdemlőek is vannak. Az 1019-es alapításról ír.¹⁰ Eszerint az alapítás évében a Szent Adorján templom, a Szent György és Szent Lőrinc tiszteletére emelt kápolnák már kész voltak és ezeket a győri és a pécsi püspökök szentelték fel. Az apátságot az alapító király tekintélyes birtokkal látta el. Adott falvakat, pusztákat, tizedeket, halastavakat, vásár- és vámjövödelmeket.¹¹

István király a megalapított és jövedelmekkel ellátott zalavári monostor első apátjává az itáliai Pétert tette, valószínűleg Gellért püspök tanácsára. Péter apátot a király felhatalmazta, hogy nagy ünnepeken főpapi jelvényeket használhat, hogy ő rendelhet papokat a Szent György- és Szent Lőrinc-kápolnák számára, valamint a kápolnák területén további kápolnákat építtethet.

Az első szerzetesek meglehetősen nagy létszámára abból következtethetünk, hogy a király a szerzetesek ruházkodására 200 rőf finom posztót utalt ki. Életmódjuk valószínűleg – hasonlóan a kor többi bencés monostorához – önellátó volt, az imádságon és elmélkedésen kívül fizikai és szellemi munkát végeztek.

Az 1024-es második (hamis) adomány- és kiváltságlevélben István kijelenti, hogy sem az apátnak, sem a konventnek nem szabad az apátság birtokait elfecsérelnie, szolgálait felszabadítania és szolgálatukat elengednie. Ha ez mégis megtörténne, a király érvénytelennek nyilván-

⁹ Pannonhalmi Rendtörténet VII. 18. p.

¹⁰ Kiadása: Pannonhalmi Rendtörténet VII. 494–495. p.

¹¹ Az 1019-es alapítólevél a következő birtokokat említi: Mártély, a Zala vidékén: Nagy-Rada, Esztergál, Zalavár, Csács, Borul, Csente, Nirigy, Bessenyő, Füzeg. Vásárjövödelmeket szolgáltatottak: Csány, Csurgó, Pabar, Görbő, Szöllös, Kustán, Felső- és Alsó Mánd, Devecser, Egregy, Bács, Keszthely, Kolontár, Varó, Balaton-Hidvég, Balaton-Mogyoród, Iklód, Kolon, Komárváros, stb. Halastavak és halászhelyek: Fehértó, Madocsa, Bolsa, Drava.

nítja. Az apátsághoz tartozó papok kötelesek az apát parancsára a szerzetesi szellemnek megfelelő lelkigyakorlat tartása végett összegyűlni. A második oklevélben a következő kiváltságokat nyeri el a monostor: kivették az ország összes bíráinak és ispánjainak joghatósága alól, peres estekben az apát által választott bíró ítélkezhet. A monostor mentesült mindenfajta élelem- és pénzfizetés alól; és ha az apátság megtámadása miatt szükség volna rá, a király párbajvívóról is gondoskodik. Az 1024-es oklevél további rendelkezése: azért, hogy a szerzeteseknek és hozzátartozóiknak ne kelljen az élelmezéshez és ruházzkodáshoz szükséges dolgokat nagyobb távolságból beszerezni, a király Bárádnak hétfőn, Zalavárnak pénteken vásárt engedélyezett. A király további birtokokkal is ellátta a monostort.¹²

Végül szeretnék szót ejteni a fontosabb apátságaink közé tartozó *bakonybéli* monostorról. Ez a szerzetesház a Bakony rengetegében fekszik, elzárt, nem könnyen megközelíthető helyen. Itt a bencés életformának az imádságra és a remete-életmódra összpontosító formáját lehetett folytatni, amint arról akár Boldog Günther, akár Szent Gellért legendáiból tudomást szerezhetünk.

Eredetileg a királynének volt itt udvarháza, itt éltek a remeték. Ebből fejlődött ki a saját monostor. Az 1037-re keltezett alapítólevél hamisítvány, csak későbbi átiratokban találjuk meg.¹³

A hagyományosan 1018-ra datált alapítást oklevél nem támogatja. Török József felveti, hogy ez a dátum Günther remetéskedésének kezdetét s nem egy igazi közösség megszervezését jelentheti.¹⁴

1030-ra, amikor Gellért csanádi püspök lett, a béli monostorban már megszerveződhetett a szerzetesi közösség. Létszámára, arra hogy legalább 12-en voltak (ez az úgynevezett kis konventi létszám), abból következtethetünk, hogy Gellért mint csanádi püspök, innét is kapott a király rendeletére térítő szerzeteseket.

A kolostor anyagi viszonyainak rendezése, az apátság birtokokkal való ellátása nem történt meg rögtön az alapítás után, hanem csak idő-

¹² Az oklevél kiadása: Pannonhalmi Rendtörténet VII. 479–480. p.

¹³ Közli: Pannonhalmi Rendtörténet VIII. 224–227. p.

¹⁴ Török József–Legeza László–Szacsay Péter: *Bencések*. Bp., 1996, Mikes Kiadó, 19. p.

vel bővült Szent István és Gizella királyné adományai által. Tekintetbe kellett azonban venni az alapító szándékát, hogy ne legyenek a monostornak a közelben birtokai, nehogy elvonja a remeték figyelmét a szemlélődéstől. Ezért van, hogy a Bakonybélnek juttatott adományok távolabbra eső birtokrészekből állnak.¹⁵ Ezen adományokhoz számították a kolostor körüli erdőkben a szabad makkoltatást, fairtást és a közvetlen határhegyekben elejtett vadak fele részét. Az anyagiakon kívül a szellemi szükségletekről is gondoskodott a király, ő vetette meg a monostor XIII. század folyamán összeírt könyvtárának alapját.

Az István halála utáni belzavarok Bakonybél monostorát is erőteljesen érintik, amelyet különösen az apátsági birtokok éreznek meg.

Ez az apátság is exempt, azaz mentes volt a püspöki joghatóság alól, amelyet az 1037-re keltezett hamis Szent István-féle oklevél így fogalmaz meg: „Legyen ment a monostor minden zavarástól. A kolostornak apátját ezen hely érettebb gondolkodású szerzetesei szabadon választ-hatják, s a választott apát azzal a püspökkel szentelteti föl magát, amelyikkel akarja. Használja a főpapi jelvényeket, infulát, gyűrűt, pásztorbotot, s ezen kiváltságánál fogva egy püspöknek hatalma alatt se álljon, hanem csak az esztergomi érsek zsinatán tartozzék megjelenni, hogy üdvös intelmeket hallván, magát és alattvalóit szerencsésen kormányozhassa. Az apátság szerzeteseinek szabadságában áll felszenteltetni magukat, ahol akarják, csak katolikus püspökhöz forduljanak. Az apátság területén lakó népek vagy oda költöző vendégek, akármilyen egyházmegyében tartózkodjanak, semmiféle jövedelmük-ből ne adják tizedeiket a püspöknek, hanem az apátnak.”¹⁶

Mindezen jogi igényeket az apátság IX. Gergely pápa elé terjesztette, aki 1230. április 19-én kibocsátott bullájával Szent Péter és az apostoli szék védelme alá fogadja a monostort.

¹⁵ Az első birtokok: Akol, Koppány, Árpás, Ponyvád, Magari (Apátfölde), Kajár, Nyúl, Paloznak. Vámhelyei, halásztanyái: árpási vám, báti vám, komáromi rév- és piacvám, szili piacvám és vásárjövedelem, Zlip halászhelye, Nádor, Madocsa, Tapolca. Gizella királyné adományai: Lapát és Abony majorságok, szőlő a Mátrában, Balamád halastóval, egy malom Veszprém mellett.

¹⁶ Pannonhalmi Rendtörténet VIII. 226. p.

POZSGAI ISTVÁN

**Adalékok a középkori orthodox szertartáskönyvekhez
a 22. számú (4.9.21. jelzet)**

Finnországi Prológtörédék alapján

A Prológ (görögül prologosz) terminust keleti szláv talajon a görög *szynaxarion* illetve az óbolgár *sinakszan* elnevezés helyett használják. Így tehát, amikor a Prológ szót említjük, mindig a keleti szláv illetve óorosz fordításokat fogjuk érteni alatta, egyéb esetben a szynaxáron vagy a délszláv sinaxár terminust fogjuk használni. A Prológus szót szándékosan nem fogjuk alkalmazni, mivel a magyar nyelvben nincs meg ennek a szónak a keleti szláv Prológnak megfelelő jelentése. Valószínűleg tévedésből gyökeresedett meg ez az elnevezés, amely *előszót, előhangot, előjátékot* jelent, habár egyáltalán nem fejezi ki sem a könyv tartalmát sem a rendeltetését. Feltehetőleg a fordítók a szynaxáronhoz írt előszót, azaz prologoszt azonosnak vélték az egész szynaxáronnal. A Prológ olyan hagiográfiai könyvet jelöl, amelyben a szentek életrajzai a naptár szerint vannak elhelyezve. Ezek az életrajzok rendszerint rövidек, tömörek. Bizáncban a VI. vagy VII. században kezdték a szentek életrajzeit gyűjteményes kötetekbe, martyrologionokba rendezni, és a X. századra több változatuk is kialakult. Az első szláv fordítások eredetije II. Baszileiosz bizánci császár Ménologionja (*byblion ménologion*) volt a X. század végén vagy a XI. század elején. A Kijevi Ruszban mint liturgikus könyvet fordították le a Prológot, amelyet a kolostorokban a hajnali istentisztelet alatt a kánon hatodik éneke után olvastak fel. Még a tatárjárás előtt a Prológ kibővült intelmekkel, példabeszédekkel, erkölcsnevelő elbeszélésekkel valamint óorosz szentek élettörténeteivel. (Pl. Borisz és Gleb, Feodoszij Pecszerszkij életrajzaival.) Ugyanitt helyet kaphatott az éppen időszzerű ünnep magyarázata is, amelyet már óorosz szerző írt.

Ugyanez a gazdagodás figyelhető meg a délszlávoknál is, ahol a sinaxárba szintén több helyi szent került be, mint pl. Joan Rilszki, Prohor Pcsinyszki, Szimeon Nemanja, Száva Nemanjics és mások. Ezt

a terjedelmesebbé vált Prológot havi liturgiát tartalmazó könyvekben foglalták össze. Idővel a Prológ széles körben elterjedt mindennapi olvasmány lett, bár eleinte (az ún. olvasó mineákkal [*cset'i minei*] együtt) mintegy az istentisztelet folytatása volt egészen addig, míg a hagiográfiákon kívül más témákat is fel nem ölelt, s ilyen módon korának sajátos „enciklopédiájává” nem vált. Olyan gondolkodók is méritettek belőle, mint Kirill Turovskij püspök (XII. század) és Lev Tolsztoj. A Prológ történetében több homályos pont van, pl. a fordításának körülményei és a további sorsa Oroszországban.

A Prológ lehet verses formájú és (többnyire) prózai. Az utóbbinak három fő változata ismeretes: *1. a szláv szinaxár, 2. az első óorosz kiadása a Prológnak, 3. a második óorosz kiadása a Prológnak.* Mind a három fordítás a kijevi korban keletkezett. A két óorosz Prológ többszáz kéziratban maradt ránk. Az óorosz jelző természetesen nem a Prológ nyelvére vonatkozik, hanem csak a fordítás és/vagy a másolás helyére, mivel az óorosz másoló óbolgárul (azaz ószlávul) illetve a XII–XIII. századtól kezdve óorosz ill. még később orosz egyházi szlávul kívánt írni, de gyakran nem tudta kikerülni az élő óorosz nyelv bizonyos sajátosságainak bevitelét a másolandó szövegbe. Ennélfogva az óorosz Prológok nyelvét célszerűbb vagy óorosz szerkesztésű óbolgár nyelvnek, vagy (a XII–XIII. századtól) óorosz ill. orosz egyházi szlávnak tekinteni, amint az a vizsgálandó Prológtöredékünkől is ki fog tűnni.

Az ún. Finnországi Töredékek elnevezés nyelvemlékcsoportba kevésbé ismert különböző XII–XV. századi óorosz kéziratok tartoznak, amelyeket hosszú ideig Finnországban (ekkor ugyan jogi értelemben véve Finnország még nem létezett, csak mint földrajzi fogalom) „őriztek”, pontosabban üzleti iratok borítójaként használtak – innen az elnevezésük – és 1869-ben kerültek vissza Oroszországba Nordkvist professzor jóvoltából. A 22. számú (4.9.21. jelzet) Finnországi Töredéket az Orosz Akadémia Könyvtárában őrzik. Mérete 30,324 cm, a szövegé 25,5×19,5 cm. Anyaga pergamen, két levélből áll, amelyeknek két-két oldaluk van. Minden oldal két columnát tartalmaz, az oszlopok 34 sorból állnak. A szöveget uncialis írással (oroszul usztávval) másolták, az iniciálékat tintával rajzolták, és cinóbervörössel festették ki.

Az 1^v oldal alsó szélén egy svéd feliratot találhatunk dátummal (1614) és az üzleti ügy számával (22 – innét a 22-es elnevezése a töredéknek). A 2^v oldal alsó részén pedig egy bizonyos Nils Jonsson 1615. esztendőre esedékes kötelezettségének a feljegyzésére bukkanhatunk. A nyelvemléken sok sérülés, többek között égési nyomok láthatók. A 2^a oldal második columnájának alját egy vegyi anyagtól származó folt ékteleníti. A vegyszer segítségével kívánták a szöveget láthatóbbá tenni, azonban az ilyen anyagokról tudnunk kell, hogy hatásuk csak néhány percig tart, viszont utána megsemmisítik az adott szövegrészt. A kézirat a Prológ első óorosz, azaz rövid kiadásának (ti. a második kiadás terjedelme az előbbinek kb. a kétszerese) november 8., 10. és 11–12-én olvasandó nem teljes szövegeit tartalmazza. A november 8-ra szóló szöveg Mihály Arkangyal tetteit tartalmazza, ez a leghosszabb, több mint 4 oszlopnyi. Ebből is látható, hogy a rövid életrajzok helyét már a hosszabb és érdekfeszítőbb történetek foglalták el, figyelembe véve a laikus olvasóközönség igényeit is. A november 11-re rendelt olvasmány Szent Ménésről, Viktorról és Theodórosz Sztuditésről a képrombolás (*ikonoklaszmos*) elleni küzdelem egyik vezéralakjáról emlékezik meg. Ez a szöveg kisebb terjedelmű, mintegy két columnát foglal el. Ezután ismét megfigyelhetjük az eredetileg csak tömör, szinte említésszerű hagiográfiák gyűjteményének, azaz a Prológnak a megváltozását, ugyanis a jelen töredék szerkezetében már az intelem is helyet kap, amelyet Aranyszájú Szent Jánosnak az alamizsnáról írt beszéde képvisel. A november 12-én felolvasandó szöveg Kegyes Szent János konstantinápolyi pátriárka életrajzát tartalmazza, amelynek nagy része hiányzik.

A vizsgálandó Prológtöredék datálását a paleográfiára, a fonetikára valamint a morfológiára támaszkodva végezhetjük el. E három szint jelenségeit a következő két csoportra oszthatjuk fel: 1. Azok a jelenségek, amelyek nem engedik meg a kézirat keletkezését a XII. század végénél illetve a XIII. század elejénél előbb. 2. Azon adatok, amelyek figyelembevételével a nyelvemlék másolását nem helyezhetjük a XIII. századnál későbbre.

1. csoport: (Azok a jelenségek, amelyek nem engedik meg a kézirat keletkezését a XII. század végénél illetve a XIII. század elejénél előbb.) Paleográfia: Az ómegánál hiányzik a függőleges vonás a betű közepén, valamint a betű a XII. századi görög minuscúlára hasonlít. Formája egy lefelé fordított félholdhoz áll közel, amelynek a felső része többnyire nyitott. A jaty betű szára kimegy a sor fölé. E két betűt korjelzőknek nevezik. A többi betű megformálása sem arányos és gyakran nem szimmetrikus, a betűk nem követik a négyzet alakját, és nemegyszer jobbra vagy balra dőlnek, tehát nem archaikusak. A sorok nem mindig egyenesek, és helyenként az oszlopok sem szabályosak.

Fonetika: A redukált hangok erős helyzetben kivétel nélkül teljes képzésű magánhangzókká váltak. Egy esetben az összsláv eredetű *trrt* hangkapcsolatban is fellelhetjük a teljes képzésű magánhangzót a *cservb* szóban (*cservb* helyett) (2^v. 1. columna 13. sor), ami már önmagában is kizárja a nyelvemlék 1164 előtti keletkezését, hiszen a *trrt*, *trrt*, *tblt*, *tblt* valamint a *trbt*, *trbt*, *tblt*, *tblt* hangkapcsolatokban első ízben az 1164-ben másolt Dobrilo Evangéliumban figyelhetők meg a redukáltak helyén teljes képzésű magánhangzók. Ugyanakkor a gyenge helyzetben lévő redukált hangok (az abszolút szóvégi redukáltakat nem számítva, amelyeket már a másoló nyelvében szintén nem ejtettek, de a redukáltakat jelölő betűket grafikai okokból továbbra is írták, és ez egészen 1917-ig normaként funkcionált) 84 alkalommal kivesztek, és csak 53 esetben maradtak meg.

2. csoport: (Azon adatok, amelyek figyelembevételével a nyelvemlék másolását nem helyezhetjük a XIII. századnál későbbre.)

Fonetika: A *zsd* helyett mindenütt óorosz *zst* találunk az összsláv *dj* hangkapcsolat helyén. A *zsd* csak az ún. második délszláv hatással jelent meg tömegesen a kéziratokban a XIV. századtól. (Második délszláv hatáson a törökök elől menekülő bolgárok valamint szerbek kulturális befolyását értjük, ugyanis ekkor sok értelmiségi, első sorban pap és szerzetes került orosz földre. Az első délszláv hatásnak ti. a X–XI. századi, a kereszténység felvétele körüli időkben és a közvetlen utána történt kulturális kapcsolatokat nevezzük.)

Morfológia: A declinációban az -o/jo- tövű főneveknél a dativus Pl.-ban még nem történt meg a végződésnek unifikációja az -a/ja- tövű főnevek végződéseinek szerint. A szövegben mindenütt *-omb/-jemb* flexiókat találunk az *-amb/-jamb* helyett. Erre az unifikációra az első példánk 1271-ből való. Ugyanígy az -o/jo- tövű főnevek locativus Pl.-ban sem találjuk meg a végződések -a/ja- t szerinti egységessé válását, a nyelvemlékben kizárólag az *-ěchb* végződés példáit figyelhetjük meg az *-achb/-jachb* flexiók helyett. Továbbá nem vált még általánossá az -o- t végződése (-ě) a lágy variánsban, azaz a -jo- tövű főneveknél (itt a flexió -i) a locativus Sg.-ban. Az előzőhöz hasonlóan az -a- tő lágy variánsa, azaz a -ja- tőhöz tartozó főnevek is őrzik függetlenségüket az -a- tővel szemben, ugyanis a -ja- tő -i flexióját még nem szorította ki a kemény variáns – végződése a dativus és locativus Sg.-ban. A participium praesentis és praeterii activi rövid formái szabályosan vannak egyeztetve a főnevekkel. Itt a nemben és számban történő ingadozás csak a XIII. századtól észlelhető, amikor a rövid alakú cselekvő melléknévi igenevek megmerevedtek a nominativusban, és a declinálódást lassanként elhagyva fokozatosan határozói igenevekké alakultak. Tehát a fenti adatokat mérlegelve, a Prológtöröredék keletkezését a XII. század végére és a XIII. század első felére tehetjük.

A nyelvemlék-feldolgozás következő lépése a másolás helyének meghatározása. Mivel a szövegben nem találunk olyan jelenségeket, amelyeket egy bizonyos területhez rendelhetnők hozzá, így a rendelkezésünkre álló gyér adatok segítségével a lokalizálást csak kizárásos alapon végezhetjük el. Az ún. feszített redukált hangok helyén erős helyzetben kizárólag *y*-vel vagy *i*-vel találkozhatunk, de sohasem *o*-val ill. *e*-vel, ami arra enged következtetni, hogy a Prológtöröredékünket nagy valószínűséggel nem északon másolták.

A kézirat nyelvének vizsgálatára illene most rátérnünk, de ezen a területen az adatok és a megválaszolandó kérdések bőségére való tekintettel, csak a legfontosabb kérdésre szorítkozhatunk: Milyen nyelven íródott a szöveg? Óbolgárul, vagy óoroszul? Egyiken sem, mivel – ahogy már fentebb is említettük – az óorosz másoló nem akart óoroszul írni, de nem védhette ki, hogy a saját nyelvéből egyes jelenségeket

bele ne vigyen a másolandó kéziratba, és ez több másoláson keresztül átöröklődött, majd normává vált, míg végül a kezdeti óorosz kiadású óbolgár nyelvből egy hibrid nyelv, az óorosz ill. később orosz egyházi szláv nyelv jött létre. Korábbi munkáinkban a tanulmányozandó szövegen végzett vizsgálódásaink alapján, a Prológtöredékünk nyelvét óorosz egyházi szlávként határozhatjuk meg, amelyben három réteget különíthetünk el: egy óbolgárt, egy óoroszt és egy keveréket. E három réteg viszonyát a következőképpen jellemezhetjük: Az óbolgár alaprétgre egy óorosz és egy hibrid réteg rakódott. Tanulságos lenne végigmenni azokon az óbolgár és óorosz keverék formákon, amelyek illusztrálnák e hibrid nyelv, az óorosz egyházi szláv kialakulását, valamint bemutatnák a főbb jellegzetességeit, azonban jelen dolgozatunk kereteit figyelembe véve ez már egy következő munka tárgya lenne.

SÁRKÖZI RÉKA

Középkori királyavatási ordók

Az emberek a történelem kezdete óta úgy gondolták, hogy a társadalom eredete szent. Abban a meggyőződésben éltek, hogy közösségüket meghatározott helyen és időben, bizonyos rítusok szentelik meg. Hitték, hogy első uralkodójuk félisten volt, aki hatalmát az istenektől nyerte. Így az uralkodó jelentette a kapcsolatot a magasabb rendű szféra és a földön élő ember között. A hatalom az uralkodó által válik megszenteltté, s az uralkodó eszköz lesz abban a folyamatban, amelynek során az uralkodó kapcsolatba kerül a szenttel, vagyis Istennel. A kapcsolat által az uralkodó személyét is szentnek tekintették.

Azért volt (és még ma is) szükség erre a kapcsolatra, mert az embernek eredendően az anyagiak mellett lelki szükségletei is vannak. Lelki egyensúlyának megőrzéséhez szükséges, hogy mint az egyén és mint a közösség tagja, a tőle független erő és valóság felé forduljon, amely megvilágítja létezését értelmét. Ezért keresi már az emberiség kezdetétől fogva a kapcsolatot a transzcendens, égi világgal.

A világ, mint egészében uralkodó szabályosság, rend tükröződik az emberi közösségek törvényeiben, életében is. A szent és a politika területén is két világ különül el, az isteni és az előzőnek a tükörképe, az emberi. A középkori gondolkodás szerint az emberek közösségét az isteni rendnek megfelelően kell vezetni, kormányozni. Ez biztosítja a közösség fennmaradását, helyes működését.¹

Az uralkodó a politikai hatalom képviselője, őbenne testesül meg a kormányzati elv, ő a közösség megmaradásának biztosítója. A középkori gondolkodás különbséget tett hatalom és méltóság között. A hatalom gyakorlását bárki megszerezhetette, akár erőszak árán is, de méltóság csak annak az uralkodónak járt, akit megfelelő egyházi szertartás keretein belül azzal felruháztak. Az uralkodók méltóságrendje a római püspök által megkoronázott frank királynak, Kis Pippinnek köszönhe-

¹ Molnár Tamás: *A hatalom két arca: Politika és szentség*. Bp., 1992, 86–89. p.

tően a Bizánctól függetlenné vált Nyugat-Európában fejlődött ki.² A hatalom szent eredetében való hitet újra és újra meg kellett erősíteni. Erre a célra bonyolult szertartások, rítusok szolgáltak, amelyek precízen kidolgozott jelképrendszerekből és szimbólumokból tevődtek össze. A szertartásrend, az ordó, olyan cselekedetek sorozata, amelyek során az egyházi főméltóság, illetve annak helyi képviselője, a közösség által megválasztott, az uralkodásra méltónak talált személyt a megszentelt hatalommal és jelképeivel felruhazza.

A X. század végére kialakult Karoling-hagyományú ordó a francia és a német kutatóknak köszönhetően ma a legismertebb.³ A szász dinasztia a frank eredetű szertartást vette át, de némi változtatással.

Maga a koronázási aktus részecselekmények sorozatából tevődött össze.⁴ A részecselekmények közé tartozott az, amit szorosabb értelemben választásnak neveznek, továbbá egyházi és világi hatalomátruházó cselekmények együttese a felkenésben és a koronázásban, valamint az uralkodói jelvények átadása. Az avatás fő részei egyforma jelentőséggel bírtak, egyik sem hiányozhatott.

A jelképes választás, az acclamatio, amikor a nép közfelkiáltással jelzi, hogy elfogadja az uralkodásra kijelölt személyt. A X–XI. század fordulóján a szertartások középpontjában az uralkodó szent olajjal való felkenése állt, maga a megkoronázás csak később kapott központi szerepet. Az olajjal való felkenés az Ószövetségből eredt. A keresztény hitben a püspökök a Krisztus földi életében kiválasztott apostolok utódai. Az olajjal való felkenés szertartása a papok, püspökök felszentelésének éppúgy része, mint a királyok avatásának. Mivel a király hatalmának az egyházi rendben a püspök felel meg, így az állami-egyházi szervezetben a király a püspökhöz hasonlóvá válik.

A Karoling idők óta a királyavatásra és a püspökszentelésre nem a kereszteléskor használt katekumenek olaját, hanem külön erre a célra szentelt olajat használtak. A felkenés által az uralkodó a püspökhöz ha-

²Dümmerth Dezső: *Az Árpádok nyomában*. Bp., 1997, Panoráma, 132. p.

³Dümmerth: i. m. 165. p.

⁴Gerics József: *Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban*. Bp., 1995, 121. p.

sonlóvá válik, így érthető, hogy az uralkodó is megkülönböztető jelvényt kap.

A szertartás része volt még a koronaátadás, mely a független uralkodói méltóság elnyerését szimbolizálta. A korona jelentősége abban áll, hogy konkrét méltóság, a királyi méltóság birtoklását fejezi ki azáltal, hogy az egyházi főméltóság kezéből kapja az uralkodó a koronát. Ez jelképezi azt, hogy ő Isten „kedveltje”, kiválasztottja, aki méltó a korona viselésére.

Az egyházi szertartással felavatott uralkodó a korai középkor szemlélete szerint egyben szuverén uralkodó is, aki a hatalomnak közvetlen isteni átruházása következtében más földi uralkodóktól nem függ.

Az egyre fontosabbá váló különböző koronaformáknak a középkor politikai világmésképeben szimbolikus jelentőségük volt. Az egyik koronaforma, az abroncskorona, egészen Nagy Konstantinig vezethető vissza. A császár-, illetőleg a királyavatás jelvényeként a korona Nyugaton először Nagy Károly 800-ban végbement római koronázása alkalmával jutott szerephez, formáját tehát ez az aktus határozta meg.

A koronaformában 870 táján változás következett be. Az ún. liliumkoronának fokozatos érvényre jutása ellenére az abroncskorona Itáliában a római hagyományok hatása alatt továbbra is használatban maradt. Nagy Ottótól, a császárság megújítójától kezdve, a szász dinasztia tagjainál is meghonosodott, a XI. század elejétől pedig némileg zárttá válva kizárólagos császárkorona lett.

Az évszázadok folyamán többféle királyavatási ordo alakult ki, de a kisebb-nagyobb eltéréseket leszámítva, ezeknek az alapja ugyanaz.

Maga a koronázási szertartás egyházi aktus volt, misével egybekötve és a koronázásra jogosult főpap vezetésével zajlott. Magyarországon mind a felkenésnek, mind a koronázásnak a joga az esztergomi érseket illette meg. A főpap intelmet intézett az uralkodóhoz, melyben kifejezte, hogy a szent kenetet, a királyi jelvényeket az anyaszentegyháztól kapja, és figyelmeztette, hogy hatalmát Isten kegyelméből nyerte azért, hogy a népet a földi életben kormányozza. Egyben felszólította az uralkodót arra is, hogy tisztelje az egyházat és őrizze meg annak szabadságát. Az intelem után az uralkodó letérdelt és kezét az Evangéli-

umra téve letette az esküt az igazság és béke védelmére, majd megcsókolta a keresztet.⁵

A Bibliára való felesküvés a kora középkor óta napjainkig szokásban maradt, szakrális részmozzanat. Ez ma is élő szokás például az Egyesült Államokban, amikor az újonnan választott elnök a beiktatásakor a Szentírásra esküdve ígéretet tesz, hogy az alkotmány előírásait megtartja. Ezt követően az uralkodó, kifejezve Isten előtti alázatát és törvényei iránti engedelmességét, leborul az oltár elé, miközben a püspökök elimádkozzák a mindenszentek litániáját. Majd a főpap a püspökszentelésnél használt szent olajjal felkeni az uralkodót.

Ezután következett a megszentelt, hatalmat jelképező korona átadása és általa az uralkodó a főpaphoz hasonlóvá vált. A korona helyett a korai frank királyok idejében a királyi hatalmat az uralkodók hosszú haja szimbolizálta egészen 751-ig. Nagy jelentőséggel bírt még a királyi lándzsa, mely szinte minden állam uralkodói jelvényei között megtalálható volt.⁶

A franciáknál a szertartást kiegészítette még az a mozzanat, amikor a felkenés által az isteni hatalomban részesült uralkodó a templom előtt összesereglett betegek fejét kezével érintette. Ugyanis a XI. századi hiedelem szerint az uralkodó keze gyógyító kéz volt.

A történelem során a politika, az állam, a társadalom és annak intézményei egyre inkább elvilágiasodtak. A szent hatalomba vetett hit fokozatosan veszít jelentőségéből. Azáltal, hogy a XIX–XX. századi kormányzatok a jelennel és a jövővel vannak elfoglalva, a múlt jelképes cselekményei feledésbe merülnek. Ennek ellenére, azok az országok, amelyek ha formálisan is, de megőrizték a királyság államformáját, továbbra is gyakorolják a szent mozzanatot, mint például Angliában és a skandináv államokban.

Hazánkban, Magyarországon, az utolsó királyt, IV. Károlyt, az első világháború idején, 1916. december 30-án a már említett ordó alapján koronázták meg.

⁵ Reisner Ferenc: *Csernoch János hercegprímás és IV. Károly*. Bp., 1991, 32–40. p.

⁶ G. Duby-Mandron: *A francia civilizáció ezer éve*. Bp., 1975, 134. p.

HONGMANY SYPHONE

Szent István és az indokínai keresztény misszió

A magyar szentek legendáriumának egy XVIII. századi kiadásában található egy életrajz, amely egy Máté nevű remetéről szól. Ebben nagyon fontos motívumok vannak, amelyek bizonyítják az indokínai térítés beindulását is ugyanebben az időben, de megvilágítja a történeti előzményeket is.

„Az örök emlékezetre méltó Escandelei Máté budai polgár volt. Cselekedeteit, mivel az emberek egyáltalán nem ismerték, a szent elrendelés könyve őrizte meg. Azután, hogy I. István király alatt Magyarországra bevitték az evangélium fényét, ő – aki arra vágyakozott, hogy sok szent helyre a szentség megtekintése céljából elbocsássák – elment Jeruzsálembe. Az Üdvözítő nyomaival jelölt helyeket fogadalmak szerint megnézte. És úgy elfogta a szentség iránti szeretet, hogy a Sion-hegy egy zugába rejtőzött, és néhány éven keresztül remeteéletet élt. Miután már Isten szeretetében égett testestől-lelkestől, hevesen kezdett vágyakozni arra, hogy másokat is ezzel a szeretetével lobbantson lángra. Kiváltképp azokat akarta megismertetni Istennel és az ő küldöttjével, Jézus Krisztussal, akik a nagy távolság miatt nem láthatták őt.

Tehát, miután ezt elgondolta és isteni végzésből – bizonyosan azoknak a példájára, akik a régebbi századokban már sokszor megtették ezt az utat az evangélium ügyében – meg is fogadta, az indiaiakhoz ment.

Hosszú és fáradtságos szárazföldi és tengeri hányattatás után Sziám-ba érkezett, és innen végül a kínai tartományokba is bejutott.

Ott nagyon sok embert térített meg igehirdetésével és csodái sokaságával. Számtalan csodája között feltámasztott öt halottat is. A boncok babonásgait leküzdve sok embert nyert meg Krisztusnak, ezért azoknak a gonosz szándéka többször ellene támadt. Végül törbe csalták, és halandó életének fenséges vértanúsággal vetettek véget.

Az őslakók ma is (a XVIII. században!) tisztelik emlékét. Ezt Johannes Locena és Petrus Jarricus írják le műveikben. Ők pedig ezeket azokra a portugálokra való hivatkozással adják hírül, akik közül

néhányat a kínaiak elfogtak és az ország belsejébe hurcoltak. Egyik városnál észrevettek ők egy kőből állított keresztet. A földre borultak előtte. Amikor a hely őslakosai ezt észrevették, ők is azonnal letérdeltek. Kezeiket az ég felé emelték és imádkozni kezdtek. Azután a kereszt talapzatát csókokkal illették és ezt mondták az ő hazájuk nyelvén: Jézus Krisztus, Jézus Krisztus. Mária, a szűz fogant, a szűz szült és szűz maradt.

Ezek nagyon megörültek, hogy az ő hitüket valló idegen emberekre találtak. Városukba vezették őket. Ott egy kettőszáz évnél régebbi, hazai írásjelekkel teleírt könyvet hoztak elő, amelyben világosan olvasható volt mindaz, amit Escandelei Mátéről elsoroltunk. Azt a vallást, amelyet megtanultak őseiktől, akiket Máté avatott be ebbe, sértetlenül megőrizve adták tovább utódaiknak, mindig ugyanúgy, és ilyen sokáig egyedülálló tisztelettel emlékeztek ősatyáik hitére.”

Röviden vázolja a történet fontosabb motívumai: Escandelei Máté magyarországi személy volt, ahol Szent István király idejében tértek át a keresztény vallásra. Ez a Máté a kereszténység szent helyeinek meglátogatására vágyakozott. El is utazott a Szentföldre. Itt remeteségbe vonult, majd elhatározta, hogy olyan népek közé megy Krisztus hitét hirdetni, ahol még sohasem hallottak róla. Így jutott el Indiába, majd „hosszú és fáradságos szárazföldi és tengeri út után Sziámba”, ahonnan Kína felé indult tovább. Az őslakosokat térítve végül vértanúhalált szenvedett. Évszázadokkal később ide vetődött portugálok bizonyították, hogy Jézus tanításai mellett a magyarok körében különösen tisztelt Szűz Mária kultuszát hirdette. Puskely Mária az ő működését nagyon óvatosan a XI. vagy a XIV. századra datálja. Szent István idejében azonban itt Magyarországon is olyan nagy szükség volt térítőkre, hogy a király olyan Szentföldre igyekvő zarándokokat is erővel itt tartott, mint amilyen Szent Gellért volt. A legenda különben sem azt mondja, hogy Máté az ő korában élt, csak azt, hogy az ő uralma alatt térítették meg a magyarokat. Ha tehát feltételezzük, hogy Máté neve mellett nem véletlenül szerepel István király neve, akkor még négy ilyen királyt vehetünk gyanúba. Ezek közül IV. István ellenkirály eleve kizárható, II. István mellett sem szólnak különösebb érvek, III. István

uralma előtt már lezajlott a 2. keresztes hadjárat (1147-1149), tehát ekkor sem lehetett olyan lelkesítő légkör, amely Mátét zarándoklatra készítette volna. Nagyon fontosnak tartjuk azt a megjegyzést, hogy e szent ember a Távol-Keletre szándékozott menni. A keleti missziót pedig ténylegesen a koldulórendi szerzetesek, a dominikánusok és ferencesek kezdték meg. Mind a két rendet a XIII. század elején alapították, ezért hát csak egyetlen István, sorrendben az V. jöhet számításba Máté neve mellett. Ha ez helytálló, akkor tehát a legendában előadott történet a XIII. század végére keltezhető. Erre az időre utalhat Máté családi neve is, amely valószínűleg elírás. Olyan ember írhatta le, aki olasz anyanyelvű lehetett és így az általa ismert Escandelére változtatta Budának a korabeli Ecilburg nevét. Ez a XIII. században kialakult hun-magyar történetben szerepel így. Azt is tudjuk, hogy arra a vidékre, ahol Máté térített, a XVI. század elején érkeztek portugálok, akiknek a helybeliek egy kettőszáz évnél idősebb kódexet mutattak, amelybe az ő tanításait leírták. A kódex kora is megerősíti feltételezésünket: a magyar hittérítő valamikor a XIII. század végén térített a keleti területeken.

Kérdés az: pontosabban hol? Tudjuk, hogy Sziámból indult Kínába. Sziám ekkor Laossal együtt Szukhothai királyságát alkotta. Ha tehát Máté eljutott Kínáig, akkor valahol a mai *Laosz északi részén* végezhette missziós munkáját.

A továbbiak megértéséhez annyit kell előrebecsíteni, hogy a középkorban két Etiópiát ismertek, az egyiket Egyiptomtól délre, a másikat India és Kína között. Ez az utóbbi azonos volt tehát Indokínával vagy másképpen Hátsó-Indiával.

A ferencesek Kubilaj nagykanhoz érkező kínai misszióját Giovanni da Montecorvino vezette. Egyik 1305 januárjában kelt levelében elmondja, hogy írt neki az Indiában működő János testvér. A továbbiakban így folytatja: „Ugyanebben a levélben elmondja ő maga, János testvér, hogy ünnepélyes követek jöttek hozzá Etiópiából (vagy Etiópia valamely részéből) kérve, hogy készülődjön oda igehirdetés céljából vagy küldjön kiváló prédikátorokat, mivel boldog *Máté evangelista* és az ő tanítványainak ideje óta igehirdetőik nincsenek, akik őket Krisztus

hitében tanítanak; és sokan vágyakoznak arra, hogy Krisztus igaz hitéhez elérkezzenek. És ha oda testvéreket küld, mind megtérnek Krisztushoz, és igaz keresztényekké válnak. Mert vannak igen sokan keleten (*in Oriente*), akik csak névleg mondhatók keresztényeknek és Krisztusban hisznek, de az írásoknak és a szentek tanításainak nagy részét nem ismerik naiv együgyűséggel élve, mivel nincsenek igehirdetőik és tudósaik sem.”

Szinte bizonyosra vehető, hogy a sokszor lemásolt levélben az „escandelei” vagy „ecilburgi” jelző változott evangelistává, amely automatikusan vonzotta a szent (beatus) jelzőt. De elnyerhette ezt Máté akkor is, ha da Montecorvino tudott mártírháláláról.

Összefoglalva tehát azt mondhatjuk: Escandelei Máté a XIII. században, V. István uralkodása idején Magyarországon, Budán élt. Innen a Szentföldre zárandokolt, majd keletre, „Etiópiába” utazott. Az út hosszú és fárasztó volt, tehát biztosan nem egyedül utazott. Mivel olyan népeket akart téríteni, akik nem ismerik Krisztus evangéliumát, tovább ment Indiánál, de ugyanakkor az akkor Kínában uralkodó mongolokhoz sem kíváncszott, mert azokhoz már többször eljutottak térítők. A legnagyobb valószínűsége tehát annak van, hogy a Mekong folyó mentén hirdette a kereszténységet, és így Laosz első hittérítőjének tekinthetjük.

Ezzel a néhány szerény adattal kívántam csupán kiegészíteni mindazt, amit Máté misszionáriusról eddig tudtunk. És nagyon örülök annak, hogy az első európai ember, aki hazámba nem puskával, hanem a szeretet tanításával érkezett, éppen Magyarországról jött hozzánk.

Irodalom

Balanyi György: *Montecorvinói János*. Bp., 1930.

Caillaud, Romanet: *Mathieu Escandel, le premier martyr, Chrétien en China*. Compte Rendu de la Société Géographique du Paris, 1886. no. 5 pp. 528–542.

Caterino, C.: *Il primo missionario della Cina, Giovanni da Montecorvino dei Fratelli Minori*. Napoli, 1927.

Lévay Mihály: *A katolikus hittérítés története*. I–II. Bp., 1937.

Prileszky, Johannes: *Acta Sanctorum Ungariae*. Tyrnaviae, 1744, Appendix: 75–77.

Puskely Mária: „Virágos kert vala híres Pannonia...”. Bp., 1994., 143–149. p.

- Samaleuk, Ven Maha Phoung: *The short history of Phra That Luang Vientiane Laos*. Vientiane, 1986.
- Soranzo, Giovanni: *Il papato, l'Europa christiana e i Tartari: un secolo di penetrazione occidentale in Asia*. Milano, 1930.
- Van den Wyngaert, Anastase: *Jean de Mont Corvin O.F.M. Premier éveque de Khambaliq (Pe-King) (1247–1328)*. Lille, 1924.
- Van den Wyngaert, Anastase: *Sinica Franciscana*. I. Itinera et relationes fratrum minorum saec. III et XIV. Quaracchi, 1929.
- Ymone, Phoungueunh: *A laoszi–magyar kapcsolatok kezdeteiről*. Szeged, 1987. Kézirat.

PÓDA BERNADETT

Szent László megjelenítése a középkori szövegekben és dallamokban

Egy királyszent nemzeti jelentőségét, politikai tetteit a történészek nemegyszer számba veszik, s újraértékelik. Az egyháztörténészek igyekeznek feltárni személyiségének összetevőit, hitének motívumait, cselekedeteinek indítékait, hogy a történelmi valósághoz hűen tudják megrajzolni alakját, valamint életművét, életszentségét elfogulatlanul értékelhessék.¹

Egy szent megítélésénél történelmi bizonyító ereje van nemcsak az okleveleknek, művészi ábrázolásoknak, hanem az ünnepén elhangzó liturgikus szövegeknek és dallamoknak is. Ezek elemzésével kívánom megrajzolni a harcos és szent uralkodó alakját. Bemutatni azt, hogyan tartják ébren László király emlékét a liturgikus szövegek, melyek aztán évszázadokon át kifejűk hatásukat.²

A reformáció koráig Várad volt a László-kultusz középpontja. A Legendának László temetéséről szóló része, és más emlékek segítették a sír körül kialakult kultusz kibontakozását.³ Nagyváradnak török kézre jutásával, mikor a megszállók László sírját feldúlták, csökkent a László-kultusz. Csak akkor lendűl fel megint jobban, amikor az elveszett fejkerekye a XVII. század közepén Bécsbe került és a főpapok *panegyrissekkel* tisztelegtek Szt. László emléke előtt.

A középkori egyházi irodalomnak a magyar szentekre vonatkozó költői alkotásait Dankó József gyűjtötte össze.⁴

¹ Vö. Mezey László: *Athleta Patriae. Tanulmányok Szent László történetéhez.* Bp., 1980, Szent István Társulat, 137. p.

² A Lászlóval kapcsolatos fennmaradt középkori liturgikus szövegek közül csak a verses officiumot és az 1192 körűli László himnuszot illetve László-szekvenciát elemzem.

³ Szövegét Bartoniek Emma adta ki: Szentpétery, Emericus (ed.): *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque Arpadianae gestarum.* Tom. 2. Budapestini 1938, 515–527. p. Magyar fordítását Kurcz Ágnes készítette el: *László király emlékezete.* Bp., 1977, 51–59. p. – A László kultuszról részletesen ld.: Magyar Zoltán: „Keresztény lovagoknak oszlopa”. *Szent László a magyar kultúrtörténetben.* Bp., 1996, Nemzeti Tankönyvkiadó.

⁴ *Vetus Hymnarium Ecclesiasticum Hungariae.* Bp., 1893.

Az itt közöltek közül a magyar szentek szempontjából a verses officiumok a legfontosabbak. Jelentőségüket bizonyítja az is, hogy ezeket sok misekönyv és breviárium megőrizte. A zsolozsma latin nyelvű szövege több kiadásban látott napvilágot. Ennek forrásjegyzékét Radó Polikárp állította össze.⁵

A Lászlóval kapcsolatos irodalmi forrásokat két részre oszthatjuk: egyikbe tartozik a *Gesta* és a tőle függő *Krónika*, a másik részt a liturgikus szövegek, a *historia rhythmica*, *himnusz*, *szekvencia*, *miseszövegek*, és a *legendák* alkotják. Míg az alak ábrázolásához az irodalom elegendő segítség, a morális tulajdonság leírásához klerikusi tájékozottság is szükséges.

História a neve a középkori, hazai liturgikus szokás szerint egy ünnep, vagy vasárnap éjszakai zsolozsmájához (*matutinum*) énekelt kilenc antifóna és kilenc responzórium együttesének. Hozzávették ehhez még a hajnali óra (*ad Laudes*) öt illetve hat antifónáját is. Ezekben az elsősorban a biblikus könyvekből vett, illetve patrisztikus és hagiografikus szövegek hatását mutató antifónákban és responzóriumokban sokszor költői szárnyalással fejeződik ki az ünnep, rajzolódik ki a szent király életének legjellemzőbb vonása. László kanonizációja (1192, III. Béla) és ünnepeinek a liturgikus évben való elhelyezése, szükségessé tette az új szent király liturgikus szövegekkel, tehát saját „historiá”-val, s ahhoz csatlakozó himnusszal, miseszöveggel, s a misében énekelt „prózával” (szekvenciával) történő megünneplését. Ezek inkább költői alkotások.⁶

Az officium (más néven *historia rhythmica*) két különböző jellegű szövegcsoportha válik szét: az antifónák és responzóriumok együttesére. Az antifónák a zsoltárokat kísérik, a responzóriumok az olvasmányokat követik. A középkori magyarországi elrendezés szerint az ünnepeken mindkettőből kilenc-kilencre volt szükség.⁷

⁵ *Athleta Patriae*. 140–142. p.

⁶ *Athleta Patriae*. 35. p.

⁷ Ld. Wilson-Dickson, Andrew: *A kereszténység zenéje*. Bp., 1994, Gemini, 33–43. p.

A verses officium felépítése⁸

I. VESPERÁS	Antifóna 1	Fons aeternae pietatis
	Zsoltár	
	Antifóna 1	Fons aeternae pietatis
	Antifóna 2	Salve rex benigne
	Zsoltár	
	Antifóna 2	Salve rex benigne
	Antifóna 3	Confessor Domini, Ladislai
	Zsoltár	
	Antifóna 3	Confessor Domini, Ladislai
	Antifóna 4	Regis regum
	Zsoltár	
	Antifóna 4	Regis regum
	Antifóna 5	Confessorum regem adoremus
	Zsoltár	
	Antifóna 5	Confessorum regem adoremus
	Olvasmány	
	Responzórium	Salve rex benigne
	Himnusz	Regis regum civis, ave
	Magnificat	
	Antifóna a Magnificathoz	Confessor Domini, Ladislai

MATUTINUM	Antifóna 1/1	1. Nocturnus	Hic iniquis non consensit
	Zsoltár		
	Antifóna 1/1		Hic iniquis non consensit
	Antifóna 1/2		Rex a Christo constitutus
	Zsoltár		
	Antifóna 1/2		Rex a Christo constitutus
	Antifóna 1/3		Tua Christus est gloria
	Zsoltár		
	Antifóna 1/3		Tua Christus est gloria
	Olvasmány		
	Responzórium 1/1		Edoctus spiritus sancti gratia
	Olvasmány		
	Responzórium 1/2		Diuturnus excubiis
	Olvasmány		
	Responzórium 1/3		In iudicandis

⁸ Athleta Patriae 148–155. p. alapján.

	Antifóna 2/1	2. Nocturnus	Invocatem exaudivit
	Zsoltár		
	Antifóna 2/1		Invocatem exaudivit
	Antifóna 2/2		Scuto bonae voluntatis
	Zsoltár		
	Antifóna 2/2		Scuto bonae voluntatis
	Antifóna 2/3		Admirabile
	Zsoltár		
	Antifóna 2/3		Admirabile
	Olvasmány		
	Responzórium 2/1		In naturalibus bonis
	Olvasmány		
	Responzórium 2/2		Hunc circumdat veritas
	Olvasmány		
	Responzórium 2/3		Salve rex benigne
	Antifóna 3/1	3. Nocturnus	Domine, qui operatus
	Zsoltár		
	Antifóna 3/1		Domine, qui operatus
	Antifóna 3/2		Ladislaus honoratur
	Zsoltár		
	Antifóna 3/2		Ladislaus honoratur
	Antifóna 3/3		Hic accepit
	Zsoltár		
	Antifóna 3/3		Hic accepit
	Olvasmány		
	Responzórium 3/1		De radice regiae
	Olvasmány		
	Responzórium 3/2		Jesu bone
	Olvasmány		
	Responzórium 3/3		Surge, gaude Pannonia

LAUDES	Antifóna 1	Sancte iste indutus
	Zsoltár	
	Antifóna 1	Sancte iste indutus
	Antifóna 2	Jubilate
	Zsoltár	
	Antifóna 2	Jubilate
	Antifóna 3	Qui passus est propter nos
	Zsoltár	
	Antifóna 3	Qui passus est propter nos
	Antifóna 4	Mundialis fabricae
	Zsoltár	

	Antifóna 4	Mundialis fabricae
	Antifóna 5	Laudet te, rex gloriae
	Zsoltár	
	Antifóna 5	Laudet te, rex gloriae
	Canticum Zachariae	
	Antifóna a Canticumhoz	Benedictus est Salvator
II. VESPERÁS	Antifóna 1	
	Zsoltár	
	Antifóna 1	
	Antifóna 2	
	Zsoltár	
	Antifóna 2	
	Antifóna 3	
	Zsoltár	
	Antifóna 3	
	Antifóna 4	
	Zsoltár	
	Antifóna 4	
	Antifóna 5	
	Zsoltár	
	Antifóna 5	
	Magnificat	
	Antifóna a Magnificathoz	O sancte rex, Ladislac

I. Vesperás (vecsernye)

Valamely zsoltár első verséből vett részlettel és a rá adott válasszal kezdődik, majd öt zsoltár következik, mindegyik a saját antifónájával.

Ezután rövid olvasmány (*lectio brevis*) következett, majd az átvezető responzórium után a himnusz vezetett a Magnificat énekléséhez. Ez szintén antifóniával kezdődik és végződik.

Matutinum (hajnali ima)

Ez díszesebb volt, mint a vecsernye. Kilenc zsoltár végigéneklésére épült. Ezek három „*nocturnus*” (éji zene)-csoportot alkotnak és felolvasásokkal váltakoznak, melyeket viszont válaszok követnek.

A *responzórium* újabb lépést jelent az ének díszesebbé válásában. Ez valójában énekben kifejezett válasz a Szentírás felolvasott részére.

Laudes (*reggeli dicséret*)

Hasonlóan az I. Vesperáshoz, ez is öt zsoltárra épül, melyek szintén saját antifónával rendelkeznek. A zsoltárok után olvasmány, responzórium, stb. helyett a Benedictus (Canticum Zachariae) áll.

II. Vesperás (*vecsernye*)

A liturgikus gyakorlat szerint a nagyobb (duplex illetve semiduplex) ünnepek két vesperással rendelkeznek, melyek közül az első a jelentősebb.⁹ Szerkezete az I. Vesperást követi, eltérést jelent azonban, hogy az 5. zsoltár antifónája után olvasmány, responzórium és himnusz helyett a Magnificattal zárul.

Sequentia (*prosa*)

Keletkezésükről nem tudunk semmi bizonyosat a szó a megismételt *Alleluja jubilus* további melizmatikus kibővítését jelentette, ezt látták el szöveggel. Ennek a neve *prosa*, a dallamé pedig *sequentia*. A *Nove laudis extollamus* szekvencia a *Szent Kereszt* szekvencia (Sequentia de Sancta Cruce) adaptációja, valószínűleg 1192-ben vagy után keletkezett a László-kultusz központjában, Váradon.¹⁰ Újabban Magyar Zoltán feltételezi, hogy Eulinus váradi püspök a szerzője mind a szekvenciának, mind pedig a himnusznak.¹¹

*O quam felix quam praeclara
Varadini fulget ara
Tuo claro nomine*

*Ó, mily boldog s milyen ékes,
Szent nevével fényességes
Várad híres temploma*

Ezek a sorok a király végleges nyugvóhelyévé rendelt váradi székes-egyházra vonatkoznak. Végül megjelenik a Lászlót tényleg megkoronázó Krisztus:

⁹ Braun, Joseph: *Liturgisches Handlexikon*. Regensburg, 1924, 362. p. „vesper”

¹⁰ Magyar fordítását ld. Csanád Bélától: *László király emlékezete*. Bp., 1977, 30–33. p.

¹¹ Magyar Zoltán: i. m. 406. p. Eulinust, mint királyi klerikust korábban III. Béla küldte Párizsba, hogy zenei tanulmányokat folytasson. Az 1192-es szentté avatás idején már negyedik éve Várad püspöke.

*Assistentes regis laudi
coronator regis laudi
atque servus sancti regis
post hanc vitam tui gregis
transfer ad palatia*

*Urunk, ki megkoronáztad,
Hallgasd meg, kik itten állnak
S szent királyunk hű szolgálait
Ez életből egykor átvidd
Mennyei palotádba*

Himnusz

Az adaptált szekvencia összeköttetésben van a himnusszal (*Regis regum civis ave!*).¹² Azt, hogy a szekvencia is, a himnusz is a szentté avatott király tiszteletére készült, a szekvencia első sora árulja el: „*Nove laudis extollamus*”, valamint a himnuszban: „*Nova novi regis laude...*”

Az első strófában a vers hőstét, az ünnepelt szent királyt szólítja meg a költő. A király feladata, hogy országának kormányzója és a hit oltalmazója legyen.

László életének ismerete arra készítette a költőt, hogy megalkossa királyunk jellemének legszebb képét, az „*Athleta Patriae*”-t. Lászlóban nem a katonák egyikét látta, hanem a hazáját szünet nélkül védelmező *athletát*, bajvivó vitézt.

A harmadik strófa Várad dicsérete.

A himnuszköltők jelentőségéről így ír Babits: „...tudva vagy tudatlanul, mindannyian e jámbor középkori himnuszköltők örökösei vagyunk; formában, színben, érzésben, gondolatban egyformán tőlük függünk és koldusok lennénk önélkülük.”¹³

A Szent László-ének

Nem tartozik ugyan liturgikus szövegeink közé, hanem inkább XVI. századi históriás énekeink előfutárának tekinthetjük, azonban formai szempontok alapján a himnuszköltészethez kapcsolódik. Sík Sándor véleménye szerint „lírai költészetünknek Balassi Bálintig legszebb darabja az »Idvezlégy kegyelmes Szent László király...« kezdetű

¹² Rövidített formában olvasható: *Éneklő Egyház. Római Katolikus Népénektár*. Bp., 1986, Szent István Társulat, 336–337. p.

¹³ Sík Sándor: *Himnuszok könyve*. Bp., 1989, Helikon, 5. p.

himnusz”.¹⁴ Amiért dolgozatomban különös figyelmet fordítok rá, az az, hogy irodalmunkban először ebben a versben kapcsolódik össze a vallásos gondolat a nemzeti eszmével. Így átmenetnek, összekötő kapocsnak tekinthetjük a liturgikus tisztelet hitvalló szent királya és a néphagyomány nemzetvédő lovagkirály alakja között.

A verset minden bizonnyal a XV. század második felében, feltételezések szerint az 1470–1480 körüli években szerezte kitűnő képességű, ám az ismeretlenség homályába rejtőző szerzője. Gyaníthatóan nem egyházi személy volt. A himnusz (némileg eltérő változatban) két XVI. századi kódexben (Gyöngyösi- és Peer-kódex) maradt ránk, de abban az időben már legalább négy különböző változata lehetett használatban.¹⁵

A Peer-kódexben a Szent László-éneknek latin és magyar változatát olvashatjuk.¹⁶ Ezek tartalmilag és formailag közel állnak egymáshoz. Hasonlóságukból ered a kérdés: melyik az eredeti a kettő közül?

Az irodalomtörténészek többsége a latin szöveg eredetisége mellett foglalt állást. A latin és magyar változat „feltehetőleg egy időben keletkezett, azaz a szerző egyidejűleg írta mindkét szöveget”.¹⁷

A latin szöveg melletti érvek:

1. Középkori költészetünknek csak kis része eredeti.
2. A latin eredetisége mellett szól, hogy a kódexben először a latin nyelvű strófákat közlik, és utána csak a magyart.
3. A latin és a magyar szöveg összevetésekor fordítási ügyetlenség nyomait fedezhetjük fel. Például:

Szent királyok közt drágalátos gyöngy. Regis regum gemma praeclara.

Horváth Cyrill itt rámutat: ha a magyar szöveg lett volna az eredeti, könnyen lefordíthatták volna az adott versmértékben. A tömör latin

¹⁴ Sík Sándor: i. m. 27. p.

¹⁵ Magyar Zoltán: i. m. 414. p.

¹⁶ Némileg eltérő változata a szintén XVI. századi Gyöngyösi-kódexben is megtalálható.

¹⁷ Magyar Zoltán: i. m. 414. p.

Regis regum magyar megfelelőjét azonban már nehezen találta a verselő.¹⁸

4. Döntő, talán legsúlyosabb, Horváth Cyrillnek Szilády egy utalása alapján történt kimutatása, amely szerint a himnusz a Szent László egyik latin szövege, a Codex Lunaelacensis *Legenda Major*-ját követi, és László király leírását tartalmazó versszakok sokszor mintegy szó szerint a legenda szövegéből kerültek volna a himnuszba.¹⁹

*Tu vultu plenus et rubicundus
Tu et aspectu desiderabilis
In verbis dulcis, tu manu fortis,
Dejicis cunctos tecum dimicantes.
Tu membris sanus, forma decorus,
Humeris tuis altior cunctis,
Specie sola imperio dignus*

A legendában:

Erat enim manu fortis, visu desiderabilis... statura procerus, caeteris hominibus ab humero supra praeminens; ita, quod exuberantem in ipso sonorum plenitudinem ipsa quoque corporis species imperio digna declararet.²⁰

Ha a himnusz forrása a legenda, így az érvelés jó, és elmondható, hogy a latin szöveg készült közvetlen a forrás alapján, nem pedig a magyar változat.

Az ellenérv helyes voltának bebizonyítására az alábbi feltevés hozható: a magyar szöveg latin fordítója jól ismerte a magyar legendát, és mikor a szent külső szépségét akarta latinra fordítani, eszébe jutottak a jól ismert legendabeli kifejezések.

¹⁸ Vekerci József: *A Szent László-énekhez*. ItK 76. 1972, 136. p.

¹⁹ Vö. Sík Sándor: *A középkori magyar Szent László-himnusz eredetiségének kérdéséhez*. Szeged, 1935, 3. p.

²⁰ Uo.

A magyar szöveg eredetisége melletti érvek:

1. Esztétikai szempontok. A legtöbb helyen a magyar szöveg színe-sebb, hangulatosabb, természetesebb folyású.

Tu cum esses tener aetate, Mikoron méglen gyermekded volnál,
Eduxit rex Bela in Pannonia, Kihoza Béla király jó Magyarországba.

A „jó Magyarország” többet fejez ki „Pannóniánál”. Összevetve a hetedik strófa latin és magyar változatát, megállapíthatjuk, hogy a magyar sor konkrétabb, szebb, bár csak egy szót változtat.

Te circumcingunt imperatores. Környül fekesznek téged császárok.

Ha két szöveget tovább elemeznénk irodalmi szempontból, újabb példákat lehetne találni.²¹

2. Ha a magyar Szent László-himnusz fordítás, akkor egyedülálló a középkori himnuszfordításaink sorában, sokszor szószerinti hűségével.

3. Az a feltevés, hogy a himnuszt magyarról fordították latinra, szokatlan jelenség. A magyar himnusz eredetisége mellett mégis található egy gyakran említett érv: a latin szövegben előforduló magyar kifejezés.

Tu corde audax more leonis,
Od hoc es dictus Bátor Ladislaus.

Nem valószínű, hogy a latin himnusz szerzője magyar jelzőt alkalmazott volna. Inkább indokolt lett volna, hogy a műfordító megtartja a különösen jellemzőnek érzett magyar kifejezést.

4. Előző érvek bizonyító erejüket elveszthetik azzal a feltevessel, hogy a latin himnusz szerzője magyar volt, így maga fordította költeményét magyarra.

Tény: a latin változat ritmusa a magyart követi.

²¹ Megtalálható: Horváth Cyrill (szerk.): RMKT I. 1921, 220–225. p.

Versformája:

3+2 | 3+2 > Testedben + tiszta | lelkedben + fényes.²²

3+2 | 3+2 > Salve be + nigne | rex Ladis + lae.²³

Itt látható, hogy az író kevésbé ügyel arra, hogy az egymásra megfelelő ütembe ugyanannyi szótag jusson. Az ütemeket olvassa, nem a sorok szótagszámát. Ez valóban magyar sajátság.²⁴

Ha a magyar Szent László-himnusz csakugyan eredeti, akkor középkori költészetünknek – költői érték tekintetében – élére kell helyezni. Ekkor teljes mértékben állnak Horváth Cyrill szavai:

„Az ének valódi gyöngye a középkori magyar lírának: a vallásos áhítatnak és hazafias lelkesedésnek oly erőteljes és költői – és olyan pompás ritmusú – megnyilatkozása, amelyhez foghatót akkor – hozzátenném: egész Balassa előtti líránk termékei között hiába keresnénk.”²⁵

Szent László király alakja és liturgikus tisztelete így bontakozik ki előttünk az adatok sokaságából a maga változatosságában, a középkori Magyarország liturgikus gyakorlata alapján.

Felhasznált irodalom

Bálint Sándor: *Ünnepi kalendárium*. I. (december 1.–június 30.) Bp., 1977, Szent István Társulat.

Csanád Béla: *Boldog ünnepet, Hazám!* Bp., 1995.

Éneklő Egyház: Római Katolikus Népénektár. Bp., 1986, Szent István Társulat.

Falvai Zoltán: *Drei Reimoffizien aus Ungarn und ihre Musik*. Bp., 1968, Akadémiai Kiadó.

Horváth Cyrill (szerk.): *RMKT. I. Középkori magyar verseink*, Bp., 1921.

Katona Tamás (szerk.): *László király emlékezete*. Bp., 1977, Magyar Helikon.

Magyar Zoltán: „Keresztény lovagoknak oszlópa”. *Szent László a magyar kultúrtörténetben*. Bp., 1996, Nemzeti Tankönyvkiadó.

²² Id. még: RMKT I. 226. p.

²³ Id. még: RMKT I. 227. p. valamint: Vekerdi József, i. m. 142. p.

²⁴ Id. még: RMKT I. 228. p. A magyar eredet mellett érveket, nyelvtani szempontból részletesen tárgyalja Gábor Ignác, Sík Sándor és Vargyas Lajos, amint ezt Vekerdi József i. m. 138–140. p. idézi

²⁵ RMKT I. 228. – „Latin változatát csak azért nem vettem fel fordításaim közé, mert meggyőződésem szerint a kettő közül a magyar az eredeti és a latin a fordítás” – írja himnuszfordításai előszavában Sík Sándor: *Himnuszok könyve*. Bp., 1989, Helikon, 27. p.

Mezey László (szerk.): *Athleta Patriae. Tanulmányok Szent László történetéhez*. Bp., 1980, Szent István Társulat.

Sík Sándor: *A középkori magyar Szent László-himnusz eredetiségének kérdéséhez*. Szeged, 1935.

Sík Sándor: *Himnuszok könyve*. Bp., 1989, Helikon.

Vekerdi József: *A Szent László-énekhez*. Irodalomtörténeti Közlemények 76. (1972.)

Wilson-Dickson, Andrew: *A kereszténység zenéje*. Bp., 1994, Gemini.

BÁLINT JÁNOS

Szent Gellért példái az orvostudomány köréből

Szent Gellért a XI. század első felének egyik kiemelkedő tudósa; aki számtalan teológiai értekezést írt, de csupán egyetlen egy maradt ránk, amelyben Dániel próféta könyvének egy részletéhez nyújt teológiai magyarázatot. A mű tehát nem orvosi értekezés, amikor tehát a benne szereplő orvosi vonatkozásokról beszélünk, ezt mindig szem előtt kell tartani. Gyakran hasonlatokban, példákban, stílusfordulatokban jön elő egy-egy orvosilag érdekes kifejezés vagy fogalom.

Magától értetődő, hogy ismeri és említi Galenus és Hippokratész (60^R) nevét, mint az ókor kiváló orvosait, sőt azt is tudja, hogy Aesculapius tanítómestere egy kentaur volt (Kherion); azért az ő fejtegetésében az igazi medikus: Jézus Krisztus (85^R). Az orvoslás, a chirurgia nála lélekmentő papi foglalkozás, (147^V) és a gyógyszerár a Szentlélek lelki patikájaként (69^V) jelenik meg. A gyógyítás – bár itt legtöbbször az apostolok és Jézus gyógyításait említi – az Isten kegyelmi ajándékából nyert képesség. (17^V, 76^V, 113^V, 136^V) Biblikus példával említi a kézrátétellel való gyógyítást is (22^V).

Kórállapotok között első helyen említi a vakságot, amely az ő teológiai okfejtésében valójában lelki vakság, olyan emberekre vonatkozó hasonlat, akik nyilvánvalóan érzékelik Istent a világ számos jelenségében, de nem akarják felfogni, látni azt, (59^R, 76^{R-V}, 138^V stb.) vagy korábban már látók voltak, de elvesztették szemük világát (159^R). Hasonló állapot ehhez a süketség, ismét csak hasonlatokban, azok akik nem akarják meghallani az üdvözítő vagy az igehirdetők szavát; (126^V, 128^R) másoknak pedig beteg a füle, s abban az intő szavak süketítő csengést keltenek (47^V). Ide sorolható a némaság is: azokat nevezi némáknak, akik elzárkóznak Isten dicsőítésétől, vagy különös mivoltukban méltatlanokká váltak arra, hogy meghallgassák őket (123^V, 126^R, 128^R). Ugyancsak hasonlatban kerül elő a sterilitás (meddőség) (104^V).

Valódi betegséget alig említ művében! Egy helyütt fordul elő a pestis említése; pedig Magyarországon az adott időben többször is volt

pestisjárvány; 1007, 1010, 1025, (1065, 1100, 1117). A *pestis* egyike volt a legnagyobb morbiditással és mortalitással járó megbetegedéseknek, amely Európában is kiterjedt járványokat okozott. Jelenleg is endémias Afrika, Ázsia, Észak-és Dél-Amerika egyes kisebb régióiban, ahonnan ma is fennáll kitörésének lehetősége, amelyet másutt való sporadikus előfordulása bizonyít. Magyarországon utoljára 1828-ban fordult elő. A kórokozó a *Yersinia pestis*, egy Gram-negatív baktérium. Ellenállóképessége átlagos, bár kiszáradásra érzékeny, gennyes váladékban, patkánybolha székletében hosszabb ideig is életképes marad. A szervezetbe a bolha csípésével vagy aerogén úton kerül be. A csípéssel bekerült kórokozók a nyirokutakon jutnak el a környékbeli nyirokcsomókba, amelyeknek megnagyobbodását, majd gennyes-gyulladásos beolvadását hozzák létre. Mivel a bolhacsípés többnyire a lábon történik, ezért legtöbbször az inguinalis nyirokcsomók érintettek. A folyamat generalizálódásával sepsis alakul ki, amelynek legfontosabb tényezője a tüdő haemorrhagiás gyulladása. Ennek következtében a légúti váladék nagy mennyiségű kórokozót tartalmaz. A betegből cseppsprayjel kikerült baktériumok inhalálása hozza létre a primer tüdőpestist. Ebben a haemorrhagiás pneumonia az elsődleges folyamat, és ebből alakul ki az igen gyorsan generalizálódó sepsis. A fertőzés forrásai a beteg rágcshalók (patkány, mókus, ürge stb.), a tüdőpestisben a beteg ember. Az emberi megbetegedés kialakításában, mint rezervoár a legfontosabb a patkány, az átvívó a patkánybolha (*Xenopsylla cheopis*, *Ceratophyllus fasciatus*). A fertőzött állatból való vérszívást követően a bolha szervezetében a kórokozó elszaporodik és az embertől való vérszíváskor bekerül annak szervezetébe. A fertőzés ritkábban terjedhet a beteg rágcshalóval, vagy az azt elfogyasztó, s ezáltal szintén megfertőződő húsevő állattal (kutya, macska stb.) való közvetlen kontaktus során is, mivel váladékaikban a baktérium megtalálható. A beteg légúti váladékában megtalálható nagy mennyiségű kórokozó miatt mind a primer, mind a szekunder tüdőpestis aerogén úton gyorsan terjed emberről emberre. A fogékonyság általános, a kontagiozitási index gyakorlatilag 100%. Lappangási idő a vektor közvetítette formában 2-6, az elsődleges tüdőpestisben 2-4 nap. A tünetek a bolhacsípést

követően láz, a regionális nyirokcsomók fokozatos, fájdalmas megnagyobbodása : az ún. bubo kialakulása. Ez beleolvadhat, és a bőr felé áttörve sipoly jelenhet meg. A folyamat kiterjedésekor – másodlagos tüdőpestisben – gyorsan kialakuló magas láz, serosus-véres köpetürítés, lobaris pneumonia jelei láthatók. A betegség letalitása magas. A kezelés nélküli bubopestisé 40-50%, a tüdőpestisé csaknem 100%. Az időben elkezdett antibiotikum-adás ezt jelentősen csökkentí. A betegség mindkét formáját követően tartós immunitás alakul ki. A pestis megelőzésének korabeli legfontosabb összetevője a patkánymentesség biztosítása.

Itt kell azonban megjegyeznünk, hogy a szent – legendájának előadása szerint – amikor éjszaka erős testi kísértést érzett, felkelt, ágyába leprást fektetett, maga pedig favágással vezette le indulatait (SRH 2:496). A *lepra* kórokozója a *Mycobacterium leprae*, saválló baktérium. Táptalajon nem, csak szövetkultúrában, illetve egyes állatokban tenyészthető. A betegség pontos mechanizmusa ma sem ismert. A tuberculoid formában a bőrben jelennek meg jól demarkálódott, epitheloid, mononucleáris és óriássejteket tartalmazó csomók. Ehhez társul még a perifériás idegek degeneratív folyamata. A lepromás formában bilaterálisan, szimmetrikusan jelennek meg a csomók, a diffúz infiltráció a bőrben, a felső légutakban, egyes belső szervekben. A fertőzés forrása a beteg. A terjedés módja ma sem ismert, a beteggel való kellő idejű kontaktus az infekcióhoz szükségesnek tűnik. A lepromás és kevert formában a beteg folyamatosan nagy mennyiségű kórokozót ürít, melyek a szervezetbe a légutakon vagy a bőr sérülésein keresztül kerülhetnek be. A szerológiai próbák pozitívítása azt mutatja, hogy a lakosság jelentős része fertőződik, de csak egy kis százaléukban manifesztálódik a folyamat. Így a kontagiozitási index kicsi. A lappangási idő a tuberculoid formában 3-4 év, a lepromás forma esetében ennél is hosszabb. A tuberculoid lepra esetében jól körülírt, középen hypopigmentált infiltráció, maculák, papulák, csomók jelennek meg a bőrben, amelyhez a perifériás idegek károsodásának tünetei, izomgyengeség, bénulások társulhatnak. A lepromatosus formában a vezető tünet a diffúz bőrinfiltráció, amelynek az arcon történő manifesztálódása a

jellegzetes „oroszlánarc”, amelyhez a szempillák, a szemöldök kihullása társul. Károsodik az orrsövény, orrvérzések jelentkeznek, később fokozatosan desturálódni kezdenek a nasomaxillaris szövetek is. A folyamatnak a szemre való ráterjedése következtében iritis, keratitis, végül vakság jön létre. Addig, amíg az arc deformitása a fertőzés direkt következménye, a kéz- és lábdeformitások a perifériás idegek szenzoros és motoros funkciójának károsodott reparatív folyamatai miatt jönnek létre.

Csodálatosnak tekinthető, hogy Szent Gellért mégsem kapta el ezeket a nyavalyákat, pedig orvosilag indokolható (lett volna). Két tény azonban mindenképpen figyelembe kell vennünk, esetleg magyarázatként is el kell fogadnunk. Egyrészt valószínűsíthető, hogy a leprásokkal ilyen közvetett módon kapcsolatba kerülőt gyenge fertőzés érte, amely gyakorlatilag oltás értékű, így szervezetében idejekorán kitermelődhettek az ellenanyagok. Másrészt tudnunk kell azt, hogy a lepra baktérium inkubációs ideje 5-10 év (!), vagyis a fertőzés ideje és a klinikailag manifesztálódó fellépés között ennyi idő telhet el. Így tehát azt is mondhatjuk, hogy valójában elkapta a leprát, de mielőtt még beteg lett volna, megölték (ti. az említett éjszaka időpontját nem tudjuk, csak a halálának dátumát!).

A betegségek egy másik csoportját, kortársaihoz hasonlóan az ördög mesterkedéseinek tartották. Az ördögtől megszállott ember rendkívüli cselekedeteket hajtott végre, örvongött, epilepszaszerű rohamban vergődött, mozgása összehangolatlan volt, stb. Ezeket az ördög, a rontó kiűzésével vélték gyógyíthatónak (17^R, 22^R). A középkori egyházi karban külön rendet képviseltek az ún. exorcisták, az ördögűző papok.

Érdekes képet fest viszont a látomásokkal kapcsolatosan. Beszél arról, hogy a próféták a túlvilági látomások után hosszú ideig gyengélkedtek (20^R), a víziót nem külső érzékeléssel, hanem a belső szemeikkel látták (ún. harmadik szem: glandula pituitaria) úgy, ahogy a valóságban soha nem tapasztalták (26^V). A devotiónak ez a módja az extázis, a transzba esés később sem idegen a szentektől, kiváltképp a

misztika szentjeitől, de Gellért korában a pogány magyar táltosok is révüléssel próbálták transzcendentális küldetésüket végrehajtani.

Említi a rémülettől eredő zsibbadást és reszketést, mint a félelem testi megnyilatkozásait (22^R), többször beszél méregről (22^R, 97^R), amelyen azonban elsősorban a bűnt érti, s így a lélek mérgezését célozza. Másutt biblikus összefüggésben az emberre halálos kígyómérget is felemlgeti (59^V, 60^R). A nehéz bibliai helyek értelmezése pedig – mint mondja – „minden altatószernél megnyugtatóbb, minden méznél édesebb” (23^R). Nem tudjuk milyen altatót használtak akkoriban, de a mézet már az ókorban is gyógyító hatásának ismerték. Sebészi beavatkozásokat is végeztek, de azt nem tudjuk, hogy kábították-e a páciens a „műtét” előtt valamilyen altatószerrel. Arról beszélve, hogy a hölgyek dekorativitásra törekszenek, felemlíti, hogy a keblek inkább szoptatásra valók, s erre ha kell a papoknak is figyelmeztetniük kell őket (64^R).

Azt írja egy helyen, hogy a magas misztériumok kifürkészésétől azért óvakodik, „nehogy ezek kutatásának legkezdetén valamelyik kiterjedt hegység legmagasabb csúcsáról gyenge testem alázuhanjon a föld mélyére” (34^R). Úgy érezhetjük, hogy ezzel a hasonlattal szinte megelőlegezte saját későbbi mártíriumának képét. Mint tudjuk Budán, 1046. augusztus 29-én vagy szeptember 24-én a Kelen-hegy tövében pogányok törtek rá, előbb kifordították kocsijából, majd egy taligára téve felvonszolták a hegyre és a Duna felé néző meredek szirtokről letaszították, az ászkézisben gyakorlott szent azonban túlélte a zuhanást, bár biztosan jelentős sérüléseket szenvedett. (Ezen sérülések, ha nem is voltak azonnal halálosak, súlyosságuknál fogva rövid időn belül megpecsételték volna Gellért sorsát. Ilyen esetben erősen feltételezhető sorozat-bordatörés, amely a szív és/vagy a tüdő átdöfését is vonhatja maga után, ennek következményei pedig mindenki számára egyértelműek.) Erre egy pogány lándzsával átdöfte, de még így sem sikerült meggyilkolnia. Végül egy sziklához vonszolták, és addig csapdosták fejét a kőhöz, míg koponyája szét nem roppant (SRH 2: 502).

Bibliai idézet kapcsán kerül szóba a kéz- és lábtörés is (87^R); azokat akik Isten ellen fordultak eretnekségükkel vagy istentagadásukkal sokukat, úgy ítéli meg, hogy jobban tették volna, ha önmaguk ellen fordítva kezüket, öngyilkosságokat követtek volna el (68^V). Origenész egyházatyáról pedig azt állítja, hogy öncsonkítást végzett, amikor „az Isten iránti szeretetében odáig ragadtatott, hogy saját kezűleg vágta le nemi szerveit” (abscideret genitalia ferro).

A középkorban gyakori testi büntetések közül is számos említésre kerül. Az egyszerűbbek közül a lefejezés (51^R, 150^R), a nyelv kivágása (139^V), a szemkitolás (150^R), de találkozunk az eleven tűzbe mártással (51^R) és a keresztre feszítéssel (44^V) is. Nyilvánvaló, hogy az utóbbi büntetésről többször is megemlékezik, hiszen az üdvözítő is ezzel a halálennel végezte életét. Nagyon szemléletesen festi le, hogy Jézusnak „amikor a kínhalál misztériumát végrehajtotta, minden belső része kifeszült, mert kezét és lábát szegezték a keresztfára” (53^R).

A *keresztre feszítés* egyik legkegyetlenebb módja volt a kivégzésnek – ugyanis nem okozott azonnali halált, hanem órákig tartó kínszenvedést. Alapjába véve fulladásos halál, a szenvedő alanya éppen saját fizikai erőnlétének, musculatúrájának fejlettségével paradox módon pecsételte meg önnön keserű sorsát. Ha fulladásos halál, magától értődik, hogy a légzéssel kapcsolatos. A légzés szerve pedig a tüdő, pontosabban a tüdő, a rekesz, a mellkasi izmok egy része illetve ezek összehangolt, bonyolult, élettanilag szabályozott működése. Ennek el- lenére a magyarázat egyszerű. A tüdő mint szerv egymagában nem elegendő a légzés kielégítő biztosításához, ehhez szükségesek még a bordaközi izmok, mint segéd-légzőizmok és nem utolsósorban a rekeszizom (diaphragma), amely nélkül nem is mehetne véghez a légzés élettani értelemben, ti. a ki- és belégzés dinamikája, ennek biztosítása általa valósul meg. Keresztrefeszítés esetén, mint a neve is mondja, az emberi testet úgy rögzítették a keresztfán, hogy az kifeszült, mert – tudatosan vagy csak megfigyelés, tapasztalat alapján, de – csak így vált elérhetővé az, hogy az áldozat nem múlt ki azonnal. Ellentétben a közhiedelemmel, Jézus esetében is a csuklócsontok közé verték a vas- szegeket, nem pedig a tenyérbe, pont a „biztonságosabb” rögzítés

vége. Azon kívül a karokat kifordították, a tenyeret hanyintották (supinatio). Ugyanez a helyzet a lábak esetén is; a két lábat egy szeggel rögzítették, mert így vált elérhetővé, hogy a test a három rögzítési ponton belül kifeszüljön. Ugyanis, ha a két lábat külön-külön rögzítették volna akkor a test csak lógott volna saját súlyánál fogva, pontosabban kisebb mértékű lett volna a test feszülése, a lényeg viszont az volt, hogy ne lógjon, hanem, hogy feszüljön. Ennek ékes bizonyítéka a „jóságos hóhér” esete, ugyanis ha nem akarta, hogy áldozata szenvedjen, akkor eltörte mindkét lábszárát, és így az elítélt nem tudta tartani magát, a teste súlyánál fogva lógott és rövid időn belül beállt a fulladásos halál. Összegezve, a lényeg az volt, hogy az áldozat szenvedjen, és ezt a kifeszített teste tökéletesen biztosította, ugyanis az ily módon rögzített test izomzata sajátos anatómiai elrendezése folytán létrehozott egy sajátságos állapotot, amely természetesen egy „kényszerített állapot”: a kifelé supinált tenyér és alkar még jobban előidézte a mellkas (thorax), mint a tüdő szilárd vázának felfelé (fej felé) húzását és egyben egy belégzési állapotban való stabilizálását. Tehát a test függött (lógott), a tüdő is, viszont a csontos mellkas amelyhez a tüdő egyébként rögzítve van, felfelé volt húzva a mellkasi izmok által; azon kívül a rekesz is felfelé húzódott, így még jobban zsugorítva a tüdő állományát. Ez egyben azt jelentette, hogy a légzésre rendelkező terület egyre csak fogyott és fogyott. Amellett, a rossz keringés miatt a folyadék is pangott a tüdőben, lassan elárasztotta azt, így biztosítva a fulladást, pontosabban a levegőhiányt. Az áldozat akkor halt meg, amikor ez a kényszerített állapota megszűnt, hisz minél inkább élni akart, annál tovább tartott a szenvedése.

Úgy tűnhet, hogy hallgatói nagyon szerették az életet, vagy őt magát rendkívüli módon foglalkoztatta a halál utáni állapot, ugyanis hosszasan fejtegeti a Noé bárkájába visszatérni nem akaró holló kapcsán, hogy a rothadó test a férgek tanyája (101^{Rv}) stb. A bomló test látványa valóban nem épületes, ezért ne is ezzel fejezzük be.

Az emberek látását – úgy ahogy ma is tennénk – az állatok látásával hasonlíjtja össze. „Egyesek látása olyan, mint a sólyomé, vagy ellenkező-

leg, mint a vakondoké, és ismét másoké, mint a galambé, azaz egyese-ké csökken, másoké élesedett” (80^a).

Elfogadja azt, s így bizonyos anatómiai és élettani ismeretről téve tanúbizonyságot, hogy az orvosok szerint az emberben először a szív fejlődik ki (90^a), bár nem fogadja el Platón azon állítását, hogy „az emberi gondolatok nem a szívből fakadnak”. Ennek persze nem az a magyarázata, hogy ekkor még nem fedezték fel az idegrendszer és a keringési rendszer funkcionális különállását, hanem az (a magyarságról is a pogány korban általánosan elfogadott nézet), hogy a lélek az ember belső szerveiben, elsősorban a szívben tanyázik, tehát minden gonosz indulat és vágyakozás innen ered. *Jézus Krisztus* a világ Üdvözítője, csodás gyógyulások előidézője, mint „nagy orvos” a keresztény nyugat „iatroteológiá”-jának, orvosi üdvtanának vezéralakja lett. Különösen a középkori kolostori gyógyászatban, amelynél egybefonódott a szerzetesek és apácák gyógyító és lelki gondozást nyújtó tevékenysége, számít „Christus medicus” vezércsillagának. „Krisztusban mindenünk megtalálható. Sebet akarsz gyógyítani? Ő orvos is. Arcodon lázrózsák piroslanak? Ő a frissítő forrás”-írja a milánói Ambrus püspök (340–397) mint egyházatya. Krisztus rokonszenvét imákkal lehet megnyerni. A keresztény szentek, akiknek már létük során számos csodás gyógyítást tulajdonítottak, a vallás kultuszában a közvetítő szerepét töltik be és szószólóként, Isten eszközeként tisztelik őket. Az újkorban a vallás és a (tudományos) orvoslás végleges szétválásával a gyógyító „Christus medicus” alakja háttérbe szorult, a spirituális gyógy módok területén azonban máig megőrizte fontos szerepét.

Nagyobb legendája tudni véli, hogy 980 körül született Velencében, patrícius családban. Ötévesen megbetegedett, szülei Istennek ajánlották, ha meggyógyul (SRH 2:481). Hogy mi lehetett az őt megtámadó kór, amelyről csak annyit tudunk, hogy magas lázzal járt, nyilatkozni nem tudunk. Valószínűleg csak legendás sztereotípiáról van szó. Ennek következtében szerzetesi iskolában tanult. Apja a Szentföldre zarándokolt, és ott meghalt (SRH 2:481). Arab harcosok meggyilkolták? Halálos sebben, vérmérgezésben pusztult el? Valami gyorsan ölő járvány áldozata lett? – Nem tudjuk.

Szent Gellért a maga teológiai alapállásából kiindulva vallotta a test és lélek kettősségét, s mivel ő maga hivatásához híven és az üdvözítő példáját is követve a lélek gyógyásza kívánt lenni, úgy gondolta és tanította, hogy a mindenféle világi élvezetre csábító testben bűnös lelkek lakoznak, s a testek az örök élet szempontjából az ilyen élő halottak sírvermei (147^v).

Először vértanúsága színhelyével átellenben a pesti oldalon, a Boldogságos Szűz Mária-templomban temették el Gellért földi maradványait, majd Csanádra vitték, ahol a székesegyház melletti Mária-templomban temették el. Sírja körül több csoda, gyógyulás történt, Szent László 1083-ban avattatta szentté. 1361-ben I. Lajos magyar király anyja, Erzsébet – szintén gyógyulása után – gazdag ajándékaival megújította a kegyhelyet, ám a török hódoltság alatt teljesen elpusztult.

Felhasznált irodalom

Csaba György (szerk.): *A gyógyító értelem*. Bp., 1972, Minerva.

Dési Illés: *Népegészségstan*. Bp., 1995, Semmelweis.

Érszegi Géza (szerk.): *Árpád-kori legendák és intelmek*. Bp., 1983, Szépirodalmi.

Gombrich, E. H.: *A művészet története*. Bp., 1978, Gondolat.

Jöckle, Clemens: *Szentelek lexikona*. Bp., 1994, Dunakönyv.

Karácsonyi Béla – Szegfű László (ed. et trans. Hung.): *Deliberatio Gerardi Moresanae Ecclesiae Episcopi supra hymnum trium puerorum ad Isingrimum liberalem*. [kézirat, nyomtatás alatt]

Szentpétery, Emericus (ed.): *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. II. Bp., 1938. [= SRH]

TARTALOM

Két nap Szent Gellérttel (<i>Gyulay Endre</i>).....	5
Tisztelet az Olvasónak (<i>Békési Imre</i>).....	7
LOTZ ANTAL: Szent Gellért életének és halálának rövid ismertetése és kérdőjelei	9
BLAZOVICH LÁSZLÓ: Az Alföld domborzati képe Szent Gellért korában	17
H. TÓTH IMRE: Szent Gellért és az orthodoxia	26
T. HORVÁTH ÁGNES: Adalékok a korai magyar vonatkozású levelezéshez	30
VÁRKUTI-WEIBEL JÁNOS: Liliom vagy pálmaág?	49
SZEGFÜ LÁSZLÓ: Szent Gellért világképéről	57
SULYOK HEDVIG: Magyar szentek és mártírok a kijevei kereszténység hajnalán	69
MAKK FERENC: Megjegyzések a kalocsai érsekség korai történetéhez	77
MAROSSY ALFONZ OFM: Cluny szerzetesi élete Szent Gellért korában	84
NYULASSY ÁGNES: A szentkultusz kezdetei Magyarországon, különös tekintettel Szent Jakab kultuszára	97
ZALAI ANITA: Szent Gellért és a korabeli keresztény világ	109

VARGA MAGDOLNA: Szent Gellért a mai magyar irodalomban	120
BARICZ ÁRPÁD: Szent Gellért püspök teológiai nézetei a jövődölésekről és a jósokról	129
ZENTAI ZSOLT: Szent Gellért a jó lelkipásztor ismérveiről	134
ÁCS TIBOR: A keresztény erények Szent Gellért szerint	139
HŐBE JUDIT: Szent Gellért és a könyvészet	147
BENCSEK ELVIRA: Szent Gellért példái a kézművesség köréből	153
NAGY LÁSZLÓ: Egyházszervezés-kori igehirdetés a XI. századi Magyarországon	160
NÉMETH JUDIT: Bencések a Szent István korabeli Magyarországon	169
POZSGAI ISTVÁN: Adalékok a középkori orthodox szertartáskönyvekhez a 22. számú (4.9.21. jelzet) Finnországi Prológtöredék alapján	177
SÁRKÖZI RÉKA: Középkor királyavatási ordók	183
HONGMANY SYPHONE: Szent István és az indokínai keresztény misszió	187
PÓDA BERNADETT: Szent László megjelenítése a középkori szövegekben és dallamokban	192
BÁLINT JÁNOS: Szent Gellért példái az orvostudomány köréből	208

A Belvedere Meridionale KISKÖNYVTÁR sorozatban eddig megjelent kiadványok

1. Annus Gábor–Szegefű László (szerk.): *Mátyás király emlékére. Halálának 500. évfordulóján.* Szeged, 1990. [Elfogyott.]
2. Annus Gábor–Szegefű László (szerk.): *Széchenyi István. Emlékezés születésének 200. évfordulóján (1991. október 16.).* Szeged, 1991.
3. Annus Gábor–Szegefű László (szerk.): *Emléklapok történelmünk utolsó fél századáról. (1991–1992).* Szeged, 1992.
4. Annus Gábor–Szegefű László (szerk.): *A tatárok kivonulásának 750. évfordulója. (1992. április. 27.).* Szeged, 1992.
5. Nagy Tamás (szerk.): *Kossuth Lajos születésének 190. évfordulója. (1992. november 25.).* Szeged, 1995. [A Belvedere Meridionale VII. évf. 1–2. sz. mellékleteként.]
6. Jancsák Csaba–Nagy Tamás–Szegefű László (szerk.): *A tanítványait szerető, tisztelő, megbecsülő ember. Emlékezés Eperjessy Kálmán születésének centenáriumán a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Történettudományi Tanszékén.* Szeged, 1995. [Elfogyott.]
7. Szegefű László–Nagy Tamás (szerk.): *„Nem búcsúzom...” Emlékkönyv Benda Kálmán tiszteletére.* Szeged, 1993, Generalia.
8. Jancsák Csaba–Nagy Tamás–Zakar Péter (szerk.): *Kossuth Lajos halálának 100. évfordulója. Emlékezés a JGyTF Történettudományi Tanszékén (1994. március 28.).* Szeged, 1995. [Elfogyott.]
9. Jancsák Csaba–Kósa Kinga–Nagy Tamás–Nyulassy Ágnes (szerk.): *Honfoglalási Emléknapok.* Szeged, 1996, 1997.
10. Szegefű László: *Ősi szellemi örökségünk I. (Gondolatok az ősi magyar hitvilágról).* Szeged, 1996.

A megjelent kötetek korlátozott példányszámban
megrendelhetők a szerkesztőség címén.

BELVEDERE
MERIDIONALE
6725 Szeged, Hattyas sor 10.

Kiadja a Belvedere Meridionale • Felelős
kiadó Szegfű László • Olvasószerkesztő
Petheő Attila • Műszaki szerkesztő és törde-
lő Egész Tamás • Fényszedés Tar Levente
• Borítóterv Szekeres Ferenc • A borító
Majzik Andrea felvételének felhasználásával
készült • A nyomdai kivitelezés a Bába és
Társai Kft. munkája • Tel: (62) 464-015 •
Megjelent 13,5(A/5) ív terjedelemben •
ISSN 1217-3495 • ISBN 963 04 9768 9

I. Gerardus qui uenit ante regem.

II. quomodo fuit in heremo.

III. quomodo fuit in episcopum electus

IV. quomodo predicabat populo.

- Szent Gellért legendája a vatikáni képes kódexben. XIV. század.
1. Szent Gellért Szent István előtt. 2. Remetesége a Bakonyban.
3. Püspökké avatása. 4. Prédikálása Aba Sámuel ellen.

V. qm̃ cepet̃ ip̃m et diabol̃ uictus fuit. VI. qm̃ misit ip̃m infra temone pelt.

VII. qm̃ aur̃ ibat p̃se cū corpore. Ultima qm̃ fuit sepul̃tis.
ad chanañnū.

Szent Gellért legendája a vatikáni képes kódexben.

1. Szent Gellért és a lázadó magyarok. 2. A szent vértanúsága.
- 3–4. Holttestének elszállítása és temetése Csanádon.

Szent Gellért oltár. [részlet]
Szegedi Fogadalmi templom. Fotó: Majzik Andrea.

Szent Gellért oltár.
Szegedi Fogadalmi templom. Fotó: Mudrák Attila.

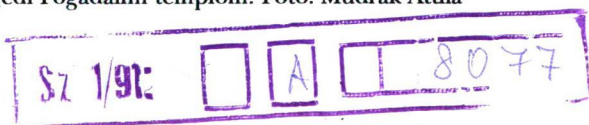
Szent Gellért remetesége a Bakonyban.
Szegedi Fogadalmi templom. Patay László festménye

Szent Gellért ereklye.
Szegedi Fogadalmi templom.

Szent Gellért ereklye.
 Szegedi Fogadalmi templom. Fotó: Mudrák Attila

Szent Gellért.

A szegedi évfordulós ünnepségek meghívójának grafikája.